МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ І СПОРТУ УКРАЇНИ
КІРОВОГРАДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 14

СЕРІЯ:

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Кіровоград – 2011

ББК 63
Н – 34
УДК 93

Наукові записки. Серія: Історичні науки. – Випуск 14. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім.В.Винниченка, 2011. – 312 с.

Збірник наукових праць є результатом окремих наукових пошуків дослідників теоретичних та методичних аспектів історичних проблем.

ISBN 966-8089-44-8

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ ВИПУСКУ:

Ачкіназі Б.О. - доктор історичних наук, професор.
Дротянко Л.Г. - доктор філософських наук, професор.
Казьмирчук Г.Д. - доктор історичних наук, професор.
Кіян О.І. - доктор історичних наук, професор (науковий редактор).
Парсамов С.С. - доктор історичних наук, професор.
Рафальський О.О. - доктор історичних наук, професор.
Романцевич В.К. - редактор.
Троян С.С. - доктор історичних наук, професор.
Філоретов В.М. - кандидат історичних наук, професор (відповідальний редактор).
Житков О.А. - кандидат історичних наук, доцент.
Ковальков О.Л. - кандидат історичних наук (відповідальний секретар).
Чорний О.В. - кандидат історичних наук.

Рецензенти:
Пономарьова І.С. - доктор історичних наук, професор.
Шкварець В.П. - доктор історичних наук, професор.
Орлик В.М. - доктор історичних наук, професор.

Друкується за рішенням ученої ради Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка (протокол № 8 від 28 лютого 2011 р.)

Збірник зареєстрований Вищою атестаційною комісією при Кабінеті Міністрів України як фахове видання зі спеціальності “історія”. Постанова Президії ВАК України № 1 – 05/2 від 15.02.2007 р.

За достовірність фактів, дат, назв і т.п. відповідають автори статей. Думки авторів можуть не збігатися з позицією редколегії. Редакція зберігає за собою право скорочувати текст і робити літературну правку. Рукописи не повертаються.

ISBN 966-8089-44-8

© Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка, 2011

ПАМ'ЯТІ В.М.ФІЛОРЕТОВА

Пішов із життя наш колега й товариш Віктор Миколайович Філоретов (1956-2011). Він не дожив до 55 років, будучи в розквіті творчих сил.

В.М.Філоретов почав працювати на кафедрі з 1984 року. Йому було доручено читання складного й відповідального курсу нової на новітньої історії країн Азії та Африки. Цей курс був його основною роботою як викладача всі ці роки. За період 1984 – 2010 рр. наш факультет випустив кілька тисяч дипломників по стаціонарному та заочному відділеннях. І всі ці тисячі випускників слухали курс лекцій Віктора Миколайовича, виступали на його семінарських заняттях, писали під його керівництвом наукові твори різних рівнів.

У викладацькій роботі В.М.Філоретова виділявся його глибоко продуманий, аргументований і різнобічний курс лекцій. Що передусім було характерним для лекційного курсу нашого товариша? Це – широкий науковий підхід до тієї чи іншої поставленої в лекції проблеми. Це був курс проблемних лекцій, які органічно пов'язувалися з конкретними фактами. Сильною стороною В.М.Філоретова як лектора була чітка структура теми, послідовність і доказовість викладу. Він рідко виходив за межі програмного курсу, будучи викладачем всесвітньої історії у класичному розумінні цього слова.

Його історія Китаю, Японії, Туреччини, Індії, Ірану та інших країн вибудовувалася у струнку лінію, логіка якої була зумовлена багатьма факторами: економічними, політичними, соціально-культурними та ін. У центрі його уваги завжди залишався основний політичний процес, вектор і результат якого багато в чому пояснювався неповторною специфікою тієї чи іншої країни Сходу.

Його лекційний курс мав не лише багатофакторний, але й багаторівневий характер. Зазвичай, він починав його із загального порівняння характеру розвитку країн Заходу і Сходу, пояснював загальні особливості й тенденції, притаманні історії країн Азії та Африки. Після цього він переходив на рівень великих регіонів Сходу, й, нарешті, на рівень історії конкретних, найзначніших країн.

Як відомо, характер лекційного курсу кожного маститого викладача багато в чому розкривають риси його особистості. Курс лекцій В.М.Філоретова не був занадто емоційним, тут не було спонтанних переходів від одного сюжету до іншого. Навпаки, він ставив будь-яку проблему, процес, "загальну тезу", і не поспішаючи, ретельно, всебічно розглядав її, намагався показати закономірність результату. Принцип раціоналізму, який був життєвим принципом В.М.Філоретова, приніс йому успіх і в розробці лекцій.

До приходу на кафедру В.М.Філоретова курс нової та новітньої історії країн Азії та Африки викладали різні викладачі, які з різних причин довго не

затримувалися тут. І лише з його приходом з'явився дійсно серйозний спеціаліст, який на багато років "закрив" проблему забезпечення цього відповідального предмета.

Становлення В.М.Філоретова як вишівського викладача йшло паралельно з початком його науково-дослідної діяльності. У 80-ті роки В.М.Філоретов вступив до аспірантури історичного факультету Московського державного педагогічного інституту ім. В.І.Леніна. Саме там була визначена й затверджена тема, яка стала основною в його наукових дослідженнях. Це політичні й економічні зв'язки ФРН і Туреччини в 60 – 80-ті роки XX ст. Тема була вдалою, оскільки її розробка уможливила краще зрозуміти й засвоїти специфіку новітньої історії не тільки Близького Сходу, але й Західної Європи.

З ряду причин В.М.Філоретов не встиг завершити дисертацію у 80-ті роки, але він привіз із Москви цінний джерельний матеріал, який у подальшому був використаний ним у наукових працях.

У період 1987 – 1990 рр. з'являються перші наукові публікації В.М.Філоретова. В основному це були тези його виступів на науково-практичних конференціях молодих учених Кіровограда.

Наступною серією були його публікації 1998 – 1999 років, також із теми німецько-турецьких політичних і соціально-економічних зв'язків. Ці наукові праці у вигляді статей надруковані у виданнях провідних наукових закладів Києва – Інституту політичних й етносоціальних досліджень НАН України та Київського національного університету ім. Т.Шевченка.

Уявлення про характер та цінність наукових публікацій В.М.Філоретова дає його монографія "Кіпрська криза 1974 року й активізація політики ФРН стосовно Туреччини в другій половині 1970-х років", Кіровоград, 1998.

Тут використана велика кількість джерел – періодичних видань ФРН, Туреччини. Усі вони німецькою мовою. Це – стенографічні звіти про засідання бундестагу, бюлетені для преси, які видає інформаційна служба уряду ФРН, а також провідні газети ФРН. На основі аналізу цих документів у роботі досліджена проблема Кіпру середини 70-х років, суть якої полягає у становленні двох общин – грецької й турецької. Ця сутичка супроводжувалася озброєним вторгненням армій обох цих країн. Але оскільки обидві вони – члени НАТО, то проблема залагодження цього конфлікту багато в чому лягла на уряд ФРН. У ході аналізу поставленої проблеми автор вивчив багато сторін зовнішньої політики як ФРН, так і Туреччм

завідувачем кафедри всесвітньої істор[illegible] 2005 [illegible]деканом

залишався самим собою: його виступи бу[illegible]агомими й аргументованими, його рішення – раціонал[illegible] такими, що не утискали чиї-небудь інтереси. Якщо до[illegible] проханням, виконання якого не залежало від нього, він [illegible] довести, що

долі в середині 80-х років, обидва були рядовими викладачами зі скромною зарплатнею. Трохи допомагали батьки.

Перші роки Віктор і Лариса жили в гуртожитку. Згідно із практикою радянського часу, кандидатам наук належала облаштована квартира. Однак обидва вони дещо затягнули із захистом і не вписалися в цей сприятливий час. У 90-ті роки й без того низька заробітна плата викладача затримувалася, і, бувало, не виплачувалася по кілька місяців. Необхідність нормального утримання дітей привела до того, що в ці роки центр тяжіння життя Віктора Миколайовича виявився за межами інституту. Він пробував зайнятися малим бізнесом і завдяки комерційним поїздкам побував у ряді країн Азії, у тому числі Туреччині та Китаї. У ці роки Віктор, провівши свої заняття, практично одразу йшов і навіть на засіданнях кафедри був нечастим гостем. Тоді ніхто не міг би подумати, що він стане одним із кращих деканів в історії факультету, який чи не першим приходить на роботу, й останнім її залишає.

Раптова смерть завжди ламає плани людини. Віктор Миколайович говорив, що в його плани як декана факультету входить зараз інтенсивна робота серед старших школярів, поїздки по районах області. Потрібна агітація молоді для її заохочення до вступу на історичний факультет. Демографічна ситуація приводить до скорочення контингенту учнів, і, як наслідок – необхідність скорочення викладацьких кадрів. Цей процес потрібно мінімізувати. Він попереджав, що нас у цьому плані чекають нелегкі часи. І був готовий їм протистояти, підтримуючи колектив.

Жанр спогадів має особистісний, емоційний характер. Жанр спогадів – це не мова службових документів, де одні підписи змінюються іншими і т.д. Усі ми люди зі своїми звичками й уподобаннями. І людям важко миритися з тим, що, прийшовши на роботу, вони вже не зустрінуть там близького товариша. На жаль, ми не можемо досягти фізичного безсмертя. Єдиною формою безсмертя у всі часи була добра пам’ять про людину. І така пам’ять залишиться про В.М.Філоретова.

Від імені редакційної колегії випуску
проф. С.С. Парсамов

РОЗДІЛ І

АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94(477.82) – 058.12.:26."16“

СТАДІАЛЬНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ РИСИ ВЗАЄМОДІЇ ПІВДЕННОЇ РУСІ ТА ЗОЛОТОЇ ОРДИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – XIV СТ. (ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОГО БАЧЕННЯ)

Світлана БІЛЯЄВА (Київ)

У вивченні взаємозв’язків осілих та кочових спільнот на терені України значне місце посідає тематика монголо-татарської навали та її наслідків. Переважна більшість учених оцінювала її негативно. Подальший розвиток українських земель був поставлений у пряму залежність від дії зовнішнього фактора. Це заважало розумінню сутності історичного процесу, стадіальних перетворень, які збіглися в часі із золотоординським пануванням. Поступовий перегляд застарілих схем оцінки періоду дає можливість перейти до розгляду кожної системи – Русі і Золотої Орди з погляду цивілізаційного підходу. Завдяки археологічним дослідженням останніх десятиліть постало можливим простежити регіональні відмінності розвитку Південної України, де розміщувалися золотоординські міста, уявити особливості їхньої синкретичної культури, поширення аналогічних артефактів на широкому євразійському просторі.

Ключові слова: взаємовідносини, осілі, кочові спільноти, монгольська навала, золотоординські міста

В изучении взаимоотношений оседлых и кочевых сообществ территории Украины значительное место занимает тематика монголо-татарского нашествия и его последствий. Большинство ученых давало им негативную оценку. Дальнейшее развитие украинских земель было поставлено в прямую зависимость от действия внешнего фактора. Это мешало пониманию сущности исторического процесса, стадиальных трансформацій, которые совпали во времени с золотоордынским господством. Постепенный пересмотр застарелых схем оценки периода позволяет перейти к рассмотрению каждой системы (Руси и Золотой Орды) с точки зрения цивилизационного похода. Благодаря археологическим исследованиям последних десятилетий стало возможным проследить региональные отличия золотоордынских памятников, выявить особенности их синкретической культуры,

зафиксировать распространение аналогичных артефактов на обширном евразийском пространстве.

Ключевые слова : взаємоотношения, оседлые, кочевые сообщества, монгольское нашествие, золотоордынские города

The theme of the invasion of Mongol and Tatar's hordes take a great place in the study of the interrelations of the settled and nomadic societies. The most part of scientists considered, that this factor was the main negative power in the further historical process in the Ukrainian lands. The revision of the old views on the main sense of period, gave the opportunity to understand every system, as Rus as Golden Horde from the point of civilization order. Due to the archaeological investigations of the lasts decades, the regional structures was established and the main features of the culture, which was distributed through all over the East European area.

Key words: interrelations, settled, nomad's societies, the invasion of Mongols, Golden Horde cities

У вивченні проблематики взаємовідносин спільнот осілого та кочового світу східноєвропейського простору, яке почалося ще наприкінці XVIII ст. багато уваги приділялося ролі монгольської навали, її наслідків для подальшого розвитку Русі. Як відомо, уже на початку досліджень сформувалися протилежні позиції, у яких переважала негативна оцінка. Усі біди другої половини XIII – XIV ст. пояснювалися сумними подіями монгольського панування, зовнішнього фактора, сформована теза про його значення як хронологічного рубежу в історичному розвитку руських земель. З одного боку, за навалою стояла руйнація багатьох населених пунктів, величезний удар по найбільш вразливих галузях ремесла, загибель людей, моральні аспекти, що відбилися в писемних джерелах та народному епосі.

З іншого боку, пояснення складності ситуації, у якій опинилися руські землі заважав розумінню сутності історичного процесу на Русі з погляду внутрішніх факторів соціально-економічного розвитку. З накопиченням археологічних матеріалів як на Північному Сході, так і на Півдні Русі було встановлено продовження давньоруських традицій, і навіть не в застиглому стані, а з поступовим пожвавленням, новими рисами етнокультурного розвитку та економічної системи. Постало абсолютно слушним те, що необхідний диференційований підхід до характеристики окремих галузей виробництва й насамперед базового – аграрного. Річ у тому, що стара система засвоєння прирічкових ґрунтів стала вже неефективною й не відповідала новим технологіям, які були досягнуті в розвитку землеробства. З удосконаленням орних знарядь, передусім робочої частини плуга – лемеша, ознаки асиметрії якого мали місце вже у XII – першій половині XIII ст., стара система поступово повинна була поступитися введенню масивів нових земель на вододілах. Цей процес розпочався ще до навали й тривав після неї [1, с. 98 – 99; 22; 25, с.13]. Галузі ремесла, що забезпечували оснащення господарства інвентарем і надалі діяли в досить широкому асортименті, із застосуванням

достатньо високій стандартизації. Мав подальший розвиток системи розселення – поселення стають малодвірними, житлова забудова наземною із збільшенням розмірів будинків і т.д. Таким чином, зміни, які назрівали в системі господарювання Русі, були продовжені після навали монголів в умовах політичного та економічного гноблення. Як слушно зауважив М.О. Макаров, "монгольський удар, хронологічно збігся з періодом внутрішніх історичних зрушень, він прискорив їхню течію, але не був єдиною трансформацією, що зафіксована нами" [21, с.10].

Таким чином, завдяки історичним та археологічним дослідженням останніх десятиліть, постало реальним зрозуміти наявність стадіальних перетворень у розвитку середньовічної Русі. Вони дають змогу звернутися більш глибоко до загальних тенденцій та вияву локальних особливостей співіснування слов'янського й тюркського світу в другій половині XIII – XIV ст.

Актуальність такого аналітичного ставлення є необхідною і тому, що "історики дожовтневого і радянського періодів дивилися на події монгольської навали переважно з одного боку – з боку постраждалих" [25, с.12]. Поступовий перегляд застарілих схем оцінки періоду дозволяє перейти до розгляду кожної системи – Русі і Золотої Орди з погляду цивілізаційного підходу, а отже, і співвіднести вияви взаємостосунків з боку кожного типу цивілізації. Вони відображали певний етап розвитку євразійського простору. Якщо цивілізація Русі в середині XIII ст. була на шляху до трансформації системи й побудови нової форми цивілізаційного розвитку, монгольська імперія Чингізидів поступово набувала рис цивілізаційного осередку створенням синкретичної культури. Врешті-решт, вона увібрала величезні досягнення інших цивілізацій Азійського світу (Китаю, Середньої Азії, Волзької Болгарії, Русі). Прийняття ісламу потребувало відповідних змін статусу держави, переходу до розбудови міських утворень відповідно до традицій мусульманського світобачення, становлення та розвитку адміністративних, торгових, ремісничих, релігійних функцій степових міст [18, с. 116 – 118]. Треба також відзначити, що в хронологічному вимірі часу це був дуже швидкий перехід, по-суті стрибок. Віднині Золота Орда об'єднувала міста – стабільну частину держави та кочову. Як свідчать результати археологічних, і насамперед антропологічних досліджень останніх десятиліть, при наявності надзвичайно строкатого етнічного складу населення Південної України, притоку нових мас населення, зокрема аланів з Північного Кавказу [6, с. 168 – 189, 291 – 294].

У регіональному плані на терені України склалося декілька осередків, які мали як спільні, так і відмінні риси в культурному плані, відрізнялися за етнічним складом та контактним середовищем. Найбільше значення в Дунайсько-Дністровському міжріччі мали міста – портові та ремісничо-торговельні центри Кілія та Акерман. Кілія ще мало відома з археологічних джерел і має переважно свідчення писемних джерел. Польові роботи в

Аккермані тривають понад століття, але остаточно межі золотоординського часу й планування міста не визначено. Розкопані лише окремі його частини із залишками житлових та господарських об'єктів. Відкриті, зокрема, тандири, ремісничі майстерні, переважно в надлиманних частинах території міста, що допомагає припустити, що центральна частина міста ще не досліджена. Час існування золотоординського міста обіймає досить невеликий період (кінець XIII – 60 роки XIV ст.). Важливо зазначити існування місцевого виробництва кераміки, зокрема локального варіанта кераміки сграфіто, наявність бронзоливарного виробництва тощо. Що стосується такого хроноіндекатора, як прикраси, то вони презентовані типами, характерними для золотоординських пам'яток . Це кулясті ґудзики, бубонці, персні з печаткою та персні із вставкою, яка закріплювалася за допомогою хрестоподібно розташованих лапок [16, с.85 – 86]. В останні роки колекція прикрас доповнена предметами з бронзи та срібла, які представлені значно більшим асортиментом та розмаїттям виробів, зокрема, завдяки розкопкам у Нижньому дворі. Так, має інтерес пряжка з диском, на якому прокреслена шестикутна зірка, колекція бронзових перснів із вставками, які прикріплені за допомогою лапок, овальними та округлими щитками-печатками, срібний перстень із стилізованим зображенням птаха. Повної аналогії йому ще не знайдено. Як відомо, зображення птаха на щитках перснів широковідомі в мистецтві Волзької Болгарії X – XIII ст. [7, мал.51, 4-6]. Але іконографія більш близька до зображень птахів на візантійської кераміці середини 12 – 13 ст. з колекції Ізмірського археологічного музею, археологічних музеїв Анталії, Аланії, Бодрума та інших музеїв Туреччини [6, p. 36 – 46, 83 – 85, fig.27 – 32]. Інший перстень-печатка із свинцю з зіркою Давида.

Є також бронзові бляшки, вкриті золоченням, у вигляді розеток зі стрижнями на тильному боці. Аналогічні за формою бляшки із заліза та бронзи знайдені в могильнику біля с. Торговиця, могильнику Мамай-Сурка [3, с.43; 11; 12].

Цікавою знахідкою є *матриця* для виготовлення поясних блях із зображенням оленя, що, можливо, свідчить про виготовлення таких блях у Нижньому дворі, де була знайдена й л'ячка з краплями металу. Близькі аналогії поясної гарнітури із зображенням оленя знайдені в комплексі другої половини XIII ст. з Передкавказзя [17, с. 48, мал. 21,1,3; 15, с.556]. Численні кулясті ґудзики, аналогії яким широковідомі на різних пам'ятках, зокрема на могильнику Мамай-Сурка.

Знахідки речей Західного (Венеція, Іспанія) імпорту з Візантії, Візантійських центрів у Болгарії, Ірану, Поволжя, Середньої Азії, Китаю, а також безпосередньо з Криму, свідчать про широкі торговельні контакти [16, с. 88 – 114]. Напрямки торговельних зв'язків відзначають пряму та транзитну торгівлю.

На Дніпро-Бузькому лимані залишки осередків золотоординського часу кореспондуються з м. Очаків та іншими місцезнаходженнями, зокрема Дніпровкою-2, матеріалами Кінбурну. Матеріали археологічних досліджень (кераміка, золотоординські монети) свідчать про існування поселенської структури в другій половині XIII – XIV ст. [2, с. 60 – 66].

Видатною пам'яткою регіонального осередку Східного Поділля є Торговицький комплекс пам'яток (місто й могильник), розміщений далеко на північ від інших центрів Золотої Орди. Він утілює виразні риси міської золотоординської культури й дає змогу співвіднести окремі регіональні осередки [3, с. 41 – 84; 4, с.4 – 18]. На відміну від Аккермана, у Торговиці представлені архітектурні залишки: деталі монументальної споруди з яскраво визначеними рисами впливу Сельджукської культури та лазня. У речовому комплексі, насамперед у могильнику, зафіксована кераміка сграфіто XIV ст., бляшки у вигляді розетки та округлі з невеличкими стрижнями з тильного боку, заклепки у вигляді розетки, кільця, підвіски у вигляді кілечок, бронзові сережки з тонкого дроту, одна з насічками, у вигляді кільця з тонкого дроту на один з кінців насаджені дві маленькі намистини, скроневі підвіски з тонкого дроту та у вигляді кілечка та кульки, а також срібна сережка з округлого в перетині дроту. Датування підтверджується золотоординськими срібними та мідними монетами XIV ст. [3, с.41 – 81]. Антропологічне вивчення матеріалів могильника дозволило отримати дані про етнічний склад населення, генетичний зв'язок з попередньою автохтонною популяцією, встановити нові факти впливу населення Південної України на формування антропологічного типу українців [19, с.85 – 94; 20, с. 88 – 92].

У Нижньому Подніпров'ї золотоординську культуру, насамперед, представляє велике місто в ур. Великі Кучугури неподалік від Запоріжжя. Тут відкриті залишки фундаментів будівель, мечеті з мінаретом, лазні та палацу. Крім того, виявлені залишки невеличких золотоординських будинків з канами та суфами. На городищі зафіксовані рештки ремісничої діяльності, зокрема ливарного та металообробного виробництва. Речовий матеріал міста презентований надзвичайно широким переліком різноманітних знахідок: господарський інвентар із заліза та бронзи, кухонна та столова кераміка, зокрема полив'яний посуд у стилю сграфіто типовий для XIV ст., китайський селадон та інший імпорт [8, с.187].

Серед південних поховальних пам'яток регіональну етнокультурну специфіку яскраво представляє ґрунтовий могильник кінця XIII – початку XV ст. Мамай-Сурка на березі Каховського водосховища в Запорізькоій області [11; 12]. Це певна еталонна пам'ятка для Нижнього Подніпров'я. З одного боку, він репрезентує масовий матеріал з виразним обличчям золотоординської культури і водночас належить різноетнічному населенню. За релігійними виявами зафіксований значний відсоток християн, тюрків, які

переходили до ісламу. Спостерігається збереження язичницьких рис у поховальному інвентарі.

Речовий комплекс могильника має важливе значення у визначенні типологічної та хронологічної належності артефактов, знайдених на синхронних пам'ятках терену України в цілому, і Північного Причорномор'я зокрема. Особливу цінність надає йому серія прикрас. Вони відіграють особливу роль у встановленні загальної тенденції розвитку типологічних особливостей та поширенні аналогічних типів на широкому тлі східноєвропейського простору, використання одних і тих же типів прикрас різними етнічними групами. Присутність осілого населення в Нижньому Подніпров'ї у XII – XV ст. характерна й для інших пам'яток регіону. В цілому ґрунтові могильники регіону поділяються на ті, які почали формуватися з другої половині XIII ст. і припинили своє існування у 30 – 40 рр. XIII ст. й могильники, які почали функціонувати з 60-тих років XIII ст. до початку XIV ст. (Каїри) та з кінця XIII ст. до початку XV ст. (Мамай-Сурка). За спостереженням М.В. Єльникова "матеріальна культура першої групи близька до пам'яток Середнього Подніпров'я XII – XIII ст., у другій – простежується збільшення речей, які походять із золотоординських центрів Поволжя, Подоння та Північно-Західного Причорномор'я [10, с.72]. Саме у XIV ст. спостерігаються й значні міграції аланського населення з Північного Кавказу [5, с.29, 31 – 33; 6, с. 168 – 189, 291 – 294].

Інвентар могильника представляє класичні типи предметів одягу та прикрас золотоординського часу з бронзи та срібла, які мали генетично різні витоки походження, але присутні в синхронних комплексах широкого євразійського простору. До найбільш стійких форм та декоративних ознак належать: бляшки, декоровані у вигляді рогів барана та псевдозерна й підтрикутні з рослинним орнаментом у вигляді пальметок; кулясті ґудзики з бронзи та срібла, срібні овальні ґудзики та підвіски, виконані у техніці скані; бронзові та срібні скроневі кільця, округлі із зімкненими або не зімкненими кінцями, край кінця у вигляді, дрючка на якому закріплене кільце; скроневе кільце у вигляді змії з розкритою пащею, яка звернулася кільцем та кусає свій хвіст; скронева прикраса у вигляді переплетеного дроту, на стрижні намистини; сережки бронзові та срібні округлі та овальні; сережки срібні та золоті у вигляді знаку запитання, на стрижень накручений дріт, на кінці – намистини; персні та кільця щиткові (іноді з гравійованим лотосом) із вставками, які тримаються завдяки лапкам; браслети з гравійованим лотосом, кінці оформлені у вигляді морд левів; рідкісна знахідка срібних із золоченням кольтів у формі калача, прикрашених шестипелюстковими квітками, булавки-підвіски у вигляді птаха (грифона) [10, с. 51, 124, 129; 11, с. 64, 129, 244]. Стійкій набір вищеназваних типів прикрас та декоративних елементів засвідчують тенденції моди XIVст.

У межиріччі ських поселень міського найкращ значною мірою затоплене родзержи с. 19]. Матеріали поховальних яток ві вих та курганних поховань, і зокрема іські мавзолеях, що свідчили про високий ль аме такий тип поховань Кишеньківського Грунтові некрополі золотоординського часу Санжари та Шушвалівка [23, с.24, 30 – 31]. Деякі могильника були виявлені в розмивах водосховища й Кременчуцького краєзнавчого музею. Це кілька вих сережок типів VI а, б та г за класифікацією Г.О. ва [24, с. 38 – 39], “у вигляді “знака запитання” із дво- та стрижнями, перевитими тонким дротом, і чорною намистиною на кінці, односкладовим тонким стрижнем з двома із склопасти різного кольору” [23, с. 31].

дміну від складу інвентаря могильника Мамай-Сурка, комплекс виробів могильника Ляпинська балка другої чверті XIV – 80-х рр. різняється порівняно більшою наявністю зброї та спорядження а й коня. Крім того, характерною знахідкою є дзеркала, зокрема з ими написами по колу [9, с.364, 365, 366, 369, 371, 373]. Серед ас зразки типових виробів золотоординського часу: сережки з міді у ді знака запитання, на стрижень накручений дріт, на кінцях намистини, жка кругла з не зімкненими кінцями, сережка срібна у вигляді знака итання, стрижень обкручений дротом [9, с.364, 365, 367, 369].

Порівняльний аналіз інвентаря найбільш вагомих пам’яток по регіонах дчить про близький типологічний склад багатьох артефактів та стійкі илістичні вияви формальних ознак та декоративних елементів. Вони ширюються серед різних етнічних спільнот, зокрема слов’янського, ланського, тюркського походження. Деякі типи прикрас, зокрема срібні та олоті сережки у вигляді знака запитання, з намистиною на кінці, які датуються XIV ст., відомі на широкому східнослов’янському просторі: від Новгорода до Південної Наддніпрянщини [14, с.238]. Відбуваються спроби продовження виготовлення відомого типу прикрас Давньої Русі в XIV ст. Це новгородські олов’яно-свинцеві зразки, знахідка матриці для виготовлення колтів у Києві із зображенням двох перехрещених

тольського горизонту культури, у декорі монументальної архітектури, ковому мистецтві Волзької Болгарії, Золотої Орди.

Таким чином, дослідження останніх років засвідчують продовження итку кольорової металургії, зокрема ювелірної справи на терені Північно-хідних земель, які постраждали від монгольської навали та Південної Русі. На сьогодні все більше фактологічного матеріалу з розкопок археологічних пам'яток, насамперед міст, свідчить про продовження виробництва, але з новими тенденціями в розвитку ювелірного мистецтва [21, с.10].

На зміну "пишному" стилю попереднього періоду приходить "площинний" стиль [13, с. 288]. У філіграні XIV ст. простежується перехід до спіра

м

р. Нахичеванчай. Холм Кюльтепе ко времени его исследования был значительно поврежден. Изучение энеолита на Кавказе по существу началось с открытия О. А. Абибуллаевым нижнего слоя холма-поселения Кюльтепе. Энеолитический слой здесь значительный, в нем исследовано 18 строительных горизонтов с круглыми и прямоугольными в плане жилыми и хозяйственными помещениями и 85 погребениями [1, с. 167].

Энеолитический материал Кюльтепе состоит из обсидиановых нуклеусов и ножевидных пластинок, зернотерок, из наверший булав, ступок и пестов, орудий из кости и рога, металлических предметов.

Металлические изделия, представленные в небольшом количестве в Кюльтепе, очевидно, попали сюда в результате межплеменного обмена. Таково же, видимо, и происхождение медных бусин из поселений Гаргалартепеси в Казахском и Аликемектепеси в Джалилобадском районах [7, с. 161]. Развитие обмена в период энеолита убедительно подтверждается широким использованием обсидиана в поселениях, расположенных вдали от места его добычи.

По сравнению с ранним энеолитом позднеэнеолитические памятники Азербайджана, в которых встречаются металлические изделия более интересны и представлены шире. Они найдены в поселениях Лейлатепе и Беюк Кесик, а также в погребениях некрополя Союгбулаг [2, с. 60]. В этих погребениях обнаружены кинжалы, копье, дротик, шилья, плоские топоры, бусы, штык, височные подвески, неопределенные предметы. К тому же два массивных кинжала в 2006 г. были найдены в Союгбулагских курганах № 6 и № 1. Они однотипны, имеют широкое лезвие с ровными, плавно сходящимися к округлому острию краями. Покатые плечи завершаются коротким широким язычком. Чуть ниже язычка на лезвии кинжала из кургана 1/2006 сохранился поперечный след – граница деревянной рукояти некогда охватывающей язычок и плечи. Плоскость лезвий утолщена в центре и ближе к краям и острию она тоньше. Общая длина находки из кургана 1/2006 – 18,8 см, лезвия – 17 см, язычка 1,8 см. Максимальная ширина у плеч – 3,5 см, у острия – 1,4 см, язычка – 1,8 см. Максимальная толщина – 0,4 см.

В поселении Беюк Кесик найден более изящный кинжал. Его узкое лезвие, слегка сужающееся к овальному концу, утончается от продольной середины к краям. Округлые плечи плавно переходят в удлиненный язычок, с округлым концом и двумя отверстиями для заклепки. Длина предмета составляет 22,6 см. Также отдельные фрагменты подобных предметов найдены в поселениях Лейлатепе и Беюк Кесик. Кинжалы союгбулагских погребений по своей форме, сечению лезвия и расположению следов от рукоятки похожи с кинжалом из Арслантепе VI А.

Выше описаные предметы, известные к Северу от Южного Кавказа, впервые выделены С.Н.Кореневским [3, с. 42]. Они найдены в таких памятниках майкопского круга как Серегинское поселение, Усть-Джегутинский курган 13, курган Занозина балка 1/15, погребение

ст. Владимировская 7/2, погребение 1 ьника Клады, курган 3 у х. Рассвет, могильник у х. Спорный.

В Тельманкентском кургане № одно копье с насадом. Его листовидное перо по всей длине име ребро, которое в основании переходит в насад. От основания пе о 1/3 длины сначала плавно утолщается, после чего, резко утонч шается острым концом. От основания пера до максимального ут чение насада круглое, далее оно квадратное. Первоначальная дл ета 28 см (конец на 1 см сломан), длина пера 16,6 см, ширина

Вместе с отмеченным копьем ден дротик. Его маленькое листовидное перо ромбического сече дит в относительно длинный насад округлого сечения. От пера д ы длины насад имеет форму ровного стержня. Далее он сначала п щается, потом так же плавно утончается к острому концу. Длина п 5 см, длина пера 3,6 см.

На Южном Кавказе найдено образцов копий с насадом. Представляя единый с тельманкендс тип оружия, каждый из них имеет свои специфические особенн главное, они в основном не стратифицированы [4, с. 15]. Под одка зарегистрирована и на Северном Кавказе из кургана № 1 у с восвободной.

Довольно много находок оружия среди памятников Ближнего Востока. Наиболее инт являются образцы, которые происходят из поселения Арслантеп е был найден целый комплекс подобных предметов, очень близки ендской находке. К тому же, кинжал из этого комплекса хор ставляется с кинжалами из союгбулагских курганов.

В тельманкендском кургане № о два плоских топора или, как их еще называют, топора-тесла. находки довольно широко распространены во времени и прост ри этом нередко они находятся в одном комплексе с копьями с наса

Вместе с тем, одна из тельманк ходок, а именно найденная не в самой могиле, а под завалом насыпи яет больший инт рес наличием в её металле довольно значительне 1 %) никеля. Эта особенность выделяет её из основной массы подо меров Южного Кавказа.

В поселении Лейлатепе най Он имеет круглое сечение с одним ровносреза ным (сломан м. Второй конец путем ковки четырехгранно зао трен. Длина ,2 см, диаметр 0,4 см. Точные аналогии этому шты ку неизвест Южном Кавказе из памятников, относимых к ран им этапам бро за, найдено несколько штыков с насадом, но более массивных и их в сечении [8, с. 5]. В уже отмеченном комплексе Арслантепе вместно с копьями и плоскими топорами так же найден и штык го сечения. С тельманкендскими находками и с Арслантепе этот т

0,3х0,3 см [9, с. 53 – 55]. При этом, в составе одного из них также содержится 0,55 % никеля.

Кроме этого, в поселении Лейлатепе в заполнении строения № 4 были найдены остатки горячей металлургии в виде куска окисленного шлака и обожженного куска глины, со следами окисленного металла.

Двухъярусные печи круглой формы поселения Лейлатепе, Беюк Кесик и Агылы Дере пока не имеют аналогий на Кавказе. Особенности строения этих печей позволяли получать достаточно высокую температуру и регулировать её. Косвенным свидетельством этого является группа "качественная керамика", обожженная при высокой (не менее 800 – 1000º С) регулируемой температуре, близкой к плавке чистой меди. К тому же, при соответствующих присадках, режим температуры плавления меди значительно снижается.

Пока лишь можно предположить, что самая маленькая на поселении Лейлатепе печь – № 9 диаметром 0,6 м использовалась в металлургических целях. Дополнительным аргументом такого предположения является нахождение этой печи в строении с кострищем, повторяющим планировочную структуру нижележащего строения со следами горячей металлургии.

Независимо от правильности этого предположения, налицо свидетельство горячей металлургии на поселении Лейлатепе и местное лейлатепинское (южнокавказское) происхождение многих металлических предметов, найденных здесь. Изучение металлических находок из описываемых комплексов методом количественного спектрального анализа дало интересные результаты.

Кинжал из кургана № 1/2006 в основе медный, наряду с незначительными примесями различных элементов содержит повышенные примеси олова (0,37 %) и мышьяка (1,7 %). Это древнейший из известных нам на Кавказе предметов, содержащий такое количество олова. Во многих древнейших металлах Южного Кавказа нередко встречаются лишь сотые и меньшие проценты этого металла [9, с.53 – 55].

В северо-восточной части Мало

ел

4. Махмудов Ф.Р. О ранних курганах в районе Астары / Материальная культура Азербайджана. Вып. X. – Баку: Элм,1987. – С. 12 – 21.

5. Мусеибли Н.А. Беюк Кесик. – Баку: Нафта Пресс, 2007. – 228 с.

6. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. – Баку: Элм, 1987. – 260 с.

7. Нариманов И.Г. Исследование энеолитических поселений в Азербайджане / Археологические открытия 1967 года. – М.: Наука, 1968. – С. 316.

8. Нариманов И.Т., Исмаилов Г.С. Археологические раскопки в Хачбулаге / Известия АН Азербайджанской ССР. – Баку: Элм, 1961. – Т. 3. – С. 5-28.

9. Нариманов И.Т., Ахундов Т.И., Алиев Н.Т. Лейлатепе. – Баку: ОАО Шарг-Гарб, 2007.

10. Джафарзаде И.М. Хачбулагская археологическая экспедиция 1960 года / Материальная культура Азербайджана. – Т. VIII. – Баку: Элм,1976. – С. 15 – 45.

11. Геология Азербайджана. – Т. VI. – Баку: Элм, 1961.

12. Геология Азербайджана. – Т. VI. – Баку: Элм, 2005.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРЕ

Махмудова Вефа Азбар кызы – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института Археологии и Этнографии НАН Азербайджанской Республики.

Научные интересы: актуальные проблемы археологии Азербайджана эпохи энеолита

УДК 903.5(477.54)

ПАМ'ЯТКИ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ОДЕЩИНИ (матеріали до археологічної карти)

Тетяна ПОЗИВАЙ (Київ)

У статті подається перелік відомих автору на сьогодні пам'яток золотоординського часу в межах сучасної Одеської області.

Ключові слова: археологічні пам'ятки, Золота Орда, Одеська область.

В статье автор пречисл

п - С л л и

6. Добролюбский А.С., Дзыговский А.Н. Памятники кочевников IX – XIV вв. на западе Причерноморских степей (материалы к археологической карте) // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья. – Сб. науч. тр. – К.: Наука, 1981. – С. 134 – 144.

7. Добролюбський А.О., Островерхов А.С. Парне поховання золотоординського часу на р. Кодима. // Археологія Південного Заходу України. – К., 1992. – С. 117 – 128.

8. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII – XIV вв. – М., 1985. – 235 с.

9. Єльников М.В. Золотоординські часи на українських землях. – [illegible] 2008. – 176 с.

10. Єльников М.В. Поховальні пам'ятки Нижнього Подніпров'я ч[illegible]отої Орди (середина XIII – перша половина XV ст.) / Автореф. дис. канд. іст. наук. [illegible]006. – 20 с.

11. Захарук Ю.М. Розкопки коло с. Нерубайське під Одес[illegible] Археологічні пам'ятки. – Т.1. – 1949. – С. 138 – 144.

12. Захарук Ю.Розкопки біля с. Нерубайське під Одесою 1946 [illegible] // НА ІА НАН України. – 1946/2.

13. Зяблин Л.П. О "татарских" курганах // СА. – 1955. – № 22. [illegible] – С.

14. Зяблин Л.П. Археологические памятники кочевников X [illegible] Восточной Европы / Автореф. дис. канд. ист. наук. – М., 1952. – 16 с.

15. Кнауэр Ф.И. Вторая археологическая раскопка около се[illegible]ты (в Южной Бессарабки) / Чтен[illegible]сца. – [illegible] – 1890. – С. 30 – 41.

16. Кнауэр Ф.И. О курганах, раскопаных в Южной Бесс[illegible] / Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.3. – С. 38 – 39;

17. Кожокару В.М. Этимология Дунай-Днестровского [illegible]дуречья в золотоордынское время.// Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 1. – [illegible] 2000. – С. 271 – 275.

18. Кравченко А.А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XII[illegible] К.: Наукова думка, 1986. – 126 с.

19. Кропоткин В.В. Клады византийских монет на территории СССР. – М., 1962. – 56 с.

20. Плетнева С.А. Кочевники средневековья. – М.: Наука

1 – план і розріз; 2 – 10 – знахідки з поховання. 2 – 6 – бронза; 8 – 9 – срібло;
7 – 10 – залізо, кістка.

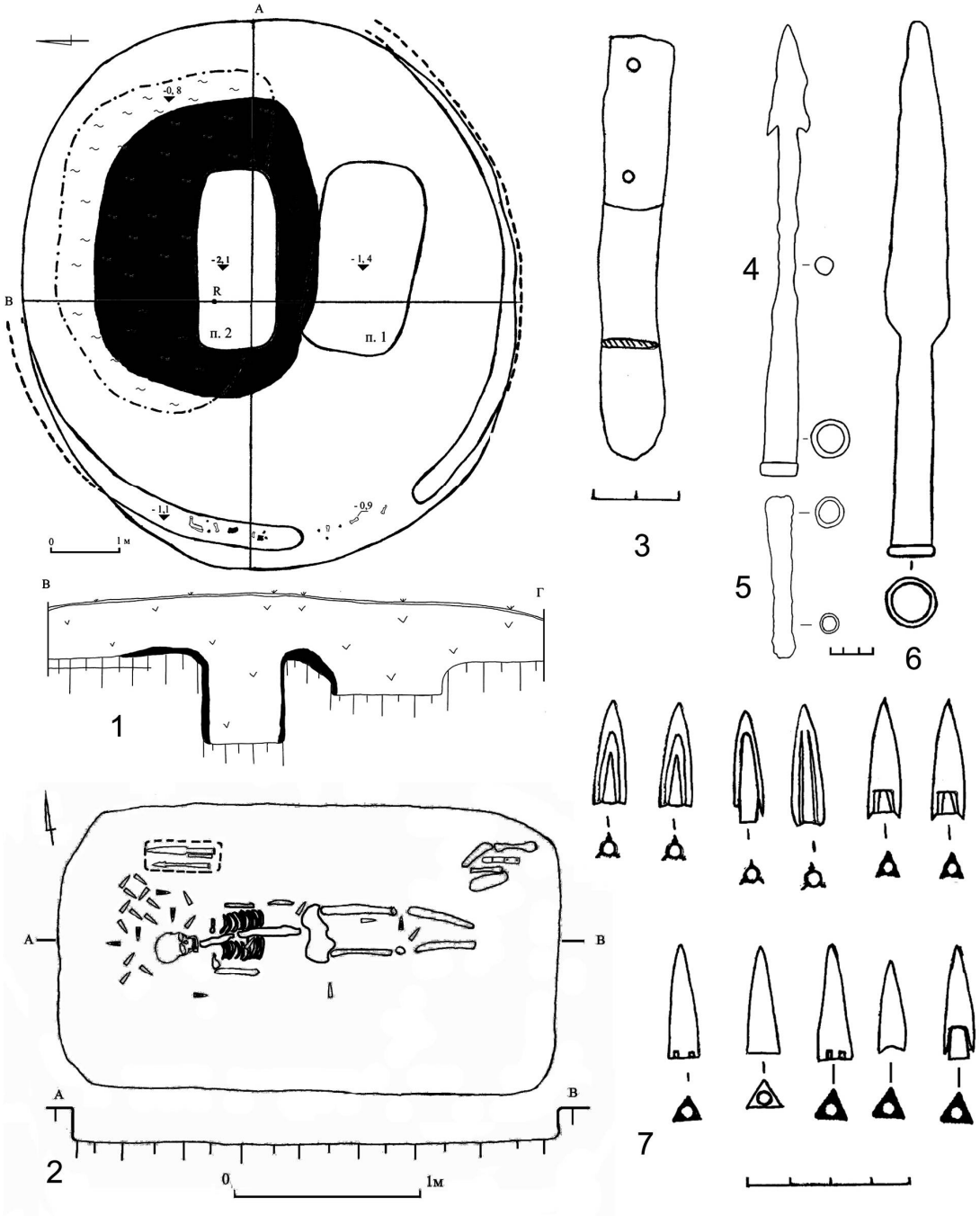

Рис. 3. Курган № 25 біля с. Гришківка:
1 – загальний план кургану і профіль бровки; 2 – поховання № 1, план і розріз;
3 – 7 – знахідки з поховання № 1. 3 – залізо, кістка; 4 – 6 – залізо;
7 – бронза.

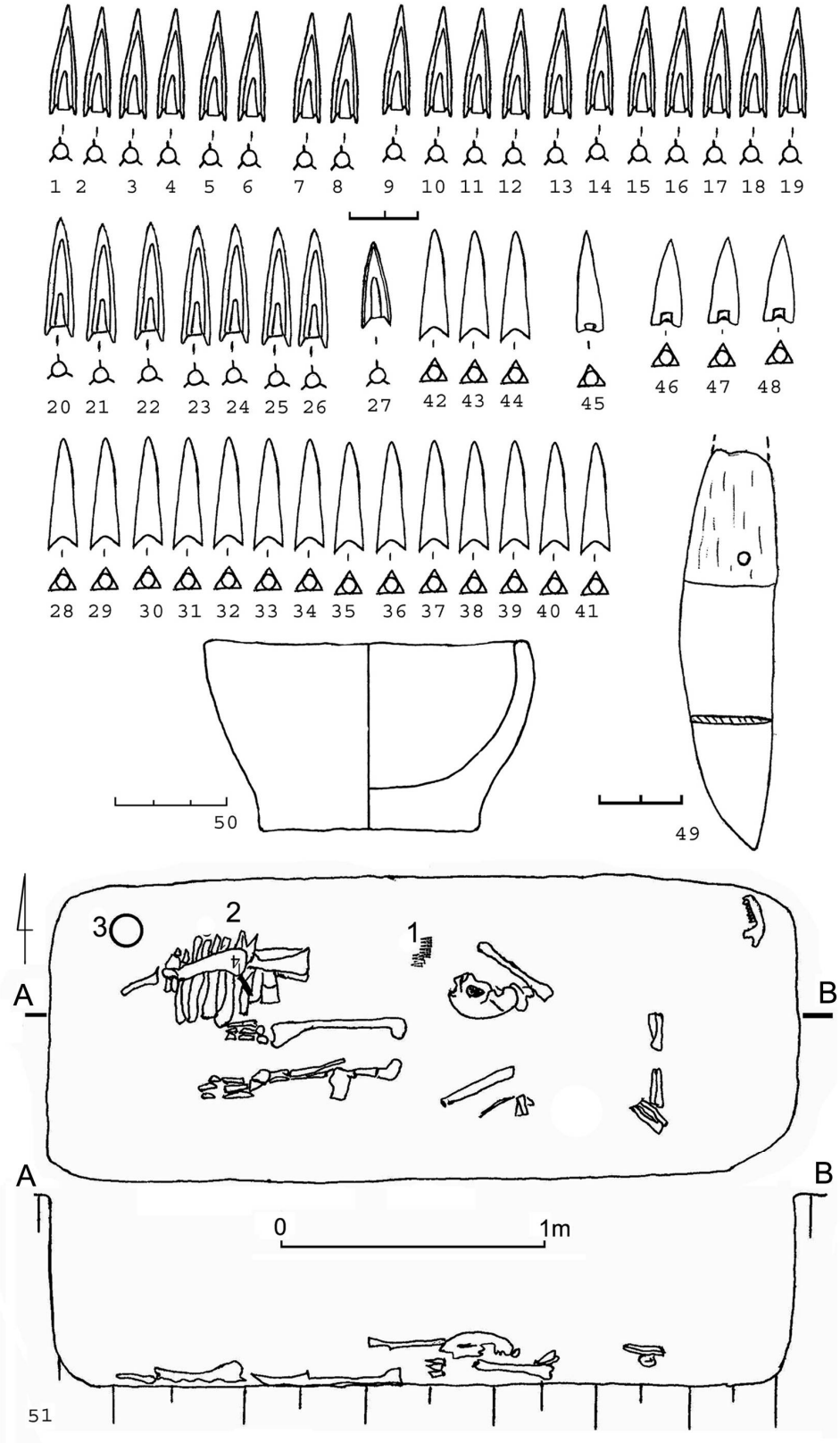

Рис. 4. Курган № 25, поховання № 2 біля с. Гришківка:
1 – 50 – знахідки з поховання; 51 – план і розріз. 1 – 48 – бронза, 49 – залізо, кістка; 59 – кераміка.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Фіалко Олена Євгенівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України.

Наукові інтереси: проблеми археології та прадавньої історії населення Євразії

УДК 94 (477) "XVIII – XIX ст.": 572.9

ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ ШТУНДИЗМУ В ПІВДЕННО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У КІНЦІ XVIII – ПРОТЯГОМ XIX СТОЛІТТЯ.

Олександр ЛОМАКА (Кіровоград)

У статті аналізуються історичні передумови духовного пробудження на південноукраїнських землях, зокрема, формування такого неоднозначного релігійного явища, як штундизм. Головна увага приділена з'ясуванню причин, які вплинули на перехід селян від православ'я до штундистських общин.

Ключові слова: ревівалізм, штундизм, меноніти, баптизм, протестантизм, німецькі колоністи, "вюстівські гуртки", південноукраїнські землі, духовний стан.

В статье анализируются исторические предпосылки духовного пробуждения в южно-украинских землях, в частности формирование такого неоднозначного религиозного феномена, как штундизм. Основное внимание обращено на выяснение причин, которые повлияли на переход крестьян от православия к штундистским общинам.

Ключевые слова: рев

€

Найскладнішим, як показав попередній досвід, є виконання завдання відкритої форми з розгорнутою відповіддю. Щоб допомогти учням підготуватися до таких завдань, учителеві необхідно подати їм певні рекомендації.

Провідною метою роботи вчителя з учнями 11-х класів є завершення освіти учнів, озброєння майбутнього абітурієнта знаннями та навичками, необхідними для здійснення ефективної історичної освіти, національного виховання і всебічного розвитку. Вивчаючи історію України, необхідно дотримуватися поєднання знань із різних дисциплін під час опанування курсу, тоді відбудеться утворення загальнонаукових знань, сформується нова структура міжнаукового знання з притаманними лише їй зв'язками частин та елементів, з новими властивостями, своєрідними навчальними та виховними можливостями. Під час підготовки до вступних іспитів учні повинні опанувати прийоми та методи самостійної роботи з джерелами інформації, засвоїти навички дослідної роботи.

Готуючись до вступу, слід опрацювати монографічні дослідження та наукові статті, скласти конспекти опрацьованих джерел і тези відповідно до сформульованих проблем [15, с.41].

Працюючи з науковою літературою, учні повинні вміти користуватися такими правилами роботи з джерелом інформації:

- здійснювати попередній огляд матеріалу: ознайомлюватись із його обсягом та проблематикою, структурними частинами;
- потрібно сформулювати запитання до джерела: дуже часто проста трансформація назви дає можливість сформулювати адекватні запитання;

потім прочитати текст, шукаючи відповіді на сформульовані запитання;

- осмислити прочитане, тобто встановити зв’язки між новою інформацією і тією, що вже відома, підібрати приклади до нових ідей;
- після цього доцільно переказати основний матеріал, відповідаючи на запитання, що були сформульовані перед читанням;
- зробити підсумковий огляд, пригадати основні ідеї тексту й чітко сформулювати відповіді на запитання [13, с.18].

Потужним засобом засвоєння навчального матеріалу виступають ***графічні систематизатори*** (інз

За свої добродіяння брати мали незаперечний авторитет у миколаївців, дбали про розвиток у місті шкіл, його розбудову й благоустрій. Громадськість виклопотала М.А. Аркасу в міської думи звання почесного громадянина Миколаєва. Обох братів із урочистістю й щирим шануванням поховали на міському цвинтарі. Там же знайшов останнє пристанище й син Миколи Андрійовича – Микола Миколайович. Любов до нього земляків усе життя контрастувала з хворобливою підозрілістю місцевого начальства. І це тоді, коли офіційне становище М.М.Аркаса на державній службі було досить міцним і престижним. Він був ад'ютантом командира Чорноморського флоту, займав високі посади в губернській ієрархії, був почесним мировим суддею, мав цивільний чин дійсного статського радника [9].

Однак ”українофільські” симпатії М.М.Аркаса (любов до українського народу, його історії й культури) засуджувалися певними державними служаками. Звичайно, що опис земного шляху людини з таким тавром не міг потрапити до ”Русского биографического словаря”.

Мати М.М.Аркаса – Софія Петрівна, – справила великий вплив на формування патріотичних почуттів сина. Хоч вона і була донькою високого урядовця Чорноморського флоту в чині дійсного статського радника, але й не забувала, що вона походила з роду української козацької старшини Богдановичів. Її батько, Петро Григорович Богданович, 1793 р. був переведений у Чорноморський флот із бунчукових товаришів Полтавського полку. Родина, мати прищепили синові любов до української народної пісні, казок, звичаїв, до народу й мальовничої природи України, навчили його рідної мови, посіяли зерно українського патріотизму, виховали й зміцнили в нього український менталітет [2].

Рід Богдановичів був шляхетсько-старшинський, походив з Шевченкового краю – Чигиринщини, з часом його представники в період “Великої Руїни” (ІІ половина XVII ст.) переселилися на Полтавщину. З універсалів гетьманів І.Мазепи, І.Скоропадського та К.Розумовського виходить, що Богдановичі під час війни з Карлом XII були на боці Петра І. Прадід М.М.Аркаса, за бабусею Петро Богданович, син військового товариша полтавського полку Григорія, 1761-го року народження, помер у чині статського радника 1834 р. в Миколаєві. Тут був і похований у заснованій ним же усипальниці Богдановичів.

З дитинства він відчув себе сином України. Усе це яскраво виявлялося й під час щорічного літнього перебування в маєтностях батьків у с. Богданівці (нині Стара Богданівка поблизу Миколаєва) та в с. Христофорівці (тепер Баштанського району) [5].

Саме в родоводі Аркасів можна дослідити, як поєднання грецької та української крові породило, зокрема в Північній Чорноморії, низку обдарованих митців і науковців.

Аркас народився 26 грудня 1852 р. (за старим календарним стилем), або 7 січня 1853 р. (за новим календарним стилем) в сім'ї адмірала, головного

командира Чорноморського флоту, котрий з 1871 по 1881 рік був військовим губернатором Миколаєва, – Миколи Андрійовича Аркаса (1816 – 1881). За даними миколаївського краєзнавця та музейного працівника Т.Ф. Камінського, який особисто знав Миколу Аркаса, народився він у будинку по вулиці Нікольській. Це тепер навпроти головного корпусу Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. Будинок належав дворянській родині Ворожейкіних, з якою дружили Аркаси. Батько – пізніше адмірал – саме був у дуже тривалому службовому відрядженні в Петербурзі. На цей час Софію Петрівну взяла до себе сім'я Ворожейкіних. У їхньому будинку, що зберігся до цього часу, й побачив світло життя майбутній діяч української культури [6].

М.М. Аркас (1853 – 1909) займає чільне місце серед провідних діячів українського національного відродження. Усе його свідоме життя було присвячене служінню українській ідеї. Безумовно, діяльна та енергійна натура адмірала М.А. Аркаса мала вплив на його дітей. Відповідальність, глибока переконливість: наполегливість — ці риси були притаманні найкращим представникам роду [3].

Микола Андрійович та Софія Петрівна мали сімох дітей: Віру (померла немовлям, похована в Севастополі), Миколу, Костянтина (1854 – 1889), Петра (1855 – 1857), Андрія, Софію (1861 – 1878), Володимира (1862 – 1889).

Здавалося б, що після такої потужної особистості, як М.А.Аркас, природа ”відпочине” на його дітях. Але поєднання Аркасів з міцним козацьким родом Богдановичів дало новий поштовх розвиткові їхнього родоводу, який, власне кажучи, став ментально родом українським. Продовжився він по лінії М.М. Аркаса, якому долею судилося стати єдиним спадкоємцем і стрижнем роду. На відміну від батька, М.М. Аркас своє життя присвятив діяльності на ниві українського національного відродження [2].

Перші роки свого життя М.М. Аркас провів у північній столиці Російської імперії. Виховання отримав традиційне: гувернер – німець і бонна – англійка доглядали дотепну дитину. Але маленький Микола генетично був пов'язаний з простим українським народом, бо його мати — українка, виховувалася серед селянських дітей і так само дивилася на виховання своєї власної дитини. І хоча Софія Петрівна розмовляла в родині російською мовою, але пестила й плекала свого синочка мовою рідною. Її зовсім не хвилювало, що в маєтку Микола змалечку проводить час на стайні, слухаючи розповіді старих козаків-службовців про давнину. Батька майже ніколи не було вдома, а тому він не втручався в цей стихійний виховний процес [4].

Мати прищепила синові любов до народної пісні та казки, до народу й України, навчила його рідної мови — власне прищепила йому український менталітет, посіяла зерно українського патріотизму. Дослідники вважають, що з дитинства він відчував себе сином України. Усе це яскраво виявилося й під час щорічного перебування влітку в маєтку Стара Богданівка [7].

У шкільні й студентські канікули одягнений "по-народному" Микола бував серед трудівників поля чи на тваринницькій фермі селян, охоче долучався до праці, залюбки спілкувався з простими людьми. Батькові це було недовподоби. А коли ще й довідався про закоханість сина, його захоплення селянською дівчиною Яриною, а не Оксаною, як називав її, сестру побратима М.М.Аркаса Петра Сала, та ще й намір одружитися з нею, то не на жарт сполошився. Батько негайно влаштував його на державну службу до канцелярії військово-морського відомства в Миколаєві. Наступного року батько навіть відправив Миколу в тривале закордонне відрядження до Константинополя, а потім – до Галаца.

Коли Миколі виповнилося 9 років, батько віддав його в училище правознавства в Петербурзі. Це була школа закритого типу, де виховувалася майбутня еліта країни, зокрема Петро Ілліч і Модест Ілліч Чайковські. Сувора дисципліна й вимогливе ставлення до учнів робили життя Миколи досить дискомфортним. Перебування в цьому училищі було недовгим.

М.М. Аркас став учнем однієї з приватних одеських гімназій, очолюваної учителями Стародубцевими, яку закінчив 1870 року. Серед викладачів гімназії був талановитий український композитор Петро Іванович Ніщинський (1832 – 1896), який помітив і підтримав інтерес учня до музики, захопив проблемою збирання й вивчення українського музичного фольклору.

Після закінчення гімназії М.М. Аркас продовжив навчання на відділенні природознавчих наук фізико-математичного факультету Новоросійського університету в Одесі (1871 – 1875). М.М. Аркас познайомився з видатним діячем української сцени М.Л. Кропивницьким, який 1871 року розпочав свою роботу в трупі Народного театру графів Моркових і Чернишова. Кропивницький залучив М. Аркаса як актора-аматора до участі в українських виставах [1].

Після поверненням додому М.М. Аркаса одружили з Ольгою Іванівною Шишкіною – дочкою військово-морського офіцера, капітана другого рангу Чорноморського флоту Івана Степановича Шишкіна. Він походив із старовинного боярського роду, пращуром якого був Феодосій Шишка, який перейшов з польсько-литовської держави (Речі Посполитої) 1556 р. служити Москві. І.С. Шишкін народився в Миколаєві у 1822 р. Помер 22 грудня 1874 р. в Миколаєві, де й був похований в усипальниці Шишкіних [8]. Як показав час, дружина відіграла позитивну роль в особистому та громадському житті Миколи Миколайовича Аркаса.

Незважаючи на таку спішність, начебто формальність шлюбу, він виявився міцним та щасливим. У молодого подружжя народилася дочка Оксана, сини Петро та Микола. Дружина близько й назавжди сприйняла демократичні та патріотичні ідеали чоловіка, що втілилися у трьох напрямках творчої праці Миколи, не пов'язаної з його фахом природознавця – історичному, літературному, музичному. З часом за підтримки дружини

сформувався ще один – громадська діяльність, що, зрештою, прямо-таки полонила його. До того ж М.М.Аркас був чудовим батьком і вихователем [9].

Таким чином, можна виділити наступні чинники, які вплинули на формування демократичного світогляду великого українського історика, інтелектуала, композитора… По-перше, вагоме значення мало поєднання грецької та української крові, тобто батьківського роду Аркасів, який походив з Греції, та материнського роду Богдановичів – нащадків великого козацького роду. Таке міжнаціональне взаємопроникнення породило в північному Причорномор'ї низку обдарованих митців та науковців.

По-друге, практично вирішальним у формуванні майбутнього Миколи Аркаса стало материнське виховання в народному й національному дусі. Основним виховним ідеалом Софії Петрівни став музично-поетичний фольклор у дусі української духовності.

По-третє, не слід нехтувати біологічним фактором, тобто в Миколи Миколайовича генетична схильність до інтелектуальної, наукової та громадсько-політичної діяльності від дядька та батька, імена яких увійшли до фундаментальної енциклопедії "Російський біографічний словник".

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Аркас М. Історія України – Русі. Вступне слово і коментарі В.Г. Сарбея. – К.: Вища школа, 1990. – 456 с.

2. Березовська Т.В. Історичний портрет Роду Аркасів. – Миколаїв, 2005. – 215 с.

3. Березовська Т. Виховні студії родини Аркасів //Вересень: Науково – методичний, інформаційно-освітній журнал. – Миколаїв, 2006. – №1/2. – С. 145 – 148.

4. Березовська Т.В. Щоденник молодого Аркаса як джерело формування його духовного космосу // Музейний часопис (До 90-річчя Миколаївського обласного краєзнавчого музею). – Миколаїв, 2003. – С. 77 – 81.

5. Жадько В.О. Грек із душею українця. Роман-пошук. – К.: Видавець – СПД Жадько В.О., 2003. – 348 с.

6. Кауфман Л. М.М. Аркас: Нарис про життя і творчість. – К., 1958. – 131 с.

7. Ульяновський В.І. Українська справа в житті Миколи Аркаса // Бібліотечка українознавства для вчителя. Науково-методичний вісник. – Вип.1. – Миколаїв, 1993. – 80 с.

8. Шануючи пам'ять патріота України. Документи і матеріали про життя та діяльність М.М. Аркаса. – Миколаїв, 1997. – 320 с.

9. Шкварець В.П. Микола Миколайович Аркас: Життя. Творчість. Діяльність. – Миколаїв – Одеса, 2002. – 254 с.

10. Шкварець В.П. Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого: Підручник: – 2-ге вид. випр., доп. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили, 2005. – 148 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бундюченко Тетяна Вікторівна – аспірантка кафедри історії України Інституту історії та права Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського

Наукові інтереси: джерелознавчі та історіографічні проблеми історичного краєзнавства.

УДК 94(477)(07)

ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ В.К.ВИННИЧЕНКА У КУРСІ "ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ"

Інна ВІВСЯНА (Кіровоград)

Стаття присвячена методичним проблемам вивчення суспільно-політичних поглядів В.Винниченка у вищій школі. Проаналізовані основні підходи та методи, які використовуються при вивченні науково-публіцистичної спадщини визначного діяча.

Ключові слова: концепція, суспільно-політичні погляди, політична еволюція, вивчення творчості, українська соціал-демократія, колектократія.

Статья посвящается методическим проблемам изучения общественно-политических взглядов В.Винниченко в высшей школе. Проанализированы основные подходы и методы, которые используются при изучении научно-публицистического наследия великого деятеля.

Ключевые слова: концепция, общественно-политические взгляды, политическая эволюция, изучение творчества, украинская социал-демократия, колектократия.

The Article is devoted to methodological problems of teaching social and political Vynnychenko's views in high school. The basic approaches and methods used in the study of scientific and journalistic legacy of outstanding public figures.

Key words: concept, social and political views, political evolution, study of creation, Ukrainian social democracy, kolektokratiya.

Суспільно-політична думка на українських теренах має давню та багату історію. Українська політична думка зародилась і розвивалась у контексті європейської політичної думки, яка справляла на неї визначальний вплив. Одним із важливих чинників розвитку української політичної думки були об'єктивні соціально-політичні процеси, що відбувалися в самій Україні. У центрі суспільних полемік тривалий час перебувала проблема державності. З'ясування основних ідей і концепцій політичної думки України є важливою умовою розуміння сучасної української політичної дійсності. У професійній підготовці політологів курс "Історія політичної думки в Україні" займає важливе місце. Метою вивчення цієї навчальної дисципліни є формування у студентів стійких уявлень про розвиток української політичної традиції, ідей національного державотворення. Основними джерелами у дослідженні суспільно-політичного думання виступають твори вітчизняного мислителя та свідчення його громадської діяльності, яка втілює основні ідеї чи концепції щодо політичного майбутнього України. Методика дослідження та вивчення

політичних ідей має свою специфіку, адже поєднує в собі методи різних наук – історії, філософії, політології, соціології, літературознавства та інших.

Завданням даної статті є визначення найбільш доцільних методів у вивченні політичних поглядів окремого визначного діяча. Об'єктом даного методичного дослідження обрано суспільно-політичні погляди В.К.Винниченка не випадково, адже він є земляком багатьох студентів. Звернення до теоретичної спадщини цього діяча є також актуальним у контексті святкування 130 річниці з дня його народження.

Володимир Винниченко є однією з найбільш значних, популярних і водночас трагічних постатей в історії вітчизняної культури та українського національно-державного відродження. Діапазон творчості українського митця вражає: письменник-романіст, автор новел та драматичних творів, поет, філософ, публіцист, маляр. Винниченко – один із найвідоміших і найвидатніших громадсько-політичних діячів, який не лише мистецьки зобразив свою добу, а й був активним її творцем.

Спадщина Винниченка, як громадсько-політична, так і письменницька, далекі від однозначної оцінки і позначені категоричністю висловлювань критиків. Неоднозначне розуміння і витлумачення Винниченкової спадщини значною мірою спричинялися його власними ідейно-художніми пошуками, послідовними спробами урівноважити контрастні філософсько-світоглядні та естетичні домінанти доби.

Творча спадщина В.К. Винниченка з часу його літературного дебюту була об'єктом чисельних науково-критичних досліджень як літературознавчого, мовознавчого, так і політико-історичного та філософсько-етичного характеру. Перший керівник українського уряду до кінця життя з милості своїх ідеологічних опонентів носив тавро ворога України. Його політична еволюція — від прихильника культурно-національної автономії у складі Російської федеративної республіки до ідеолога відродження української державності – неоднозначно оцінюється досі.

Від початку 1930-х рр. і до кінця 1980-х рр. творча спадщина Володимира Винниченка була вилучена з нормального наукового обігу: твори його не друкувалися в УРСР і не вивчалися. Винниченкознавство як літературознавча ділянка існувало й розвивалося лише за кордоном - завдяки дослідженням Г.Костюка [9], М.Мольнара, С.Погорілого, Л.Онишкевич, В.Ревуцького (хоча погляд на Винниченка-письменника крізь політичну призму нерідко давався взнаки і там) [14].

Новий аспект наукового вивчення його творчої спадщини – філософсько-етичний, основоположником якого є Г.Костюк, – розпочався з кінця 40-х років, коли Винниченком було здійснено "сенсаційний виклад" власної концепції будування щастя (Прага, 1937 р.) і видано перший її мистецький варіант – політично-філософський роман "Нова Заповідь" (Париж, 1949 р.). Розпочалася полеміка, у якій взяли участь і європейська

літературна критика, і широке коло української еміґрації. М.Гарасевич, Т.Гунчак, Д.Гусар-Струк, Т.Кобзей, Г.Костюк, Є.Лащик, М.Мольнар, С.Наумович, Л.Онишкевич, С.Погорілий, В.Ревуцький, М.Тарнавська, М.Шлемкевич – неповний перелік тих, кого цікавило філософсько-політичне надбання Винниченка і хвилювала його подальша доля. І.Лисяк-Рудницький впритул підійшов до визначення суспільно-політичного світогляду письменника [12]. Погляди дослідника вітчизняної суспільно-політичної думки щодо зміни завдань повоєнної української еміграції багато в чому перегукувались з ідеями В. Винниченка, конкретизували і доповнювали їх.

Перший етап у вивченні феномена Винниченка на батьківщині після реабілітації письменника наприкінці 1987 р. мав ту особливість, що з'ясовувалися передусім обставини його політичної біографії (до речі, з акцентом на моментах "пробільшовицької" орієнтації Винниченка!), визначалися загальні контури й масштаби творчої спадщини, його місце в історії українського письменства. Цим питанням були присвячені публікації П.Федченка [17], І.Дзеверіна, М.Жулинського [8], М.Слабошпицького та інших дослідників-літературознавців. З'являються також перші розвідки про політичну діяльність письменника [18]. Потреба ж оцінити Винниченка як революціонера, державного і політичного діяча зросла після публікацій його щоденника та найвідомішого публіцистично-наукового і політичного твору "Відродження нації".

З початку 1990-х рр. почали з'являтися вже не тільки публікації нарисового характеру, а й студії типу "життя і творчість" [5], монографічні дослідження спадщини письменника під кутом зору певної проблеми.

На сьогоднішній день винниченкознавство представлене багатьма працями дослідників – істориків В.Солдатенка [16], С.Кульчицького [10-11], О.Салтовського [15] та інших. Різноманітні аспекти його суспільно-політичного світогляду та діяльності висвітлюються в ювілейних збірниках столичних та кіровоградських дослідників [6 – 7]. Дослідженню різноманітних аспектів громадсько-політичної діяльності В.Винниченка присвячені праці Удода О.А., Старовойтенко І.М., Гошуляка І.Л., Головченка В.І., Дубаса О.П., Любовця О.М., Проданюка Ф.М., Миронець Н.І., Медвідя Ф.М., Кучера В.І., Бевз Т.А., Собачко О.М. та інших [6]. Саме ці останні публікації дають можливість якомога повно та досконально проаналізувати політичні погляди нашого знаменитого земляка. Проте наявність широкого кола публікацій та значного переліку суспільно-політичних проблем, що піднімаються у творах Винниченка, створює і певні незручності. Виникає методична проблема щодо найбільш оптимального варіанту вивчення творчості небуденного мислителя, який допоміг би уникнути поверховості та шаблонності оцінок, а також надмірної заглибленості у дотичну проблематику.

За програмою курсу "Історія політичної думки в Україні", який викладається на ІІ курсі спеціальності "Політологія", суспільно-політичні

погляди В.К.Винниченка вивчаються в рамках кількох тем. Тема "Українська політична думка часів національно-демократичної революції (1917 – 1920 роки)" розглядає політико-правові та суспільні ідеї В. Винниченка, пропозиції мислителя щодо удосконалення федеративних зв'язків між Російською федерацією та Україною, концепції вирішення національного питання і здійснення моральної політики у суспільстві. Ці та дотичні положення політичної концепції мислителя викладаються в рамках окремої лекції. Використовується тип лекції за принципом зворотнього зв'язку (поєднує пояснення з активним залученням слухачів). Експресивний стиль проведення даної лекції пояснюється використанням краєзнавчого матеріалу та специфікою особистості. Як стверджував І. Лисяк-Рудницький, "на політичну сцену виходить тип революційного юнака з "Комуністичним маніфестом" в одній кишені й "Кобзарем" у другій... Молоде покоління соціалістів, що було найбільш динамічною силою в тодішньому українстві, відзначалося хаотичністю мислення, разом з якою йшла велика емоційна побудливість; така сполука робила з цих людей знаменитих агітаторів, здатних розбурхати маси, але не робила з них розумних і відповідальних політичних провідників. Типовою постаттю був тут Володимир Винниченко" [12, 55]. Студентам доноситься твердження, що впродовж усього життя В. Винниченко намагався поєднати К. Маркса і Т. Шевченка, але так і не зміг. Він міг стати символом українства, як І.Мазепа, але судилося це іншому.

У рамках цієї ж теми студенти самостійно аналізують причини поразки національно-визвольної революції за працею В.Винниченка "Відродження нації". Головну причину невдач голова Директорії вбачав у тому, що "українська влада і вся керуюча партійна українська демократія розійшлася зі своїми масами, що вона була соціально непослідовна, нерішуча, невиразна і несоціальна" [2, с. 15]. Більше того, В.Винниченко був переконаний, що всі тогочасні українські керівні партії були не соціалістами, а тільки демократами, республіканцями й національними революціонерами, незважаючи на те, що всі вони називали себе соціалістами. У свою чергу, "це спричинило фальшиве розуміння нашої національно-української державності" [2, с. 67]. Висновки мислителя студенти порівнюють з іншими узагальненнями діячів революції П.Христюка та М.Шаповала.

Для дотримання принципу історизму суспільно-політичні погляди В.К.Винниченка ми розглядаємо не однією темою, а прослідковуємо їх еволюцію у наступних темах курсу. Так, при вивченні теми 12 "Політична думка діаспори у 20-30-ті роки XX ст.", характеризуючи в лекції складне становище української політичної еміграції, даємо також довідку про діяльність Володимира Кириловича як лідера Закордонної групи комуністів, аналізуємо його статті в "Новій добі", листи-звернення (зокрема, "Революція в небезпеці!"), програмні положення до створення нової партії "Революційно-Соціалістичний Союз".

Обстоюючи національну незалежність України, розв'язання національного питання В. Винниченко пов'язував з демократичним розвитком (національним і соціальним), що виключає будь-які форми насильницької централізації, панування одного народу над іншим. Національне він розумів у вимірах загальнолюдського. Загрозу демократичному та національному розвитку України В. Винниченко вбачав у відсутності єдності та згуртованості українського народу, а особливо його проводу. Майбутнє України він пов'язував з вільною, рівноправною, справедливою федерацією, яка відповідає цілям соціального прогресу, проте не має нічого спільного з "єдинонеділимим мисленням" та діями. Така федерація має будуватися на засадах самостійної державності, цілковитої незалежності України, збереженні української мови в усіх інститутах, урядових установах, школах, активізації національної самосвідомості народу в розбудові своєї державності, розвитку культури. Цілком зрозуміло, що В. Винниченко прихильно поставився до організації СРСР, однак виступав з принциповою критикою національної політики більшовиків і радянського уряду за недооцінку ними національних інтересів та обмеження національних прав республік.

До середини 1920-х років публіцистична активність політичного емігранта спадає, він відходить від участі у політичних дискусіях. Усталення суспільно-політичних поглядів письменника прослідковується на сторінках "Щоденника", що допомагає нам зробити дослідження В.Ф.Солдатенка [16]. Лектор пропонує студентам пояснити слова галицького публіциста Я. Пеленського, який стверджував, що політичне мислення Винниченка - це "нешлюбна дитина Карла Маркса з вродливою і темпераментною українською молодицею". У вересні 1933 р. В. Винниченко написав відкритого листа до Політбюро КП(б)У, в якому звинуватив Сталіна та Постишева в голодоморі й масових репресіях проти українського народу. Цей лист викликав різке заперечення на пленумі ЦК КП(б)У 1933 року, і з того часу творчість В. Винниченка була піддана гонінням: книжки вилучені з бібліотек і знищені, творчість перестала вивчатися в школі, ім'я письменника або замовчувалося, або при згадках обливалося брудом і трактувалось не інакше як під тавром "буржуазного націоналіста". І.Лисяк-Рудницький стверджує, що він відійшов від концепції націонал-комунізму з середини 30-х років.

У темі 13 "Політична думка України у другій половині XX - на початку XXI ст." студенти мають змогу детально вивчити суспільно-політичні погляди та концепції В.Винниченка у післявоєнний період, адже цій проблематиці присвячено семінарське заняття. У методичних рекомендаціях до семінару зазначається: "Після Другої світової війни в середовищі української еміграції з новою силою прозвучав голос Володимира Винниченка, який мовчав довгі роки, не беручи участі в еміграційних державних інституціях і урядах, вважаючи їх грою амбіцій і плодом

невгамованого честолюбства та ілюзій. Життя В. Винниченка у вимушеній еміграції перетворилося на справжню трагедію. Після безуспішної поїздки 1920 р. до Москви, де намагався порозумітися з більшовицьким урядом щодо подальшої долі суверенітету України, він опинився під нещадною критикою емігрантських кіл. Більшість еміграції не зрозуміла, що спроба налагодити зв'язок із радянським урядом була продиктована не прийняттям більшовицьких політичних методів і навіть не соціалістичними переконаннями Винниченка, а намаганням знайти вихід з тієї непростої політичної ситуації. Опинившись між двох вогнів, Винниченко на довгі роки замовк як політик і політичний мислитель. Однак за два роки до смерті він написав унікальний твір під назвою "Заповіт борцям за визволення", в якому відображена еволюція його політичних поглядів на засоби й методи боротьби за незалежність України. Стисло їх можна викласти у двох політичних заповідях В. Винниченка. Опрацюйте роботу В.Винниченка „Заповіт борцям за визволення" та визначте суть його заповідей. Охарактеризуйте ставлення автора до української діаспори та її прагнення очолити національно-визвольний рух. У чому полягають основні пункти концепції В.Винниченка „колектократії" та „конкордизму"? У яких ще працях Винниченка цього періоду прослідковуються його суспільно-політичні ідеали?".

Серед інших праць студенти мають ознайомитись зі статтею "Була, є й буде" (1948), матеріалом про ненадрукований філософсько-етичний твір "Конкордизм" (1938 – 1948), останнім романом "Слово за тобою, Сталіне" (1950), названим автором "політичною концепцією в образах".

Прогнози політичного майбутнього України у Винниченківській інтерпретації вражають: "Ми знаємо, що, коли настане час викидання на горище всіх декорацій леніно-сталінського комунізму, то України в тому числі не буде. Не буде по-перше тому, що світові демократичні держави так легко, як диктатури, не викидають на горище свої принципи, визнання, вирішення, що коли б настав час ліквідації СССР, то Україна, прийнята в ООН як рівноправна, самостійна держава, мала б усі права перед усім світом на своє самостійне дальше існування. Це - один наслідок гри большевизму в декорації. А другий є той, що ми, українці, тим паче не викинемо на горище те, що ми здобули як реальність, як свою власність, здавна, з віків належну нам і нами в нашій революції відновлену і тільки придушену большевизмом. І здобули не через високодушність чи ідейність Кремля" [1].

На цьому семінарському занятті завершується вивчення студентами політичних та суспільних поглядів В.К.Винниченка. Доцільним є узагальнення вивченого матеріалу. Студентам-політологам пропонується підготовка коротких есе (на сторінку зошита) про еволюцію суспільно-політичних поглядів та про політичний ідеал нашого відомого земляка. Для цього група поділяється на дві підгрупи (можлива як індивідуальна, так і групова робота). Якщо дозволяє час, підгрупи обмінюються листочками з есе та оцінюють їх, складаючи рецензії.

Навчальна дисципліна "Історія політичної думки в Україні", яка є нормативною при підготовці спеціалістів-політологів, надає їм унікальну можливість детально вивчати суспільно-політичні погляди вітчизняних мислителів, сутність їхніх політичних концепцій та формування державницької ідеї. Суспільно-політичні погляди В.К.Винниченка мають велике значення у формуванні загального спектру політичної думки XX століття, тому вони вивчаються досить детально. Студенти мають змогу не тільки аналізувати державницьку діяльність та літературну спадщину знаменитого земляка, а й зрозуміти його внутрішні духовні пориви, сподівання. За влучним словом М.Жулинського, Винниченко — це "людина, розіп'ята на хресті політики". Думка Винниченка має також значне виховне значення. Можливо, що для декого із майбутніх політичних лідерів до душі прийдеться кредо юного письменника: "…поки я почуваю в собі сили, я постараюсь зробити все, щоб прислужитись нашій національній справі. Всякими путями, всякими способами, а ми мусимо стати нарівні з передовими націями. Це мета, для якої варто жити й працювати"[13, с. 3].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Була, є й буде // Літературна Україна. – 1994. – 15 листопада.
2. Винниченко В. Відродження нації. – К.-Відень, 1920 (репринтне видання 1990). – Т.1.
3. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення. – К., 1992.
4. Винниченко В. Щоденник.1911-1920. - Едмонтон-Нью-Йорк, 1980. – Т.1.
5. Гнідан О.Д., Дем"янівська Л.С. Володимир Винниченко. Життя, діяльність, творчість. - К., "Четверта хвиля", 1996.
6. Громадсько-політична діяльність Володимира Винниченка (до 125-річчя від дня народження) / Збірник статей. – К.: ІПіЕНД, 2006.
7. Житков О.А., Кіченко С.Д. До питання про державницькі погляди В.К. Винниченка// Наукові записки. – Випуск 9. – Серія: Історичні науки. – Кіровоград, 2005. – С.55 – 63.
8. Жулинський М. Володимир Винниченко (1880 – 1951)// Літературна Україна. – 1989. – 30 листопада.
9. Костюк Г. Володимир Винниченко та його доба. - Нью-Йорк. – 1980.
10. Кульчицький С.В. Володимир Винниченко: життя в еміграції (1920 – 1934 рр.)// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – № 8. – С. 240 – 265.
11. Кульчицький С.В. Останні роки життя Володимира Винниченка// Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – К., 2003. – № 10. – С. 3 – 30.
12. Лисяк-Рудницький І. Суспільно-політичний світогляд Володимира Винниченка у світлі його публіцистичних писань //Сучасність. – 1980. – №9. – С. 60 – 77.
13. Панченко В. Молоді літа Володимира Винниченка // Київ. – 1997. – № 3 – 4.
14. Панченко В. Творчість Володимира Винниченка 1902-1920 рр. у генетичних і типологічних зв'язках з європейськими літературами/ Дисертація на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук// http://library.kr.ua/books/panchenko/p1.shtml
15. Салтовський О. І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку XX сторіччя). — К.: ПАРАПАН, 2002.
16. Солдатенко В.Ф. Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень. – К.: Світогляд, 2005.

17. Федченко П. Оцінюємо з класових позицій. Про політичне обличчя і художню творчість В.Винниченка // Київ. – 1987. – № 12. – С. 49 – 59.

18. Хміль І.С. Політична діяльність В.К.Винниченка // Український історичний журнал. – 1989. – № 7. – С. 82 – 91.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Вівсяна Інна Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка

Наукові інтереси: проблеми суспільно-політичної історії та національної консолідації українського народу в XIX – XX ст.

УДК 94 (477) “1917 / 1920”

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 – 1920 РР. КРІЗЬ ПРИЗМУ ОЦІНОК В. ВИННИЧЕНКА

Олександр ДЕРГАЧОВ, Олександр ЖИТКОВ (Кіровоград)

У публікації розглядаються проблеми національно-державного будівництва в Україні доби Центральної ради у висвітленні В. Винниченка.

Ключові слова: Центральна рада, В. Винниченко, національна держава.

В публикации рассматриваются проблемы национально-государственного строительства в Украине периода Центральной рады с точки зрения В. Винниченка.

Ключевые слова: Центральная рада, В. Винниченко, национальное государство.

The problem of national state construction in Ukraine during the Tsentral rada period, as V. Vynnychenko has enlightened, is considered in this article.

Key words: The Tsentral rada, V. Vynnychenko, National state.

Володимир Винниченко в історії національно-державного відродження XX століття – постать виняткова. Разом з М. Грушевським, С. Петлюрою та іншими членами Центральної ради він очолював національне піднесення українського народу, був творцем його тріумфу й болісно переживав поразки української революції. Маючи неабиякі здібності до глибокого аналізу подій, котрі на власному досвіді осмислював, як політик і літератор, В. Винниченко впродовж усього свого життя на сторінках численних творів і статей викладав та обґрунтовував власну оцінку історичних реалій Української революції 1917–1920 років.

У сучасній українській історіографії публіцистична спадщина В. Винниченка розглядалася в контексті досліджуваних проблем Української

революції у працях знаних істориків В. Солдатенка, С. Кульчицького, привертала увагу фахівців, котрі працювали над осягненням літературного таланту письменника Володимира Винниченка [9]. Традиційними стали тематичні Всеукраїнські конференції, присвячені постаті Володимира Винниченка, які проводилися на його малій батьківщині [11]. Однак серед численних публікацій не помічено наукових розвідок, у яких би предметно вивчалися погляди В. Винниченка на специфіку українського національно-визвольного руху, містився б критичний аналіз історичних революційних потрясінь в оцінці політика.

Прагнучи до певної межі усунути ці "білі плями", автори зосередили увагу на вивченні творчої спадщини В. Винниченка в розрізі аналізу наративної історії розвитку революції в Україні доби Центральної ради через призму оцінок політика.

Рефлексії В. Винниченка на події Української революції знайшли відображення в його публіцистиці: "Братання чи просто вже братерство"; "Рано стомлюватись"; "Лист до українських робітників і селян"; "Справоздання з подорожи на Україну"; у щоденникових записах; у його епістолярії з провідною інтелігенцією того часу та літературних творах: "Між двох сил", "На той бік"; фундаментальних працях політологічного характеру: "Відродження нації", яка є першим нарисом історичного феномена Української революції та "Заповіт борцям за визволення".

В. Винниченко стверджував, що історичні процеси пов'язані з певними змінами в людській психіці, наслідком чого є порушення рівноваги в часі й просторі людського буття, рівноваги між старим і новим. В умовах порушення рівноваги й накопичення протестної енергії мас, всі акції, які здійснюються, ведуть до неминучого оновлення, видозміни людського буття, що спричиняє до виникнення історичних явищ та процесів: війн та революцій. "Збройна революція вибухає тоді, вважав він, коли накопичується занадто велика сила протестаційної енергії поневолених і експлуатованих…" [3, с. 276]. В. Винниченко був переконаний, що сила енергії поневолених й експлуатованих націй на початку XX століття в Російській імперії сягнула свого апогею, що в підсумку зумовило появу й розвиток такого явища в історії України, як національно-демократична революція, яку він умовно поділив на чотири періоди: "Доба Центральної Ради"; "Доба Гетьманщини"; "Доба Директорії"; "Доба Отаманщини".

Розглядаючи історичні події першого періоду Української революції "Доби Центральної Ради", В. Винниченко підкреслює найбільш сутнісні аспекти цього історичного явища: перший – Українська революція є складовою частиною російського революційного процесу; другий – Українська революції є складовою всесвітньої історії. Сам же перший етап Української революції "Доби Центральної Ради" В. Винниченко поділяв на два періоди: період організації державності й морально-правової влади від 4

березня – 20 вересня 1917 року та період організації юридично-правової влади від 20 вересня 1917 – 29 квітня 1918 року.

Характеризуючи Українську революцію перших днів, В. Винниченко в щоденникових записах використовує такі стислі описи: "щирість віри в російську демократію", "перші прояви національного "я", "занепад сепаратистичних (тут і далі так подано в тексті авт.) орієнтацій", "об'єднання українців по всій території" [5, с. 374–377].

За твердженням В. Винниченка революція сприяла створенню на теренах колишньої імперії нової політичної ситуації та суспільної атмосфери. Майже одразу після її початку питання про самовизначення України опинилося в епіцентрі політичної боротьби. Відстоюючи унітарну форму російської держави, кадети й есеро-меншовицький блок визнавали за Україною тільки право на національно-культурну автономію. Таке вирішення українського питання в лютому 1917 року не відповідало вимогам часу. Саме тому утворення 4 березня 1917 року Центральної ради – громадсько-політичного об'єднання, до якого увійшли переважно представники від українських соціалістичних партій, громадських організацій, українського наукового товариства, православного духовенства, студентських організацій і громад, подається як етапна подія, котра знаменувала подальший розвиток революції. На думку В. Винниченка, це означало лише одне – самоствердження українського народу як нації: "ЦР. мала служити переважно національним центром вона мала завдання зібрати всі сили, які мало українство, тими силами привести маси до національної свідомості… спіраючись на це, творити соціальні перебудову в відповідних наших, національних формах" [1, с. 84].

В. Винниченко стверджував, що характер революції першого періоду "Доби Центральної Ради" не був сталим, йому притаманні зміни. У цей період українська нація починає відроджуватися, пробуджуватися після 250-річної сплячки. У людині починає пульсувати інстинкт життя: "Це був грандіозний вибух національного почуття, демократизації національної радості, слава визвольній революції" [1, с. 50]. Але спочатку це пробудження характеризувалося пробудженням поваги до самого себе – більшості населення, а потім уже як національне усвідомлення ідентичності [1, с. 74–76].

В. Винниченко наголошував на тому, що Центральна рада на початковому етапі свого існування задала національно-соціально-визвольного характеру Українській революції, але при цьому Центральна рада не була носієм сепаратизму стосовно Російської держави: "Всякий сепаратизм, всяке відокремлення себе від революційної Росії здавалось смішним, абсурдним, безглуздим" [1, с. 43].

Національно-соціально-визвольний характер революції в рамках революційних процесів в Росії був короткостроковим. В. Винниченко пояснював цю ситуацію тим, що серед української політичної еліти

поширеним було ілюзорне сподівання на справедливе й раціональне вирішення національного питання революційною демократією Росії. За його твердженням, соціальний характер революції почав поступово розсіюватись із виникненням проблем у відносинах з Російською демократією та нерішучості, непослідовності українських соціалістів, особливо при розв'язанні економічних проблем. У таких умовах характер революції поступово трансформується в бік всенародного національно-визвольного формату, але поки що в рамках революційних процесів в Росії – зазначає В. Винниченко [1, с. 82–83]. У цій ситуації Центральна рада об'єднала всі соціальні верстви, культурно-освітні організації, наукові товариства, українські та неукраїнські партії, студентські організації та православне духовенство України: "В початку нашого визволення ми йшли дружним, єдиним національним фронтом, цупко, міцно взявшись за руки, нас пробували "брати-товариші" роз'єднати, розбити… і через те удалась наша справа – національно-державне визволення нашого народу" [8, с. 116]. Події, які слугували каталізаторами змін у характері Української революції в "Добу Центральної Ради" на думку В. Винниченка, були наступними: по-перше, це скликання Всеукраїнського національного конгресу та його рішення: "тільки національно-територіальна автономія України у змозі забезпечити потреби українського народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі" [1, с. 118]; по-друге явища, які виявлялися в солдатських масах: "…стали виникати в армії непорозуміння, сутички між руськими й солдатами не пануючих націй. В цих сутичках росла й скріплялась свідомість українського елементу…" [1, с. 131]; по-третє, відмова Тимчасовим урядом в Українській автономії.

Особливу увагу В. Винниченко звертає на демократичність шляху здійснення завдань Української революції в перший період "Доби Центральної Ради" в найширшому сенсі цього слова. Головним аргументом на користь дій демократичних кіл стала боротьба за реалізацію автономістських планів мирним способом. По-перше, у травні 1917 року до Петрограда виїхала представницька делегація, очолювана лідерами найвпливовіших українських партій, – В. Винниченком, М. Ковалевським та С. Єфремовим. Делегація мала донести до російської демократії голос українського народу [1, с. 173]. По-друге, дотримуючись демократичного руху в напрямку побудови Російської федерації, 23 червня 1917 року на II Всеукраїнському військовому з'їзді Центральна рада проголосила свій I Універсал, який декларував автономію України: "Народе Український! ... Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською" [12, с. 7]. По-третє, створення коаліційного Тимчасового революційного уряду – Генерального Секретаріату – на чолі з В. Винниченком: "Це був, здається, перший і єдиний у всій історії людськості Уряд, який повстав без насильства, без примусу…" [1, с. 226–227].

В. Винниченко підкреслює, що не силою зброї, а силою переконання, без сепаратизму Українська революція зайвий раз демонструвала свій демократичний та всенародний національно-визвольний характер у рамках революційних процесів в Росії. Українська Центральна рада до останнього намагалася закріпити свій конституційно-правовий статус, не претендуючи на порушення цілісності Російської демократичної республіки. Заради цього вона обминала найболісніші для України соціально-економічні питання, через що її робітнича і селянська політика була цілком декларативною: "Але нашою метою, істотною, ґрунтовною метою була не сама державність. Наша мета була – відродження розвинення нашої національності, пробудження в нашому народі своєї, національної гідності, почуття необхідності рідних форм свого розвитку", – зазначає В. Винниченко [1, с. 257].

Двадцятого вересня 1917 року відбулося перше засідання затвердженого Українського Уряду. На думку В. Винниченка, останній рішучий крок у цей момент було зроблено, й українська влада переступила з національно-моральної сфери в державно-правову, а разом з тим до другого періоду "Доби Центральної Ради".

Головна проблема розвитку Української революції на етапі другого періоду "Доби Центральної Ради", на думку В. Винниченка, полягала в тому, що вона була формально соціальною, але фактично буржуазною [2, с. 28–29].

В. Винниченко стверджував, що події початку осені 1917 року та жорстка політика Російської держави призвела до розбурхання національної свідомості. Розбурхане національне чуття стало кристалізуватись і формуватись у виразні домагання: "З усіх кінців України посилались протести проти поділу єдиного народу…" [2, с. 49]. У таких умовах Українська революція, по-перше, набирає рис буржуазного характеру; по-друге, з'являються радикально-праві націоналістичні заклики; по-третє, в наслідок вищезазначених умов втрачається головне – всенародний характер Української революції: "А тим часом у більшості надзвичайна політична невихованість, неосвіченість, дикість і …страшна націоналістичність" [10, с. 105].

З проголошенням 20 листопада 1917 року III Універсалу державний апарат переходить до рук Генерального Секретаріату. Запровадження в Україні республіканського демократичного ладу, на думку В. Винниченка, характеризувало Українську революцію на даному етапі як національно-буржуазну. З його погляду державність потрібна була, як засіб для повного соціального й національного визволення мас, як засіб для знищення всякого класового панування. Але тодішня Центральна рада мала іншу спрямованість: "Ми знали тільки одну державу – буржуазну, сучасну, з усіма її усталеними органами й апаратом" [2, с. 108]. Тому цілком логічно В. Винниченко вважав, що революція за характером була тільки на папері соціальною, а в дійсності вона все більше набирала буржуазного характеру: "Для мене під час мого перебування в уряді Центральної Ради особливим стражданням була якраз

подвоєність, цей тільки словесний соціалізм, який нами не творився, не втілювався", – підкреслює політик [7, с. 58]. Резолюції, що проголошувалися народом і владою, на його думку, були спрямовані проти буржуазії, а в реальності Центральна рада як головний орган влади підтримувала буржуазну владу в Україні [2, с. 110].

Поступово Українська революція почала переглядати демократичні й опробовувати радикальні методи в стратегії й тактиці досягнення мети. Одинадцятого й дванадцятого грудня 1917 року в Харкові відбувся альтернативний з'їзд Рад, який проголосив установлення радянської влади в УНР та обрав Центральний виконавчий комітет рад України. Радянська Росія поспішила його визнати, що, на думку В. Винниченка, посилило радикалізм революції. Ситуацію погіршувало відхилення ультиматуму від 3 грудня Центральною радою, а це означало, що з 5 грудня 1917 року Центральна рада перебувала в стані війни з Радянською Росією. Невдалі спроби отримати автономію, поява радикальних закликів та відмова від соціального формату здійснення Української революції означала поступовий спад підтримки Центральної ради населенням. За переконанням В. Винниченка, селянин та робітник були рушійною силою революції, а соціальний і національний чинники цих прошарків були однорідними й не роздільними; трансформація характеру революції з національно-соціально-визвольного в національно-буржуазний характер не могла забезпечити тривалу підтримку в революції селянином та робітником [1, с. 174–175].

Як стверджує В. Винниченко, у цих умовах виникає визвольний характер уже не в рамках революційних процесів в Росії, як це було в першому періоді "Доби Центральної Ради", а визвольний характер з утворенням національної незалежної держави (про це свідчить прийняття 22 січня 1918 року IV Універсалу, який проголошував незалежність України). Збройне протистояння між Росією та Україною, котре почалося з 6 грудня, зробило неможливим будь-який компроміс. Щоб захистити державність, Центральна рада обирає не лише антибільшовицький, а й антиросійський курс.

Аналізуючи перебіг подій, В. Винниченко вважав помилкою зміну політики Центральної ради, що призвело у свою чергу до зміни характеру Української революції із всенародного національно-соціального визволення в рамках революційних процесів в Росії до визвольного національно-буржуазного характеру з радикальними методами здійснення Української революції. У таких умовах Центральна рада мала набагато меншу підтримку трудовим народом і менші шанси на перемогу [2, с. 219–223].

Основною причиною трансформації Української революції в національно-буржуазну був розкол у поглядах на її мету в середині керівництва й політичних провідників Центральної ради. За твердженням В. Винниченка, у Центральній раді утворилося дві течії: одна головну увагу зосереджувала тільки на національно-державний бік буття України – так

звана течія однобічного визволення, а друга не тільки на національно-державний, але й на соціальний та економічний – так звана течія всебічного визволення [6, с. 305]. Саме з цієї причини В. Винниченко пояснює зміни характеру здійснення революції Центральної ради під час обох періодів "Доби Центральної Ради". Залежно від переважання представників або прихильників тієї чи іншої течії й визначався характер у певний період революції [4, с. 46].

У складних умовах переважаюча більшість так званої першої течії однобічного визволення в Центральній раді, підтримуючи курс національно-буржуазного характеру Української революції, 27 січня 1918 року направила делегацію УНР, яку очолював В. Голубович, а пізніше – О. Севрюк, для укладення мирної угоди в Бресті з представниками Німеччини й Австро-Угорщини.

В. Винниченко стверджував, що з перших днів перебування в Україні запрошені для боротьби з більшовиками союзники Австро-Німецького блоку почали виконувати ті функції, які насправді повинні були забезпечувати місцеві органи влади. По суті справи В. Винниченко підкреслює, що з приходом німецьких військ за характером здійснення акцій революція набирає рис окупації, внаслідок чого Центральна рада перетворилася на дискусійний клуб.

За твердженням В. Винниченка, німецьке командування, розуміючи, що Центральна рада не може гарантувати централізованої влади, стабільних поставок продовольства, почало схилятися до пошуків установлення альтернативної влади в Україні. Консерватизм німецького генералітету став підґрунтям для зближення німецької адміністрації та колишнього царського генерала П. Скоропадського. У зв'язку з цим 29 квітня внаслідок майже безкровного державного перевороту Центральна рада була розпущена і в українських землях виникло нове державне утворення – гетьманат "Українська держава": " 29 квітня 1918 року, день переходу влади з рук національно-української дрібнобуржуазної демократії в руки неукраїнської великої буржуазії" [2, с. 325].

Отже, аналізуючи події, які склалися в Україні в "Добу Центральної Ради", В. Винниченко зробив висновок, що із падінням Центральної ради закінчується найбільша за часом доба українського відродження в революції. "З двох її періодів можна виразно бачити, яка то є помилка вважати національне питання поза сферою питань соціальних", – підкреслював він [2, с. 326–328]. Формування та діяльність Української Центральної ради стала свідченням строкатого, ускладненого характеру здійснення Української революції. Характер революції "Доби Центральної Ради", на думку В. Винниченка, мав певну еволюцію від всенародного національно-соціально-визвольного в рамках революційних процесів в Росії до визвольного національно-буржуазного характеру для утворення незалежної держави, від демократичного до радикального характеру здійснення революції.

Таким чином, аналіз залучених до вивчення матеріалів дає змогу зробити висновок, що формування системи концептуальних поглядів В. Винниченка на події вітчизняної історії початку ХХ століття відбувалося протягом усього його життя. Бурхливі події того часу, а також соціальне походження та психологічний темперамент політика заклали фундамент для формування у В. Винниченка оригінальної, різко критичної національної позиції стосовно всіх подій, які відбувалися під час Української революції 1917–1918 років. Намагання поєднати національні ідеали із соціалістичними ідеалами в історичних оцінках та поглядах на події Української національно-демократичної революції 1917–1920 рр. надають притаманну поглядам В. Винниченку біполярність. Цю особливість світогляду яскраво засвідчує концептуальна спрямованість його творів, у котрих В. Винниченко піддає аналізу події, що відбулися за доби Центральної ради одночасно як із соціальних, так і з позицій національно демократичного табору революції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Винниченко В. Відродження нації: Історія Української революції (марець 1917 – грудень 1919 р.). – Ч. 1 / Володимир Винниченко. – К.: Політвидав України, 1990. – 348 с.

2. Винниченко В. Відродження нації: Історія Української революції (марець 1917 – грудень 1919 р.). – Ч. 2 / Володимир Винниченко. – К.: Політвидав України, 1990. – 328 с.

3. Винниченко В. Демісія сталінізма // Винниченко В.К. Публіцистика: наукове видання / Упорядник і редактор В. Бурбела / Володимир Винниченко. – Нью-Йорк – Київ: Українська Вільна Академія наук у США; Національна Академія наук України інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, 2002. – С. 267–287.

4. Винниченко В. Заповіт борцям за визволення / За редакцією В.В. Біленко, С.А. Гальченко / Володимир Винниченко. – К.: Вид. т-во "Криниця" книголюбів України, 1991. – 126 с.

5. Винниченко В. Щоденник. 1911 – 1920. – Т. 1 / Ред., вступ. ст. і примітки Григорія Костюка / Володимир Винниченко. – Едмонтон – Нью-Йорк: Видання Канадського Інституту Українських Студій, 1980. – 500 с.

6. Винниченко В. Лист до редакції // Винниченко В. К. Публіцистика: наукове видання / Упорядник і редактор В. Бурбела / Володимир Винниченко. – Нью-Йорк – Київ: Українська Вільна Академія наук у США; Національна Академія наук України інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, 2002. – С. 303 – 310.

7. Винниченко В. Не у всьому чесні з собою (Виривки з не посланого листа до ЦКРКП) // Винниченко В.К. Публіцистика: наукове видання / Упорядник і редактор В. Бурбела / Володимир Винниченко. – Нью-Йорк – Київ: Українська Вільна Академія наук у США; Національна Академія наук України інститут літератури ім. Т.Г. Шевченка, 2002. – С. 58–63.

8. Винниченко В. Рано стомлюватись / Володимир Винниченко // Чикаленко Є. Щоденник. – Т. II (1918 – 1919): Документально – художнє видання / Ред. І. Давидко. – К.: Темпора, 2004. – С. 114–117.

9. Кульчицький С., Солдатенков В. Володимир Винниченко / С. Кульчицький, В. Солдатенко. – К.: Видавничий дім "Альтернатива", 2005. – 376 с.

10. Листування Чикаленка Є.Х. з Винниченком В.К. та Стебницьким // Український історичний журнал. – 1997. – №6. – С. 103–135.

11. Наукові записки. – Випуск 27 / До 120-річчя від дня народження В.К. Винниченка / Серія: Філологічні науки (українське літературознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ ім.

В. Винниченка, 2000. – 208 с.; Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – Вип. 48. – К., 2003.; Наукові записки. – Випуск 62 / Випуск присвячений 125-й річниці від дня народження В.К. Винниченка / Серія: Філологічні науки (літературознавство, мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2005. – 258 с.; Наукові записки. – Випуск 92 / Випуск присвячується 130-й річниці від дня народження Володимира Кириловича Винниченка / Серія: Філологічні науки (літературознавство, мовознавство). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – 476 с.

12. Хрестоматія з історії України. / Упорядник С.В. Кульчицький, О.І. Ганжа. – К.: Освіта, 1998. – 175 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Дергачов Олександр Васильович – старший викладач Кіровоградського інституту розвитку людини "Україна".

Наукові інтереси: історична біографістика, історія Української революції 1917–1920 рр.

Житков Олександр Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історія та історіографія Української революції 1917–1920 рр.

УДК 394+364.46:94(477.65)

АКТИВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГУБЕРНСЬКОГО ТА ПОВІТОВИХ ЗЕМСТВ ХЕРСОНЩИНИ З ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСТУПНОЇ НАСЕЛЕННЮ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ В 1900–1914 РР.

Ольга МАЙСТРЕНКО (Кіровоград)

У статті висвітлено основні досягнення й здобутки губернського та повітових земств Херсонщини в організації медичної допомоги населенню в 1900−1914 рр.

Ключові слова: історія медицини, земство, земська медицина

В статье освещено основные достижения губернского и уезжного земств Херсоншины в организации медицинской помощи населению в 1900 – 1914 гг.

Ключевые слова: история медицины, земство, земская медицина..

The article expounds the main achievements and developments of Kherson provinces and zemstvos in providing medical assistance for citizens in 1900−19014.

Key words: history of medicine, zemstvo, zemska medicine

Удосконалення системи охорони здоров'я незалежної України вимагає поглибленого аналізу перевірених часом підходів та методів роботи в організації доступної медичної допомоги населенню. Саме завдяки громадській та соціальній активності місцевих органів самоврядування –

земств на початку ХХ століття було досягнуто найбільших на той час здобутків у галузі охорони здоров'я, особливо на регіональному рівні, у зв'язку з чим їхній історичний досвід є винятково цінним надбанням.

Серед українських земських губерній особливе місце в організації ефективної, доступної та досяжної для населення медичної допомоги по праву належить Херсонському губернському земству, яке досягло значущих, гідних наслідування результатів в організації розгалуженої мережі лікарських дільниць, у відкритті нових лікарень, залученні кваліфікованого медичного персоналу, збільшенні витрат на медицину, скороченні радіуса обслуговування хворих лікарями, запровадженні безоплатних медичних послуг та безоплатної видачі ліків.

Використання позитивного досвіду земських установ Херсонщини в сучасних умовах уможливить ефективніше провести реформування системи охорони здоров'я на місцевих рівнях і спрямувати зусилля органів самоврядування на потреби населення.

Актуальність і наукова значущість цієї проблеми загострюється відсутністю узагальнювальних праць у вітчизняній історіографії, присвячених аналізу досягнень регіональних земств у непростий для функціонування земських установ період. Після введення в дію Положення про земські установи 1890 року Російський уряд узяв курс на посилення контролю за всіма галузями земської діяльності, у тому числі й за медичною. Це виявилось у надмірній урядовій опіці й намаганні обмежити самостійність земських установ, особливо в фінансових питаннях (Закон 1900 р. про фіксацію земського бюджету). Після прийняття Положення 1890 р. склад земських установ Херсонщини (повітових зборів переважно, а земських управ і губернських зборів майже повсюдно) став дворянським (це було особливістю Херсонської губернії як у межах українських земств, так і в масштабах усієї Російської імперії), що не могло не позначитися й на розвитку медичної галузі в губернії. Крім того, стримулювальним фактором у розвитку земської медицини губернії була недосконалість і незавершеність медичного законодавства. За весь період існування земських установ – від прийняття першого до введення в дію нового Положення 1890 р. – медицина керувалася "Тимчасовим Статутом лікувальних закладів цивільного відомства", затвердженим 17 квітня 1851 року Миколою І. Після впровадження земської реформи 1864 р. Тимчасовий статут за нових умов перестав відповідати своєму призначенню й суперечив як новим реаліям суспільного життя, так і земським законодавчим актам.

Однак зусиллями прогресивно налаштованих повітових та губернських земських діячів разом із земськими лікарями на початку ХХ століття були напрацьовані нові підходи й механізми, що прискорили становлення земсько-медичної організації Херсонської губернії та її остаточне оформлення.

На початку ХХ століття, незалежно від змін у земському та медичному законодавстві, у земсько-медичній діяльності Херсонської губернії відбулося

суттєве поліпшення, про що свідчить зростання кількості дільниць, скорочення території обслуговування хворих на одного лікаря (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка зростання доступності медичної допомоги в повітах Херсонської губернії на початку XX ст.

Повіти	Середня величина дільниці тис.кв.в.		Середній радіус дільниці		К-ть дільниць		Населення на 1 дільницю	
	1901–1903 р.	1904–1906 р.	1901–1903 р	1904–1906 р.	1901–1903 р.	1904–1906 р.	1901–1903 р.	1904–1906 р.
Олександрійський	567	567	12,5	12,5	12	15	36720	34302
Ананьївський	528	528	11,6	11,6	12	15	27732	21731
Єлисаветградський	812	690	17,8	15,2	17	20	37582	33637
Одеський	587	548	12,9	12,1	14	15	16389	15887
Тираспольський	645	645	14,2	14,2	10	10	27792	27342
Херсонський	861	712	18,9	15,7	19	23	27792	23571
Разом	704	613	15,5	13,5	86*	100*	27732	25926

Згідно з даними цієї таблиці, середня величина дільниці за період 1901–1906 рр. скоротилася з 704 до 613 тис. кв. верст. Щодо середнього радіуса дільниці, то останній у 15 верст для усієї Росії лише в деяких губерніях перестав бути ідеалом, нелегко досяжним і для Херсонської губернії, де з 1904 до 1906 рр. він зменшився до 13,5, тобто став менший за загальновизнаний земськими лікарями. За названий період відбулося, хоча й незначне, але все-таки скорочення кількості населення на одну дільницю з 2475 осіб у 1901–1904 рр. до 2359 осіб у 1904–1906 рр. [1, с. 5–23]. І все це за умов суттєвого зростання населення губернії. Земська медицина на Херсонщині за цей період стала більш досяжною для населення, і, як наслідок, це вплинуло на його оздоровлення й збільшення чисельності.

Що стосується кількісного складу медичного персоналу, то дані табл. 2 свідчать про зростання кількості лікарів із 94 у 1900–1903 рр. до 113 у 1904–1906 рр. (з урахуванням лікарського персоналу, що перебував на службі губернського земства, 1905 р. працювало 130 лікарів [2, с. 140]), а середнього медичного персоналу – відповідно з 298 до 332 осіб. У 1903–1906 рр. у повітах губернії нараховувалося 233 фельдшери, 71 фельдшер-акушерка і 28 акушерок [1, с. 5–23].

Таблиця 2

Чисельність медичного персоналу в повітах Херсонської губернії (1900–1906 рр.)

Повіт	Лікарів		Фельдшерів		Фельдшериць-акушерок		Акушерок	
	1900–1903	1904–1906	1900–1903	1904–1906	1900–1903	1904–1906	1900–1903	1904–1906
Олександрійський	14	17	48	48	7	4	3	7
Ананьївський	14	18	22	25	10	4	13	16
Єлисаветградський	20	24	44	50	4	18	14	5
Одеський	15	16	29	29	4	10	-	-
Тираспольський	10	12	17	19	6	11	-	-
Херсонський	21	26	57	62	20	24	-	-
Разом	94	113	217	233	51	71	30	28

Збільшення кількісного складу лікарського персоналу в 1904–1906 рр. не завжди на практиці відповідало якісним його змінам. На період російсько-японської війни 1904–1905 рр. лікарів на 80% заміняли старшокурсники-студенти медичних факультетів [3, с. 1–2]. Не тільки дільниці, а й великі повітові лікарні губернії довгий час залишалися без лікарського персоналу, що ускладнювалося загальною нехваткою лікарів у Росії в цей період, а отже й неможливістю їх замінити [2, с. 140].

Загальна мережа земських медичних закладів Херсонської губернії та працівників медичного персоналу із середини першого десятиріччя XX ст. й до 1914 р. подана в табл. 3 [4, арк. 49; 5, арк. 68; 2; 6–12].

Таблиця 3

Мережа лікарняних закладів Херсонської губернії та її медичний персонал

Роки	Мед. закладів разом	Лікарень	Лікувальних закладів повітових земств	Ліжок у лікарнях	Амбулаторій	Лікарів		Фельдшерів		Акушерок		Лікувальні заклади губернського земства
						Повітових	губернських	Повітових	губернських	Повітових	губернських	
1908/ 1909	110	90	87	1361	20	121	30	249	14	119	10	5 на 1364 ліжка.
1910/ 1911	112	95	90	1388	19	130	29	265	13	109	11	5 на 1564 ліжка
1911/ 1912	113	96	92	2764	20	136	31	255	13	127	11	4 на 1460 ліжка
1912/ 1913	122	93	92	1345	25	144	45	264	11	140	11	4 на 1450 ліжок
1913/ 1914	120	98	94	1660	25	167	20	261	4	154	7	4 на 1600 ліжок
1914/ 1915	124	100	96	3149	25	175	19	444	11			4 на 1700 ліжок

Наведені дані свідчать, що за період 1908–1915 рр. у Херсонській губернії загальна кількість медичних закладів зросла з 110 до 126 одиниць, у тому числі лікарень з 90 до 103, амбулаторій – з 20 до 25, лікувальних закладів у повітах з 87 до 100, ліжок у лікарнях і приймальних відділеннях з 1331 до 3368 (у 2,5 раза); лікарів повітових земств і губернського з 151 до 198 (у 1,3 раза), аналогічно фельдшерів з 263 до 461 (у 1,7 раза), акушерок – із 129 до 161 у 1913 р. (у 1,2 раза). Крім того, впорядкування лікувальних закладів губернського земства призвело до відповідного їхнього скорочення при зростанні ліжок у спеціалізованих закладах із 1240 у 1908–1909 рр. до 1650 (у 1,3 раза) 1914 р.

Більш детальний аналіз стану повітової медицини в розрізі успішності повітів з організації земської медицини поданий у таблиці 4, складеній за матеріалами праць обласного з'їзду Півдня з боротьби з епідеміями (1913) [13].

Таблиця 4

Повітова мережа земської медицини Херсонської губернії та її медичний персонал (1911–1914 рр.)

Повіти	Дільниць 1911–1914		Лікарень 1911–1914		Ліжок 1911–1914		Амбулаторій 1911–1914		Лікарів 1911–1914		Фельдшерів 1911–1914	
Олександрійський	17	18	14	14	284	289	3	4	22	25	53	62
Ананьївський	16	17	11	11	120	132	5	6	21	22	50	65
Єлисаветградський	24	26	23	23	235	266	1	3	31	35	94	99
Одеський	15	16	13	13	218	200	2	3	17	18	42	45
Тираспольський	13	13	13	13	142	145	-	-	15	14	39	40
Херсонський	27	27	18	20	305	324	9	7	30	33	95	104
Разом у губернії	112	117	92	94	1304	1356	20	23	136	147	382	415

Дані таблиці 4 вказують на позитивну з початку XX століття динаміку розвитку земської медицини в Херсонській губернії, особливо повітової. Достатньо відчутним стало збільшення кількості лікарських дільниць, що, у свою чергу, призвело до скорочення радіуса медичного обслуговування, збільшення лікарського персоналу й сприяло успішності земської медицини в цілому. Щодо темпів відкриття нових дільниць, то більш прискореними вони були в Єлисаветградському, Херсонському та Олександрійському повітах, повільнішими – у Ананьївському, Тираспольському й Одеському повітах.

Не останню роль в успішності земської медицини губернії, як засвідчує проведений аналіз, відігравали витрати повітових та губернського земств на медицину. У перший період діяльності земств Херсонської губернії (1865–1889 рр.) витрати становили 38,3 тис. крб., у другому періоді (1890–1916 рр.) вони зросли відповідно до 304,3 тис. крб. у 1890 р. і 1464 тис. крб. 1912 р.,

тобто збільшилися відповідно в 7,9 і 38,2 раза. У середньому, щорічні витрати Херсонським земством на медичну частину становили: у 1870–1890 рр. 13,3 тис. крб.; у 1890–1912 рр. – 55, 7 тис. крб., тобто зросли в чотири рази [14, с.57].

При цьому витрати повітових земств становили 1870 р. 4,9 коп. на одного хворого; 1890 р. – 9 коп. і 1912 р. – 51.9 коп., тобто зросли в 10,5 раза, а губернське земство витрачало 49 коп., покриваючи повітовим земствам третю частину витрат на протиепідемічні заходи та на будівництво й відкриття лікарень із амбулаторіями. Завдяки дотаціям губернського земства повітові земства Херсонщини змогли розширити мережу лікарських дільниць у сільській місцевості, чим сприяли розв'язанню проблеми досяжності медичної допомоги населенню для найвіддаленіших місць. Слід особливо підкреслити, що жодне з українських губернських земств не асигнувало на медицину стільки коштів, як Херсонське [14, с. 58].

Про позитивну динаміку витрат губернського земства на медицину в період з 1909 до 1912 рр. свідчать дані матеріалів обласного з'їзду Півдня Росії, який проходив у Києві 1913 р. (табл. 5) [13].

Таблиця 5

Витрати Херсонського губернського та повітових земств на медичну частину (1909−1912 рр.)

Роки	Увесь земський бюджет	Статті витрат земства				Разом витрат на медицину у % до земського бюджету
		На медико-санітарну частину	Видатки повітовим земствам на утримання мед. установ	На санітарну повітову організацію	На боротьбу з епідеміями	
1909	2853500	991637	420394	27373	20000	51,1
1910	2948140	979122	415544	35570	20000	49,2
1911	3125000	1092052	426242	57900	120000	54,3
1912	36801000	1430410	440850	58840	120000	55,7

Із даних цієї таблиці виходить, що з початку XX ст. разом із зростанням земського бюджету (в 12,8 раза) зростали витрати земства на медико-санітарну частину (у 1,4 раза), дотації повітовим земствам на утримання медичних установ (у 1,1 раза). Слід особливо відзначити зростання витрат на повітову санітарну організацію (у 2,2 раза) та на боротьбу з епідеміями (в 6 разів), що свідчить про особливість Херсонського земства й санітарну спрямованість земської медицини.

Загальні витрати Херсонського земства на медицину, як випливає з цієї таблиці, становили понад половину (51,1 – 55,7%) усіх земських витрат, що майже вдвічі перевищувало середній показник по українських губерніях

(28,4%) і свідчило про значну увагу органів місцевого самоврядування до організації медичної частини на місцевому рівні.

У цілому, земства Російської імперії витрачали на медицину: 1895 р. − 27% земського бюджету; 1903 р. – 30,4%; 1910 р. – 28,4% [15, арк. 4; 16, с. 519].

Таке фінансове забезпечення уможливило земству досягти значних успіхів у оздоровленні та зменшенні смертності населення губернії.

Як свідчить аналіз наведених у табл. 4 даних, особливо результативним стосовно земсько-медичної діяльності для Херсонської губернії був період 1911–1913 рр., який характеризувався відчутним поліпшенням земсько-медичної справи: відкривалися нові лікарські дільниці, будувалися нові й розширювалися наявні лікарні, збільшилася кількість лікарського персоналу, збільшувалися витрати земства на медицину. На своєму рахунку безпосередньо губернське земство утримувало заклади як лікувального, так і не лікувального характеру. Серед лікувальних закладів у складі губернського земства перебувала міжповітова лікарська дільниця (з трьох раніше створених) у містечку Березівка на 20 ліжок; губернська лікарня на 60 ліжок; грязелікарня і психіатрична лікарня [17, с. 454−455, 457; 18, с. 210−211]. Серед медичних закладів не лікувального характеру в губернії були: земсько-міська бактеріологічна станція в Одесі з відділенням для приготування лікувальних сироваток, Пастерівська станція в Єлисаветграді, віспяний телятник у Херсоні, 5 гігієно-бактеріологічних лабораторій (у Херсоні, Олександрії, Ананьєві, Єлисаветграді й Тирасполі), інститут санітарних лікарів, приют вихованців у Херсоні та 2 богадільні (у Новій Празі й Новоукраїнці).

Визнанням здобутків Херсонського земства з організації медичної допомоги населенню стали нагороди за участь у Всеросійській гігієнічній виставці, яка влаштована в Петербурзі з травня по вересень 1912 р. Губернське земство на ній отримало найвищу нагороду (почесний диплом) “За всебічне висвітлення епідемічних захворювань у губернії, за санітарно-статистичні дані й організацію лікарської допомоги в губернії, за прекрасно обладнані санітарні лабораторії та значний розвиток санітарної організації губернського земства із запрошенням досвідчених санітарних лікарів для вивчення епідемій, за Хаджибейську грязелікарню”. Таким же дипломом нагородили Херсонське повітове земство “За значний розвиток лікарської діяльності й відкриття та обладнання грязелікарні на Голій Пристані”. Одеське повітове земство нагородили великою срібною медаллю “За лікарську діяльність, що відповідає вимогам санітарної гігієни”. Олександрійське повітове земство отримало малу срібну медаль “За використання біологічного фільтра для очищення води при Олександрійській земській лікарні”. Такою ж медаллю нагородили й Тираспольське повітове земство “За діяльність у галузі лікарняного та шкільного будівництва” [19].

У результаті всіх вищенаведених заходів губернського та повітових земств Херсонщини, кількість населення в губернії збільшилася з 778 тис. 1870 р. до 1634 тис. 1890 р.; 2856 тис. 1914 р. (тобто в 2,2 та 1,8 раза відповідно) [14, с. 42]. Збільшувався відрив між народжуваністю й смертністю. 1909 р. він становив 115243:67677, у 1912 – 118462:54106 [13, с. 517–520].

Саме ці показники, як ніякі інші указують на результативність діяльності земських органів самоврядування Херсонської губернії в організації медичної допомоги й свідчать про їхні значні досягнення, на які не змогли вплинути ні урядовий тиск та фінансові обмеження, ні напружені внутрішня й зовнішня політичні ситуації в імперії.

Отже, на початку ХХ ст. зусиллями діячів повітових та губернського земства разом із земськими лікарями були напрацьовані нові підходи та механізми, що прискорили становлення земсько-медичної організації Херсонської губернії й формування її довершеного вигляду. У губернії відбувалося розширення мережі лікувальних закладів. Лікарська допомога стала більш доступною населенню за рахунок зменшення радіуса обслуговування хворих одним лікарем, а також повної відміни плати за лікування. Витрати земства на медичне обслуговування в губернії вдвічі перевищили середній показник по українських губерніях. Окремі галузі медицини в Херсонській губернії досягли вищого в Російській імперії рівня обслуговування населення й не відставали від загальносвітового. Зменшення кількості хворих і травмованих людей, збільшення відриву між народжуваністю й смертністю значною мірою сприяли швидшому, порівняно з іншими регіонами України, зростанню кількості населення губернії на початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Козубов И.М. Обзор земской медицины в Херсонской губернии за 1901 – 1906 гг. – Изд. Херсонской губернской земской управы. – Херсон, 1907. – С. 5 – 23.

2. Медицина. Административный и хозяйственный отчет // Сборник Херсонского губернского земства – Херсон, 1906. – №2. – Февраль. – С. 138 – 143.

3. Земская медицина и санитарное состояние Херсонского уезда в 1904 г. (годовой обзор). Сост. Санитарным врачом Е.И. Яковенко. – Изд. Херсонской уездной земской управы. – Херсон, 1905. – 19 с.

4. ДАХО. Звіт про діяльність Херсонської губернської земської управи за 1911 р. – Ф. 5. – Оп. 1. – Од. Зб. 27. – 99 арк.

5. Звіт і статистичні дані про діяльність Херсонської губернської управи за 1913 р. – Оп. 1. – Од. зб. 37. – 68 арк.

6. Медицина // Общий административно-хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1908–1909 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. – Херсон, 1910. – С. 12–17.

7. Медицина // Общий административно-хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1910 – 1911 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. – Херсон, 1912. – С. 15 – 19.

8. Медицина // Общий административно-хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1911 – 1912 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. – Херсон, 1913. – С. 14 – 17.

9. Медицина // Общий административно-хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1912 – 1913 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. – Херсон, 1914. – С. 19 – 21.

10. Медицина // Общий административно-хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1913 – 1914 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. – Херсон, 1914. – С. 27 – 31.

11. Медицина // Общий хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1913 – 1914 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. – Херсон, 1914. – С. 29 – 35.

12. Медицина // Общий административно-хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1914 – 1915 гг. Губернская земская управа. Строительное отделение. – Херсон, 1916. – С. 29 – 31.

13. Труды областного съезда Юга России по борьбе с эпидемиями. Сведения по земствам. – Киев, 16–25 августа 1913 г. – Т.1. – С. 517 – 621.

14. Игумнов С.Н. Очерк развития земской медицины в губерниях, вошедших в состав УССР, в Бессарабии и в Крыму. Под. ред. Е.С. Кагана – К. Изд-е Киевского І-го мед. института, 1940. – 154 с.

15. Про стан здоровоохорони в Херсонській губернії (у 80-х рр. XIX ст.). Інститут рукопису НБУ імені В.І. Вернадського НАН України. – Ф. 71. Архів Кивлицького. – Од. зб. 157. – Арк. 1 – 5.

16. Слобожанин М. [Максимов Е.Д.]. Из истории и опыта земских учреждений в России: К 50-летию земских учреждений. – СПб.: Изд. Журн. “Жизнь для всех”, 1913. – XII. – 551 с.

17. Медицина. Отдел пятый // Систематический Свод постановлений Херсонского губернского земского собрания. 1900 − 1914 гг. – Херсон, 1918. – Т. 4. – С. 423 – 585

18. Медицина. Отдел пятый // Систематический Свод постановлений Херсонского губернского земского собрания. 1888 − 1899 гг. – Вып 1. – Херсон, 1901. – С. 205 – 252.

19. Всероссийская гигиеническая выставка. Петербург 1913. Экспонаты земств Херсонской губернии по отделу земской медицины. – СПб., Херсонская губернская земская управа, 1913. – С. 123 – 265.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Майстренко Ольга Анатоліївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України.

Наукові інтереси: діяльність земств України в організації медичної допомоги населенню.

УДК 94 (477) “1919”

ОТАМАНЩИНА ЯК ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ: ПОГЛЯД ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА ТА СИМОНА ПЕТЛЮРИ

Юрій МИТРОФАНЕНКО (Кіровоград)

У цій статті робиться спроба проаналізувати погляди двох лідерів Директорії на один з найсуперечливіших феноменів українського суспільного руху 1918 – 1919 рр.

Ключові слова: отаманщина, отаман, девіантність, Директорія, отаманські формування.

В этой статье анализируются взгляды двух лидеров Директории на один из самых противоречивых феноменов украинского общественного движения 1918 – 1919 гг.

Ключевые слова: атаманщина, атаман, Директория, девиантность, атаманские формирования.

This article runs about the attempt to analyse the points of view of two leaders of the Directory of the most contradicting phenomenon of the Ukrainian public development during 1918 – 1919.

Key words: atamanship, ataman, Directory, deviation, ataman’s group.

Отаманщина як історичне явище Української революції доби Директорії лишається малодослідженою та контроверсійною проблемою в історіографії модерної української історії. Попри очевидну актуальність проблеми цей феномен як особливий відтинок Української революції вивчили недостатньо. Серед дослідників, які приділили значну увагу одній з найприкметніших рис доби Директорії, варто відзначити праці В. Винниченка [2], О. Вишнівського [3], М. Стахіва [18], В. Солдатенка [17], С. Литвина [9], Р. Коваля [7], М. Середи [16]. Окремих аспектів історії отаманщини торкаються В. Лозовий [11], В. Сідак [15], П. Гай-Нижник [4], Я. Тинченко [19], М. Ковальчук [8], В. Лободаєв [10], Д. Архірейський [1].

Метою пропонованої наукової розвідки є спроба здійснити компаративістичний аналіз поглядів В. Винниченка та С. Петлюри на сутність отаманщини, її місце та значення в історії Української революції.

Джерельною базою статті є актові та наративні джерела, зокрема, праця В. Винниченка “Відродження нації”, у якій автор значне місце відвів аналізу процесів отаманщини. С. Петлюра не написав книги, присвяченої історії Української революції, однак з виданих ним наказів, текстів публічних виступів, епістолярної спадщини можна мати уявлення про його ставлення до цього історичного явища революційної доби [13, с.518 – 521; 14; 4, арк. 40 зв].

Зазначимо, що дефініція “отаманщина” використовується автором для позначення виявів девіантного мілітарного суспільного руху, який полягав у непідпорядкуванні отаманських загонів національного спрямування

політичній та військовій владі УНР, незважаючи на її офіційне визнання. Свідомо наголошуємо на цьому, оскільки частина науковців і публіцистів укладає в концепт "отаманщина" інший зміст [7]. Вони використовують це поняття для характеристики діяльності будь-яких повстанських загонів під керівництвом отаманів, звертаючи увагу передусім на структурну одиницю, отаманський загін. Таким чином, відбулося спотворення первинного змісту дефініції "отаманщина", що й призвело через довільне використання цього поняття до ототожнення цього деструктивного явища з повстанством, яке мало позитивний зміст.

Сучасниками та першими дослідниками феномена поняття "отаманщина" застосовувалося не для позначення організаційної форми, а для характеристики змісту діяльності повстанських частин, іноді й кадрових, які виступали проти Директорії. Зокрема, зазначалося, що подібні загони "хворіли на отаманщину", тобто допускали вияви свавілля та невиконання наказів. Автор є прихильником первинного значення терміна "отаманщина". Тим більше, що В. Винниченко та С. Петлюри використовували цю дефініцію для характеристики негативної діяльності військових формувань національного спрямування, які допускали свавільні дії та невиконання наказів.

Незважаючи на те, що В. Винниченко та С. Петлюра були постатями, які мали діаметрально протилежні погляди на роль отаманщини в історії Української революції, існували моменти, що були спільними для обох політиків у розумінні цього суспільного феномена. Зокрема, і В. Винниченко як голова Директорії і С. Петлюра як Головний Отаман більшою мірою причетні до генезису отаманщини. Незважаючи на значні розходження у визначенні сутності явища, вони відзначали негативний вплив отаманщини на долю національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. Лідери Директорії критикували окремих представників цього феномена, наприклад, П. Болбочана та В. Оскілка [13, с.517 – 518; 2, с.181]. В. Винниченко та С. Петлюра розрізняли отаманщину та повстанський рух як негативний та позитивний прояв української революційної стихії [2, с. 365; 13, с. 518]. До речі, це властиво й іншим учасникам національно-визвольних змагань 1917 – 1921 рр. [3; 12] На жаль, їхня позиція далеко не завжди враховується дослідниками отаманщини та повстанського руху революційного періоду в Україні [7]. Крім того, отаманщина як деструктивний чинник негативно вплинула на політичну долю В. Винниченка та С. Петлюри, хоча Головний Отаман деякий час успішно використовував отаманські формування для реалізації власного бачення розвитку Української революції в 1918 – 1919 рр. Нарешті, отаманщина не дала змоги обом політикам реалізувати свої наміри, щоправда через вплив різних чинників.

Однак існує й ряд суттєвих відмінностей в оцінці отаманщини двома національними лідерами УНР 1918 – 1919 рр. Перша – це розуміння сутності отаманщини як історичного явища. В. Винниченко вважав отаманщину

особливим режимом військової диктатури, упровадженої С. Петлюрою ще в грудні 1918 р. С. Петлюра розумів під отаманщиною процес взаємодії Директорії з "випадковими формуваннями отаманів". На його думку, в історії взаємодії отаманів з владою треба виокремити два періоди. Позитивний, коли було повалено Гетьманщину та не допущено поширення в УНР більшовизму. Він припадає на листопад 1918 р. – січень 1919 р. Другий – негативний, коли керівники отаманських формувань виявляли "інтенції до переворотів" та проводили деструктивну діяльність, виступаючи проти Директорії [13, с.517-518].

Друга відмінність полягає у підходах до використання отаманщини для розвитку революційних процесів в УНР після перемоги над Гетьманщиною. Наприклад, В. Винниченко як голова Директорії намагався негайно підпорядковувати військові формування політичній владі та обмежити права отаманів, наданих їм в умовах антигетьманського повстання для встановлення влади Директорії на периферії. Він закликав приборкати отаманщину, тобто керівників самочинних та слабко координованих отаманських формувань, які мали відмітну ідеологію та стратегію, уживши для цього найсуворіших заходів. Саме в діях "безконтрольних та безвідповідальних отаманів" В. Винниченко вбачав найбільшу загрозу для Української революції вже на початку 1919 р [2, с.185]. Тому й пропонував негайно, при перших виявах невиконання наказів, покарати винних та позбавити отаманів права керувати територіями, передавши владу виборним органам. В. Винниченко вимагав від С. Петлюри як Головного Отамана покарати тих ватажків, які перешкоджали діяльності місцевих органів влади, діяли всупереч постановам Директорії та Ради Міністрів [2, с. 179 –184].

Однак С. Петлюра вбачав в отаманах потенціал та надію Директорії. На його думку, отаман як народний ватажок персоніфікував "душу козацьку" й був кращим командиром для молодого революційного війська, ніж талановитий генерал". Він мислив, що молоде революційне національне військо "не можна творити трафаретами регулярщини, забуваючи про вимоги часу та історичні ситуації" [13, с. 518]. Саме тому намагався використовувати при розбудові армії отаманські загони, за його визначенням "випадкові формування", які утворилися під час боротьби з Гетьманщиною [2, с. 518].

Крім того, на прикладі отаманів С. Петлюра збирався розв'язати кадрову проблему, яка виникла після усунення від влади колишніх офіцерів та членів гетьманської адміністрації. Під час виступу на засіданні Надзвичайної сесії Київської губернської народної ради 30 грудня 1918 р. він зазначив: "Коли у мене на фронті не було отаманів у війську і я бачив, що роботу отамана може виконати прапорщик, я робив отаманом прапорщика. Коли не було сотника, я робив старшиною фельдфебеля. Так нам треба робити і в адміністративної галузі" [4, арк. 40 зв].

На думку, В. Винниченка С. Петлюра використав отаманщину для втілення в життя власних політичних амбіцій. До речі, особисто Головний

Отаман не спростовував цей закид свого колишнього соратника та опонента. С. Петлюра визнавав, що свідомо використав отаманщину, яка була породженням певних історичних обставин, для реалізації власної політичної програми. Її мета полягала в недопущенні поширення в Україні більшовизму, до чого прагнув В. Винниченко.

Доказом успішного застосування С. Петлюрою отаманщини є ситуація, яка склалася після завершення роботи найвищого законодавчого органу УНР – Трудового Конгресу. Трудовий Конгрес відкинув систему рад, запропоновану В. Винниченком, проте він і не ухвалював рішення про передачу влади отаманам. Однак вона переходила до них автоматично як до представників реальної влади. Склалася ситуація, яку влучно охарактеризував В. Винниченко: "У той час поки Директорія виробляла основні засади своєї політики на Україні вже сформувалася нова система влади, новий режим, який базувався на владі отаманів, які вирішували військові, соціальні, політичні, національні справи" [2, с. 182].

Підтвердженням слів В. Винниченка виглядає своєрідне тлумачення С. Петлюрою рішень Трудового Конгресу щодо програми наступних дій, а також її виконавців: "Трудовий Конгрес завершено, він висловив довіру та вдячність Директорії. Конгрес залишає на майбутній час Директорію, доручивши їй організацію оборони України від ворога та захист незалежності У. Н. Р. У своїй постанові Конгрес кличе отаманів та армію до роботи. Конгрес більшістю висловився проти совдепів. Всяка агітація за них розвалює нашу молоду республіку і не повинна допускатися" [6].

Після цього В. Винниченко усвідомив, що втратив вплив на керування процесами в УНР, тому ультиматум представників Антанти про свій вихід зі складу Директорії використав як привід для відставки. На перші ролі в Директорії висунувся Головний Отаман С. Петлюра. Згодом В. Винниченко саме отаманщину назвав головною причиною ліквідації моделі ефективної організації влади, яка поєднувала б національні та соціальні інтереси української нації. Безпосередніми винуватцями були С. Петлюра та реакційні отамани [2, с. 195 – 196].

Цікаво, але згодом і сам С. Петлюра визнав отаманщину непоборною силою, яка не давала змоги реалізувати заплановане, що призвело до поразки Директорії. Щоправда, на відміну від свого опонента, він назвав інші причини трансформації отаманщини з опори своєї влади в деструктивну силу. На думку Головного Отамана, цей феномен був породженням історичних обставин, до яких додалися психологічні й ментальні чинники, притаманні колишнім повстанським ватажкам: авантюризм та амбітність. Він наголошував, що багато хто з отаманів неправильно розумів його наміри або використовував надані йому повноваження для реалізації егоїстичних або вузькокорпоративних інтересів [13, с.518].

По-різному В. Винниченко та С. Петлюри оцінили місце отаманщини в історії національно-визвольних змагань. В. Винниченко одним з перших

привернув увагу до феномена отаманщини. Він навіть виокремив її в один негативний для УНР період, котрий охарактеризував як панування безконтрольності, безвідповідальності, жорстокості, відсутності спланованої програми розбудови української державності. Система, при якій отамани верховодили згори-донизу, незважаючи на рішення, що приймалися вищою владою, призвела до втрати широкої соціальної бази підтримки Директорії й стала головною причиною поразки Української революції 1919 року. Отже, склалася своєрідна форма військового-диктаторського режиму, який ліквідував демократичні здобутки УНР. Засновником отаманщини він уважав Симона Петлюру, бо той виступив проти підпорядкування армії політикам. Незважаючи на певну суб'єктивність оцінок, підходи до проблеми В. Винниченка не втратили актуальності для дослідників. Натомість акцентування уваги на проблемі отаманщини сприяли розгортанню подальшої дискусії, спонукали до пошуків нових джерел для перевірки запропонованих автором суджень.

Погляди С. Петлюри на історичне значення отаманщини відрізнялися від думок свого опонента. У цілому, критично оцінюючи отаманщину, він підкреслив, що на певному етапі вона була корисною для Української революції. Щоправда, не пояснив, у чому саме. Дозволимо припустити, що користь отаманщини він убачав саме в ліквідації намірів В. Винниченка запровадити в УНР систему "трудових рад", які Головний Отаман уважав поширенням більшовизму. Будучи підлеглим В. Винниченку, а також поступаючись йому ораторськими здібностями та авторитетом у політичних колах, С. Петлюра здобув популярність серед війська, основу якого становили саме отаманські формування. Більшість з них були противниками експериментів В. Винниченка й визнавали першою особою в державі саме С. Петлюру, що й висунуло того на перші ролі в Директорії. Фактично, це була друга перемога С. Петлюри над своїми політичними опонентами за допомоги отаманських формувань. Він і надалі збирався надавати підтримку повстанським ватажкам. Але невдовзі отамани виступили вже проти політики самого С. Петлюри. Саме тоді Головний Отаман був змушений розпочати боротьбу з отаманщиною, яка виокремилася з повстанського руху в цілком своєрідне явище.

Оцінка С. Петлюрою отаманщини як історичного феномена має надзвичайно важливе значення для істориків. Отаманщина була прикметною рисою військово-політичного життя УНР протягом усього 1919 р., періоду перебування С. Петлюри при владі, тому він мав можливість досить ґрунтовно оцінити її.

Для С. Петлюри отаманщина була одним з інструментів при організації військової та внутрішньої політики. На відміну від своїх критиків, він не вважав, що ця форма девіантного суспільного руху відіграла суто негативну роль в історії визвольних змагань. При оцінці цього явища С. Петлюра намагався бути об'єктивним, наводячи як позитивні, так і негативні наслідки

отаманщини. Хоча й суперечливою виглядає його думка про користь цього явища для процесів українського державотворення в період 1918 – 1919 рр., однак при цьому необхідно враховувати особисті мотиви. Недопущення втілення в життя ідеї "трудових рад" В. Винниченка він уважав основним здобутком своєї діяльності в січні – лютому 1919 р. У подальшому С. Петлюра визнав негативний вплив отаманщини на процеси боротьби за збереження незалежності, а також власну неспроможність подолати її шкідливі вияви та наслідки.

Отже, зіставлення поглядів В. Винниченка та С. Петлюри на отаманщину уможливлює глибше зрозуміти місце цього суспільного феномена в історії національно-визвольних змагань у 1918 – 1919 рр. Щоправда, оцінкам обох національних лідерів властива суб'єктивність, а наведені аргументи та висновки викликають неоднозначне трактування й потребують ретельної верифікації. Проте неупереджений аналіз поглядів керманичів Директорії, виявлення подібностей та суперечностей у їхніх оцінках сприятиме об'єктивному системному аналізу отаманщини як складного історичного явища.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Архірейський Д. Поняття "отаманщина" у контексті досліджень Української революції 1917 – 1921 рр. // IV наукові читання, присвячені пам'яті Д. П. Пойди. – Д: Вид-во ДНУ, 2002. – С.140 – 144.

2. Винниченко В. Відродження нації. В 3 Ч.– К.: Видавництво політичної літератури, 1990. – Ч. 3. – 542 с.

3. Вишнівський О. Повстанський рух та отаманія. – Детройт, 1973. – 62 с.

4. Гай-Нижник П. Отаманщина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно-визвольній боротьбі // Література та культура Полісся. – Вип. 50. – Ніжин: Вид-во НДПУ ім. М. Гоголя, 2010. – Режим доступу до журн: http: // hai-nyzhnyk. mylivepage.com.

5. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. Р – 2798 (Канцелярія Київського Губернського Комісара УНР). – Оп. 1. – Спр. 36. – 80 арк.

6. Друг народа. – 1919. – 23 січня.

7. Коваль Р. Повернення отаманів Гайдамацького краю. – К.: Діокор, 2001. – 288 с.; Коваль Р. За волю і честь. – К.: Діокор, 2005. – 404 с.

8. Ковальчук М. Симон Петлюра та військова опозиція в армії УНР 1920 – 1921 рр. // Український історичний журнал . – 2005 . – № 1. – С. 97 – 108.

9. Литвин С. Феномен отаманщини в українській історіографії // Воєнна історія. – 2006. – № 4-6. Режим дост. до журн.: http://warhistory.ukrlife.org/4_6_06_1.htm

10. Лободаєв В. Революційна стихія (Вільнокозацький рух в Україні 1917 – 1918 рр.). – К.: Темпора, 2010. – 672 с.

11. Лозовий В. Українська революція та українська ментальність (1917 – 1921 рр.) // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків "Українська історична наука на сучасному етапі розвитку". В 2 Т.– Кам'янець – Подільський, Київ, Нью-Йорк, Острог, 2006. – Т. 2 – С. 248 – 254.

12. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. – В 3 Т. – К.: Темпора, 2003.– 608 с.

13. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. В 4-х Т.– Нью-Йорк, 1979. – . Т. 2. – 425 с.

14. Петлюра Симон. Статті. Листи. Документи. В 4-х Т/ Упорядн. В. Сергійчук. – К.: П. П. Сергійчук М. І., 2006.– . Т.4. – 704 с.

15. Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан : трагедія українського державника.– К.: Темпора, 2004. – 416 с.

16. Середа М. Отаманщина. Отаман Біденко // Літопис Червоної Калини – 1930. – Ч. 6. – С. 17 – 20.

17. Солдатенко В. Винниченко і Петлюра : політичні портрети революційної доби. – К.: Світогляд 2007. – 621 с.

18. Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. У 8 Т.– Торонто, 1968.– Т.2 .– 248 с.

19. Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917 – 1921) : Наукове видання. – К., 2007. – 536 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Митрофаненко Юрій Станіславович – здобувач кафедри історії України Дніпропетровського Національного університету імені Олеся Гончара, учитель історії Первозванівської ЗШ І – ІІІ ст.

Наукові інтереси: проблеми селянського повстанського руху в Україні в період Української революції 1917 – 1921 рр.

УДК 930.1(94.477)“1917“

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО В МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ.

Владислав ПАРХОМЕНКО (Миколаїв).

У статті автор на підставі спогадів представників різноманітних політичних сил доби української революції аналізує проблеми висвітлення зовнішньої політики Гетьманату П. Скоропадського в мемуарній літературі.

Ключові слова: зовнішня політика, Гетьманат, мемуарна література.

В данной статье автор на основе воспоминаний представителей различных политических сил периода украинской революции анализирует проблемы освещения внешней политики Гетманата П.Скоропадского в мемуарной литературе.

Ключевые слова: внешняя политика, Гетманат, мемуарная литература.

The article based on the memoirs of representatives of various political forces in the days of the Ukrainian revolution, examines the problem of coverage of foreign policy Hetmanat Skoropadsky in memoirs.

Key words: foreign policy, Getmanat, memoir literature.

Мемуарна література, на відміну від більшості інших типів джерел, містить у собі комплексно поєднані складові: об’єктивну історичну

інформацію (історичні факти), яких автор просто не може уникнути, й особистісне їхнє бачення та якісну оцінка. Саме поєднання цих двох частин – об'єктивного та суб'єктивного – часто дає змогу висвітлити такі аспекти проблеми, які неможливо дослідити за допомогою інших документів.

Спогади допомагають відновити безліч фактів, які не відбилися в інших джерелах. Мемуарні подробиці можуть мати вирішальне значення для реконструкції тієї чи іншої події.

Дуже цікавим у вивченні мемуарної літератури, присвяченої історії Української Держави гетьмана П. Скоропадського є порівняння праць, написаних різними авторами відразу по закінченні подій, і створених через певний час після подій, які в них зображені.

У цілому мемуарна література щодо проблем Української Держави гетьмана П. Скоропадського є достатньо інформативною та розкриває більшість аспектів, які викликають зацікавлення в істориків. Зокрема, питання стосунків з іноземними державами або силами, котрі презентували себе окремо від Української Держави: країнами Четвертного союзу, передусім Німеччиною та Австро-Угорщиною; більшовицькими урядами Росії та України; країнами Антанти; російськими монархічно-консервативними силами: Білою армією, Військом Донським тощо. Звичайно, рівень інформативності тих чи інших мемуарів щодо проблеми є різним, однак вони якісно доповнюють один одного, допомагаючи розкрити досить об'єктивну картину подій.

Значущим сегментом існування будь-якої держави є її зовнішня політика. Таким чином, дослідження її висвітлення в мемуарах є серйозним та необхідним завданням. Тим більше, що, на відміну від внутрішньої політики, успіхи Гетьманату на міжнародній арені були досить вагомим. Так, було укладено дипломатичні стосунки більш ніж з 20 державами світу, зокрема з країнами Четвертного союзу, скандинавськими країнами, своїми безпосередніми сусідами: Польщею, Румунією, Військом Донським, рядом нейтральних країн. Звичайно, на зовнішню політику Української Держави наклали відбиток тогочасні міжнародні реалії – Перша світова війна, що тривала. Саме вона завадила встановленню повноцінних стосунків з більшістю країн Антанти.

Потрібно сказати також, що від самого свого виникнення Гетьманат перебував у сильній залежності від кайзерівської Німеччини та Австро-Угорської імперії, війська яких перебували на території України. Саме це й визначило основний вектор зовнішньої політики. Як зазначає Д. Дорошенко, відносини з Німеччиною були не лише основним питанням зовнішньої політики, а й питанням існування держави як такої [1]. Наявність такої залежності від відносин з Німеччиною дає змогу деяким опонентам Гетьманату взагалі заперечувати існування дипломатичних відносин з цією країною, уважаючи при цьому саму Українську Державу німецькою

колонією. Однак, на нашу думку, таке твердження є досить поверховим, і мемуари представників прогетьманських сил засвідчують існування повноцінних дипломатичних відносин між країнами. Саме перебування в Україні кайзерівського уповноваженого посла Мумма і в Берліні українського посла Штейнгеля підтверджують цей факт. Тож, принаймні офіційно, Німеччина розглядала Українську Державу як суверенний суб'єкт міжнародних відносин. Здійснювалися й державні візити перших осіб. У цілому ж за період Гетьманату відбулося три офіційні візити до Німеччини: у серпні Берлін відвідав прем'єр-міністр Ф. Лизогуб, у вересні – сам гетьман П. Скоропадський зустрічався з кайзером Вільгельмом ІІ, а в жовтні 1918 р. відбувся візит міністра закордонних справ Д. Дорошенка. Особливе значення, зрозуміло, мав візит гетьмана, котрий він детально описує у своїх "Спогадах" [2] і найбільшим результатом якого, на думку Д. Дорошенка, було отримання дозволу на формування власної української армії [3]. Позитивно оцінюють цей візит навіть опоненти Гетьманату, зокрема М. Шкільник [4]. Значущим для України був і візит Д. Дорошенка, під час якого Німеччина підтримала право України на Холмщину, однак падіння Гетьманату й поразка Німеччини у війні знівелювала ці результати.

Відносини ж у господарських сферах також не були однозначними. Зокрема, П. Скоропадський указує, що завдяки діяльності фінансового міністра О. Ржепецького Українській Державі вдалося встановити валютний паритет з Німеччиною, закріпивши курс карбованця до марки як 1 до 1,3 [5]. Проте в інших сферах таке співвідношення було відсутнім або суто номінальним. Баланс між імпортом та експортом був явно на користь імпорту, адже до Німеччини вивозилася значна частина українських товарів, передусім продовольства ще за Брестськими угодами. У той же час увезення в Україну німецьких товарів було незначним: вироби хімічної промисловості, книги (російською мовою), аптекарські товари [6]. Ввезення деяких товарів, яке хоч і було обумовлено двосторонніми договорами, зокрема вугілля та сільськогосподарських машини, так і не відбулося [7].

Про залежність Гетьманату від Німеччини свідчать, на думку ряду мемуаристів, й офіційні візити до Німеччини, про які говорилося вище. При цьому критикували не лише опоненти з боку більшовиків, білогвардійців та соціалістів, котрі вважали цей візит поїздкою "лакея" до "справжнього господаря України", а й деякі прихильники. Так, В. Зеньківський уважав, що від візиту можна було відмовитися, адже залежність від німців на вересень 1918 р. значно зменшилася, і до того ж візит остаточно зруйнував можливість майбутнього порозуміння з Антантою [8]. Аналогічної думки дотримується й М. Могилянський[9].

Саме нерівномірність економічних відносин між державами дає змогу ряду мемуаристів доводити ідею повної залежності Гетьманату від окупантів. Так, Л. Троцький стверджує, що за П. Скоропадського Україна стала австро-

німецькою колонією [10]. Аналогічної думки дотримувався й головний опонент Троцького А. Денікін, а також інші мемуаристи, такі, як В. Винниченко, Г. Ліхтенберзький [11] та ін. Однак, якщо з позицій політекономії їхні твердження правильні, адже метрополія обов'язково використовує ресурсний потенціал колоній, то з позицій теорії міжнародних відносин вони помиляються, адже наявність дипломатичних представництв презентують Україну як окремий суб'єкт міжнародних відносин. Більш того, існують і факти успішного захисту українських інтересів гетьманом від свавілля окупаційної влади, зокрема повернення Миколаївських верфів під контроль українського уряду після офіційного звернення до Берліна. Аналогічних успіхів удалося досягнути й у боротьбі зі спробою створити німецьку хлібну монополію [12].

У схожому руслі розвивалися відносини з Австро-Угорщиною. Однак, критикуючи репресії німців у селах, П.Скоропадський зазначає, що австрійці діяли ще жорстокіше й безцеремонніше [13]. До того ж у сфері торгівлі Австрія могла запропонувати Україні навіть менше, аніж Німеччина, лише тютюн та сірники, яких і в Україні було вдосталь [14]. Особливого значення у відносинах з Австро-Угорщиною набував згаданий П. Скоропадським факт, що австрійці прагнули замінити його як німецького ставленика на власного гетьмана – Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного) [15]. Про підготовку перевороту для проголошення гетьманом австрійського ставленика згадують у своїх мемуарах Л. Цегельський та воєначальник УНР В. Петрів, причому останній називає серед заколотників командира Запорізького корпусу П. Болбочана [16]. Разом з тим Л. Цегельський зазначає, що ця авантюра завершилась нічим.

Інакше розвивалися відносини Української держави з країнами Антанти. Причиною цього стало те, що Україна по суті стала союзником Центрального блоку й розглядалася Антантою як ворог. Потрібно також зауважити, що на встановлення повноцінних відносин з країнами Антанти в гетьманської адміністрації практично не було часу: сама можливість таких контактів виникла тільки восени 1918 р., коли Німеччина й Австро-Угорщина напередодні поразки зменшили контроль над зовнішньою та внутрішньою політикою України. Ще із самого початку існування гетьманського уряду деякі його представники намагалися зберегти хоча б можливість подальшого розвитку відносин з Антантою, і ці тенденції лише посилювалися. Достатньо згадати критику українськими політиками візиту Гетьмана до Берліна, про що говорилося вище. Про бажання встановити стосунки з Антантою ще влітку 1918 р. пише і Д. Дорошенко[17]. Але реальна можливість цього виникла лише в жовтні.

Першою спробою налагодження контактів стала зустріч українського дипломата І. Коростовця з представниками Англії та Франції в Яссах, проте її результати були невтішними – англійці оголосили Гетьманат утіленням

“німецьких планів”, а французи взагалі вказали на безперспективність Гетьманського уряду, який має поступитися об’єднаному російському уряду[18]. І хоча І. Коростівцю вдалося розпочати переговори та досягнути погодження країн Антанти надати Гетьману допомогу після відходу німців, однак вимоги з боку Антанти були досить значними, та й самі обіцянки – умовними. Тільки дипломати США позитивно поставилися до української делегації й були готові надати підтримку гетьманській Україні [19].

Потрібно сказати, що сам П. Скоропадський недооцінював можливі труднощі при встановленні відносин з Антантою, а тому висловлює подив з того приводу, що країни Антанти негайно не встановили дипломатичні відносини з Києвом і не направили своїх офіційних представників [20].

Останнім сподіванням Гетьмана на Антанту стала висадка її військ на півдні України. 22 листопада французький дипломат Енно повідомив Гетьману, що союзники нададуть йому підтримку, але сам, невважаючи на сподівання П. Скоропадського, до Києва не поїхав [21]. Тож усі розрахунки на підтримку Антанти не справдилися, і доля режиму була вирішена. Відносини з Антантою, таким чином, можна об’єктивно вважати проваленими.

Яскравим зразком багатовекторності зовнішньої політики Гетьманату є її відносини з різними політичними утвореннями, що сформувалися на території колишньої єдиної Російської імперії. Передусім до таких суб’єктів необхідно віднести Добровольчу білогвардійську армію генерала А. Денікіна, Військо Донське генерала П. Краснова а також більшовицьку Росію. Ці утворення, різнопланові за своїми політичними орієнтирами, межували з Українською Державою і змушені були контактувати з нею, і ці відносини відбилися і в мемуарній літературі.

Найскладнішим у висвітленні є питання про наявність й інтенсивність контактів Гетьманату з Радянською Росією. Ці дві держави по-суті виступали антагоністичними суб’єктами практично у всіх сферах життя: економіці, політиці, баченні перспектив взаємного існування. І представники Гетьманату, і більшовицькі мемуаристи не приховували того факту, що один для одного ці держави є ворогами. Однак, таке бачення не виключило наявність зв’язків між ними. Сам П. Скоропадський у своїх мемуарах заперечував наявність будь-яких стосунків його адміністрації з більшовиками, за винятком відновлення двох залізничних маршрутів: Київ – Москва та Київ – Петроград [22]. Проте в цьому твердженні більше політики, аніж розкриття історичної реальності: Гетьману було невигідно висвітлювати наявність контактів з головним ворогом його держави. Більш детальну інформацію нам надає у своїх мемуарах інший діяч гетьманського уряду Д. Дорошенко. Зокрема, він згадує про зустріч у травні 1918 р. більшовицької делегації, очолюваної Х. Раковським та гетьманського представництва на чолі із сенатором С. Шелухіним. Під час цієї зустрічі було укладено

прелімінарний договір, за яким держави не лише визнавали одна одну, а й мали відкрити консульства та вирішити ряд життєвих питань, зокрема вільного переміщення громадян та стабілізації залізничного сполучення [23]. Варто зазначити, що, незважаючи на критику сучасників, зокрема П.Краснова [24], деякі пункти цієї угоди були виконані. Особливого успіху вдалося досягнути в питанні відкриття консульств і захисту інтересів українців у РСФРР, чого не зміг уникнути у своїх "Спогадах" і сам П.Скоропадський [25].

Міністр також зазначає, що більшовицька делегація перебувала в Києві до жовтня 1918 р., по суті виконуючи функції посольства. При цьому головним питанням, яке вирішувалося між двома делегаціями, було питання спірних територій, яке так і не було остаточно вирішено [26]. Кордон між двома державами так і не був установлений, що робило подальший розвиток стосунків майже безперспективним. Не було вирішено також й інші питання, навіть ті, що були обговорені в Договорі, зокрема припинення військових дій, повернення в Україну рухомого складу залізниць тощо. На думку Д. Дорошенка, це було здійснено свідомо, делегація Х. Раковського штучно затягувала переговори, вичікуючи слушного моменту для організації антигетьманського перевороту [27]. Це підтверджує у своїх мемуарах й А.Денікін, котрий стверджує, що гетьманській службі безпеки вдалося викрити два більшовицьких центри, що працювали в тісному контакті з радянською делегацією [28].

Більшовицька делегація, що важливо, сподівалася не тільки на власні сили. Зокрема, Х. Раковський уклав таємну угоду з представниками української антигетьманської опозиції, зокрема з В. Винниченком. За цією угодою більшовики мали визнати будь – яку владу, що сформується в Україні після падіння Гетьманщини, а Винниченко, у свою чергу, мав сприяти легалізації діяльності Комуністичної партії.

У контексті питання стосунків Гетьманської адміністрації з більшовиками цікавими є згадки багатьох мемуаристів про те, що на заваді боротьби голови МВС Української Держави І. Кістяківського з більшовицьким підпіллям стала німецька окупаційна адміністрація, яка вимагала від Гетьмана не лише звільнити всіх заарештованих більшовиків, а й відправити у відставку Кістяківського [29]. Аналогічні твердження ми бачимо і в працях В. Винниченка, Х. Раковського, М. Могилянського та інших [30]. Однак, жоден з авторів не дає пояснень причини такої позиції німців, а це свідчить про те, що сучасники, навіть ті, які посідали вищі державні посади, не були обізнані з усіма обставинами стосунків між німцями та більшовиками.

З поверненням делегації Х. Раковського до Москви в жовтні 1918 р. дипломатичні відносини між Гетьманатом і РСФРР припинилися. Проте вищенаведені факти свідчать, що уряд Української Держави прагнув, хоч і не

дуже успішно, стабілізувати свої стосунки навіть з очевидними й задекларованими ворогами.

Ще більш тісними й дієвими були зв'язки уряду П. Скоропадського із силами, чиї політичні позиції були наближені до Гетьманських і з якими Гетьманат мав спільного ворога – більшовиків. Насамперед до таких сил потрібно віднести Добровольчу армію та Військо Донське. Маємо зазначити, що стосунки з цими утвореннями розвивалися неоднозначно. Так, перший керівник Збройних Сил Півдня Росії генерал П. Алексєєв розглядав Гетьманат як свого союзника. Аналогічно до білих ставився і П. Скоропадський, який у мемуарах згадує про те, що й алексіївці, і гетьманці роблять єдину спільну справу [31]. Інакше ставився до Гетьманату наступний керівник Добровольчої армії генерал-лейтенант А. Денікін. На відміну від попередника, як зазначає П. Скоропадський, денікінці відразу розпочали активну агітацію, ворожу Українській Державі [32]. Причину цього пояснює у своїх мемуарах сам А. Денікін, котрий зазначає, що "сепаратизм" Гетьмана заважав доктрині "единой и неделимой России" [33]. Але таке протиріччя доктрин, на відміну від протиріч з більшовиками, не призвело до відкритої війни між Добровольчою армією і Гетьманатом. Ця війна була невигідна обом сторонам, й особливо Білій армії, що вела важкі бої з більшовиками. До того ж А. Денікін не вважав ідеї Гетьманщини відкрито ворожими "російській ідеї", ураховуючи історичний досвід союзницьких відносин між Гетьманщиною і Російським урядом у XVII – XVIII ст. Для нього існування уряду Скоропадського виглядало більш привабливим, аніж загроза опанування України більшовиками чи "українськими напівбільшовиками", тобто С. Петлюрою та В. Винниченком. Аналогічно сприймав такий розвиток стосунків між державами й Г.Ліхтенбергський, котрий доводив офіцерам гетьманської армії, що, служачи П. Скоропадському, вони одночасно служать і Росії [34]. Варто також зазначити, що для війни з Гетьманатом у Денікіна не було вільних збройних сил, адже вся його армія нараховувала до 40 тис. солдат й офіцерів і вся була задіяна проти більшовиків [35].

Інакше ставився до відносин з Білими П. Скоропадський. Він прагнув стати союзником Південної армії й просив про посередництво в цьому питанні керівника Великого Війська Донського П. Краснова [36]. Однак сам Гетьман у своїх мемуарах не згадує про причини свого бажання укласти союз з білими силами. Проте його заходи в цьому напрямку є досить очевидними.

Не менш очевидним є і факт наявності дипломатичних відносин між цими силами. У мемуарах як П. Скоропадського, так і А.Денікіна є згадки про наявність офіційних представників: полковника Кислова [37] та генерала Ломовського [38]. Стосунки з Білою армію особливо активізувалися в листопаді – грудні 1918 р., коли Гетьман розпочинає відкриті переговори про спільні дії війська Донського, армії Української Держави та Добровольчої армії проти більшовиків, по суті передаючи командування армією А.Денікіну

[39]. Це дало привід опонентам Гетьмана у своїх мемуарах відрито звинуватити П. Скоропадського в антиукраїнстві й прихильності до великодержавної ідеї [40]. Але саме цей союз так і не відбувся, а про повне об'єднання держав в єдину імперію не йдеться ні в мемуарах П.Скоропадського, ні А. Денікіна.

Таким чином, ми можемо підсумувати все вищесказане – стосунки Гетьманату з Білою армією будувалися на основі рівноправності й союзництва, хоча результати їх були не більш якісними, аніж зв'язки з більшовиками. Ні тим, ні іншим такі не вдалося просунути свої інтереси в Гетьманщину, зробити уряд Української Держави своєю маріонеткою. Сам характер стосунків з обома російськими політичними центрами наочно демонструє їхні спільні риси: і більшовики, і білі розглядали Українську Державу як тимчасове явище, а уряд Гетьманщини – як ворога ідей Світової Революції та Єдиної Російської Імперії, а тому повноцінні мирні взаємини між ними були неможливі.

Отже, у своїй діяльності Гетьман та його урядовці не змогли встановити сталих союзницьких стосунків з тими силами, що могли сприяти існуванню Української Держави, і що головне – відсутність порозуміння в самому суспільстві призвела до перемоги Директорії в грудні 1918 р. і падіння Гетьманату.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошенко Д. Мої спогади про недавнє минуле (1914 – 1920)./ Д. Дорошенко. – Ч. 2. – Львів, 1930. – С. 6.

2. Скоропадський П. Спомини /П. П. Скоропадський; [передм. Г. В. Папакіна]. – К.: Україна, 1992. – С. 271 – 278.

3. Дорошенко Д. Закордонна політика Української Держави 1918 р./ Д Дорошенко. – Відень, 1931. – С. 51.

4. Шкільник М. Україна в боротьбі за державність (1917 – 1921). Спомини та роздуми./ М. Шкільник. – Торонто, 1971. – С.56.

5. Скоропадський П. – Вказана праця. – С.247.

6. Гольденвейзер А. А. Из Киевских воспоминаний (1917 – 1921 гг.) /А.А.Гольденвейзер /Архив русской революции. – М., 1991. – [Кн.3], [т. 6]. – С. 44.

7. Дорошенко Д. – Вказана праця. – С.64.

8. Зеньковский В. Пять месяцев у власти (15 мая – 19 отября 1918 г.). Воспоминания./ В.Зеньковский – М., 1995. – С.164.

9. Могилянский Н. Трагедия Украины / Революция и гражданская война на Украине в описаниях белогвардейцев./ Н. Могилянский – М. – Л., 1930. – С. 128.

10. Троцкий Л. Моя жизнь./ Л. Троцкий. – М.: Политиздат, 1991. – С. 131.

11. Деникин А. Гетманство и Директория в Украине / Революция и гражданская война на Украине в описаниях белогвардейцев./ А. Деникин. – М. – Л., 1930.– С.68; Винниченко В. Відродження нації: (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]) /В. К.Винниченко. – К. – Відень: Вид – во "Дзвін", 1920. – Ч. ІІІ. – С.50; Лихтенберзский Г. Как начиналась "Южная Армия"./ Г. Лихтенберзский. – / Архив русской революции. – 1923. – Т. 8. – С.168.

12. Скоропадський П. – Вказана праця. – С.148.
13. Скоропадський П. – Вказана праця. – С.264.
14. Дорошенко Д.– Вказана праця. – С.64.
15. Скоропадський П. – Вказана праця. – С.239.
16. Цегельський Л. Від леґенд до правди: Спомини про події в Україні, зв'язані з Першим Листопадом 1918 р. /Л. Цегельський. – Нью – Йорк; Філадельфія: Булава, 1960. – С. 98.; Петрів В. Спогади з часів української революції (1917 – 1921)./ В.Петрів. – Львів, 1930. – С.154 – 155.
17. Дорошенко Д.– Вказана праця. – С.147.
18. Дорошенко Д.– Вказана праця. – С.410.
19. Дорошенко Д.– Вказана праця. – С.410.
20. Скоропадський П. – Вказана праця. – С.301.
21. Скоропадський П. – Вказана праця. – С.321.
22. Скоропадський П. – Вказана праця. – С.127.
23. Дорошенко Д.– Вказана праця. – Ч. 3.– С.25.
24. Краснов П. Великое Войско Донское / П. Краснов. – / Белое дело. – М., 1992. – С.78.
25. Скоропадський П. – Вказана праця. – С.241.
26. Дорошенко Д.– Вказана праця. – Ч.3. – С.26.
27. Дорошенко Д.– Вказана праця. – Ч.3. – С.22.
28. Деникин А.– Вказана праця. – С.145.
29. Деникин А. – Вказана праця. – С.145.
30. Винниченко В. – Вказана праця. – С. 159; Раковський Х. Ілліч і Україна./ Х. Раковський. – Харків, 1920. – С. 15.; Могилянський Н. Вказана праця. – С. 130 – 131.
31. Скоропадський П. – Вказана праця. – С.238.
32. Скоропадський П. – Вказана праця. – С.238.
33. Деникин А. – Вказана праця. – С.147.
34. Деникин А – Вказана праця. – С.147; Лихтенберзский Г. – Вказана праця. – С.167.
35. Деникин А – Вказана праця. – С. 159.
36. Краснов П. – Вказана праця. – С.83.
37. Скоропадський П. – Вказана праця. – С.239.
38. Деникин А. – Вказана праця. – С.172.
39. Деникин А.– Вказана праця. – С.165.
40. Галаган М. З моїх споминів (1880 – ті – 1920 р.): Документально – художнє видання /М.М. Галаган; [передмова: Т. Осташко, В.Соловйова]. – К.: Темпора, 2005.– С. 37.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Пархоменко Владислав Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Миколаївського Національного Університету ім. В.О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: Перша світова війна, Українська національно-демократична революція 1917 – 1921 рр.

УДК 94(470) “1918”

ДИРЕКТОРІЯ ТА ПРОФСПІЛКИ

Олег СИНЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядається ставлення уряду УНР до профспілок та аналізуються причини тиску на професійні союзи.

Ключові слова: профспілки, Директорія, боротьба з більшовизмом.

В этой статье рассматривается отношение правительства УНР относительно профсоюзов и анализируются причины давления на профессиональные союзы.

Ключевые слова: профсоюзы, Директория, борьба с большевизмом.

In the article considering attitude of Ukraine’s government trade-union and opinion Ukraine’s leaders.

Key words: trade union, Directory of Ukrainian National Republic.

В історичній радянській літературі питання ставлення Директорії до профспілок, як й інші проблеми цих об’єднань, розкрито не об’єктивно. У сучасній українській історіографії за ґрунтовністю джерельної бази та новизною постановки проблеми виділяються монографії Б.І.Андрусишина [1] й О.Реєнта [12]. Автор першої монографії започаткував вивчення історії становлення в Україні системи соціального партнерства між підприємцями та робітниками, а автор другої – процес одержавлення професійних спілок.

Автор статті ставить за мету простежити ставлення уряду УНР до профспілок, проаналізувавши погляди на цю проблему В.Винниченка, який аналізує ці події у своїй праці “Відродження нації”, та спробувати проаналізувати причини тиску на профспілки.

Директорія, як відомо, являла собою орган з керівництва повстанням проти гетьмана. Її функції були вичерпані після того, як 19 грудня 1917 р. на Софіївській площі в Києві відбулися військовий парад та урочистий молебень на честь перемоги [9, с.111]. Виходячи з цього М.Грушевський, В.Голубович, О.Жуковський та інші лідери українських есерів наполягали на поновленні соціально-економічного й державно-політичного законодавства розігнаної окупантами Центральної Ради й також на негайному скликанні цього органу верховної влади [3, с.81].

Проте Винниченко й Петлюра не бажали віддавати владу новому складові Центральної Ради. Було невідомо, чи зберегли б вони свій політичний вплив у такому представницькому органі. Надзвичайно тяжке міжнародне і внутрішнє становище України також, здавалося б, свідчило на користь верховної влади у формі диктатури, а не парламентської демократії. У всякому разі, такий аргумент члени Директорії використовували у відповідь на вимоги про її саморозпуск [1, с.130].

Проте побудова влади у формі диктатури Директорії була зручнішою тільки на перший погляд. Насправді це призвело до кризи влади, яка ще більше посилила загальну кризу суспільства. По-перше, усередині самої Директорії існувала розбіжність думок щодо напряму найближчої політики. По-друге, діяльність її паралізувалася особистим суперництвом Винниченка й Петлюри. Коротко, але вичерпно про це розповів сам Винниченко в опублікованій на початку 1920 року праці "Відродження нації":

"… була цілковита протилежність світоглядів і була безперестанна боротьба їх. Мене піддержував А.Макаренко, а С.Петлюру – П.Андрієвський, Ф.Швець часом схилявся то на один бік, то на другий. "Принципіально", в деклараціях, заявах, навіть у законах більшість Директорії частіш усього була на моєму боці. Але реальна, фактична політика поза Директорією провадилась такими силами, виразниками яких у Директорії були С.Петлюра й П. Андрієвський" [6, с.112].

Директорія урядувала на більшій частині України майже півтора місяці. Чому ж вона так швидко втратила свій вплив? Голова її Винниченко так відповідав на це запитання: "… річ у тому. Що отамани не тільки військові справи вирішували, а й усі політичні, соціальні, національні… Вони вводили стан облоги, вони ставили цензуру, вони забороняли збори" [6, с.115].

Так, Балбачан на Полтавщині поров різками членів селянського губернського з'їзду за "більшовизм", тобто за намагання якнайшвидше поділити землю. На найвищому, тобто "директоріальному" рівні, за який відповідав і Винниченко, влада декларувала відданість інтересам трудящих селян, але здійснювала надто помірковану політику. Поміщицькі маєтки підлягали експропріації, але строки й порядок поділу землі не визначалися. На малоземельному Правобережжі Польща добилася визнання за поміщиками польського походження статусу іноземних, у зв'язку з чим їхня власність оголошувалася недоторканою.

Директорія декларувала відданість інтересам робітничого класу й говорила про необхідність застосування робітничого контролю в промисловості. Фактично ж вони або отамани – часто без узгодження з вищою владою, але завжди без будь-яких дисциплінарних наслідків – придушували страйки, забороняли робітничі організації політичного характеру, навіть розганяли профспілки.

Багато спекуляцій було навколо стосунків Директорії з профспілками. 20 грудня 1918 року стався розгром Центрального Бюро професійних спілок Києва.

Цей інцидент набув широкого резонансу, певною мірою привернув увагу до взаємостосунків Директорії та її різноманітних інституцій з профорганізаціями й робітництвом загалом. Як повідомляла "Робітнича газета", у той день 15 військових у приміщенні ЦБ профспілок зробили трус, а потім здійснили "безглуздий погром всього майна союзів і робітничих культурно-економічних організацій, які там містилися". У грубках було

спалено книги, діловодство, архіви, реєстраційні картки, касові книги, печатки й навіть календарі та ручки. Далі газета писала, що "груби не витримали пекельного жару і почали репатися". Після цього решту літератури було складено в мішки й винесено на вулицю перед будинками профспілок. З кімнат було вибране все, так загинула дворічна праця профорганізацій. Потім бюро було розгромлено ще двічі [11, с.179].

Зрозуміло, що на цьому факті певні сили хотіли нажити собі політичний капітал у справі дискредитації Директорії, а, зокрема, осадного корпусу січових стрільців Є.Коновальця перед народом.

Аналіз політичної та ідеологічної обстановки, що панувала в Києві напередодні й у перші тижні вступу туди Директорії, знаходимо в праці Є.Коновальця "Причинки до історії української революції". " Перед вступом республіканських військ до Києва вели там гарячкову московську більшовицьку агітацію проти Директорії, – писав Є.Коновалець. – Якщо тоді може були українські діячі, які вірили, що агітацію вели тільки в ім'я зміни форми державності чи зміни соціальної політики Директорії, то сьогодні, певне, нема ні одного українця, який не був свідомий того факту, що вся тодішня більшовицька пропаганда й агітація проти Директорії, уряду Української Народної Республіки й республіканських військ, закликала до повалення української державності й до підпорядкування України московському центрові" [1, с. 131]

"Сказане стосується також розгрому центрального бюро професійних союзів, – продовжував далі Є.Коновалець. – Прослуханий мною в цій справі сотник Чайківський, який наказав провести в помешканні центрального бюро трус, заявив, що він мав з різних сторін відомості, ніби під формою професійних спілок відбуваються сходини більшовицьких агентів і там є центр діяльності проти української влади. Вислані політичним відділом стрільці знайшли дійсно, під час трусу цілу масу більшовицької літератури, брошур і летючок, а тому, що настрій серед військ був в той час дуже проти більшовиків, озлоблені стрільці спалили цю літературу і, на превеликий жаль, разом з нею діловодство професійних союзів.

Те, що по цей день в комуністичній пресі згадується про розстріли політичним відділом робітників, є звичайним наклепом. Розстріли в Києві були, але їх проводили або саме ті частини, від яких осадний корпус старався звільнити Київ, або різні "розвідки", що не підлягали контролю осадного корпусу, або врешті були вони задумані з виразною провокаційною метою. За всі ці випадки січове стрілецтво не може брати жодної відповідальності" [8, с. 287, 318, 321, 345].

Випадки насильства над професійними організаціями були не поодинокими. У своїх мемуарах В.Винниченко пояснює це тим, "що вся верховна, себто реальна, дійсна влада була в руках отаманів і то в штабі Січових Стрільців, з якими С.Петлюра цілком консолідувався … вони були мало освіченими в політичних питаннях, маючи психіку й світогляд звичайних обивателів-демократів… взялися "визволяти" Україну. А

найбільшим їхнім "визволенням "було – боротьба з большевізмом… Ілюстрацією сеї політики молодих офіцерів може послужити те, що на протязі двох тижнів чотири рази було розгромлено київське ЦБ професійних союзів, де січовики кожного разу шукали більшовиків" [6, с.182 – 183].

Коли боротьба з більшовизмом закінчувалася, Директорія УНР відновлювала роботу профспілок. Міністерство праці наказало повернути втрати на суму 608931 крб. на відновлення діяльності Київської ради профспілок, майно й діловодство яких було знищено під час трусу в її помешканні 21 грудня 1918 р. [13, с.21,23].

У "Відродженні нації", перевидання якої 1990 р. стало важливою подією в національно-культурному житті України, змальовано, на жаль, карикатурний образ С.Петлюри. Винниченко поклав на нього цілковиту відповідальність за анархію й хаос, що панувала в Україні. Насправді ж партизанщина була притаманною й радянським військам. Довготривала війна призвела до збільшення прошарку людей, які дуже легко вдавалися до зброї, щоб задовольнити свої потреби. Не гребуючи нічим, Троцький утверджував дисципліну у військах за допомогою ВЧК і трибуналів [9, с.112].

Люди, які оточували С.Петлюру, вважали себе визволителями України від гетьманщини й не довіряли професійним політикам та політичним партіям. Відзначаючи сектантський характер такої позиції, Винниченко водночас віддавав належне цій "групі молодих, енергійних, до фанатизму й екстазу пройнятих національним чуттям людей". Справді, ці люди щиро прагнули утвердити самостійність України в розбурханому революцією й національно несвідомому суспільстві. Вони небезпідставно вважали головним ворогом української державності не білогвардійців, а більшовиків. Адже більшовицька небезпека йшла переважно зсередини, а не з зовні. Одначе помилкою петлюрівців, що зумовила їхню швидку поразку, було те, що вони розглядали більшовизм як суто російське явище. Носіями більшовизму в Україні, на їхній погляд були тільки російськомовні елементи суспільства – росіяни та євреї. Вони не розуміли, що жалюгідне матеріальне становище основної частини українського селянства постійно підживлювали більшовицькі гасла про негайне захоплення й поділ чужої власності. Відраза до гасла "Грабуй награбоване!" перероджувалося в них у ненависть до всього російського.

Отже, з установленням влади Директорії всі профспілки, які подали заяви про реєстрацію до Міністерства праці, були легалізовані й почали працювати. Симпатії до нової влади висловлювали в основному профспілки, в яких були сильні українофільські настрої. Більшість професійних організацій вибрали тактику очікування, іноді вони дивилися на союз з Директорією з тактичних міркувань, блокуючись з нею для спільної боротьби проти Гетьманату. Причиною погромів профспілок була боротьба з більшовизмом, від якого небезпека йшла переважно зсередини, а не зовні. Тому, як уважав С.Петлюра, "віддані українці" "визволяли" Україну, а "визволенням було – боротьба з більшовизмом".

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Андрусишин Б.І. У пошуках соціальної рівноваги: Нариси історії українських урядів доби революції та визвольних змагань. 1917-1920 рр. К., 1995. – 192 с.

2.Андрусишин Б.І. Профспілки і українська державність у добу Директорії УНР // Наука і сучасність: Зб. наук. праць. Вип. 1. – Ч.3. – К., 2000. – С. 11 – 24.

3.Андрусишин Б.І. Директорія Української Народної Республіки і профспілки (1918 - 1920 рр.) // Профспілки України. – 2000. - №2. – С. 78 – 87.

4.Винниченко В. Відродження нації. – Т.3. – К. – Відень, 1920 (репринт К., 1990)

5.Історія січових стрільців. Воєнно-історичний нарис. – К., 1992. – 425 с.

6.Кульчицький С.В. Історія України. – К., "Райдуга", 1992 – 512 с.

7.Нариси історії професійних спілок України. // Федерація профспілок України. Третій розділ Б.І.Андрусишин – К., 2002. – 730 с.

8.Реєнт О.П. Українська революція і робітництво: соціально-політичні та економічні зміни. 1917–1920 рр. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 265с.

9.ЦДАВО (Центральний Державний архів вищих органів влади та управління). – Ф. 1065. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 21,23; Робітнича газета 1919 . – 7 січня.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Синенко Олег Леонідович – викладач кафедри історії України КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: соціально-економічні проблеми визвольних змагань 1917 – 20-ті рр.

УДК 930.1(477) Т 51

ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІ СТУДІЇ ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО

Наталія ТОКАР (Кіровоград)

У статті висвітлено основні етапи роботи В. Доманицького в галузі шевченкознавства: збирання дослідником біографічних матеріалів, видання повного "Кобзаря", популяризація творів Т.Шевченка.

Ключові слова: В.Доманицький, шевченкознавство, "Кобзар".

В статье рассматриваются основные этапы работы В.Доманицкого в сфере шевченковедения: собирание исследователем биографических материалов, издание полного "Кобзаря", популяризация сочинений Т. Шевченка.

Ключевые слова: В.Доманицкий ,шевченковедение, "Кобзарь".

In this article is analyzing the main periods of the V. Domanuzkiy's works in the sphere of Schevchenko's study: define biography and activity of famous Ukrainian poet.

Key words: V.Domanuzkiy, Schevchenko's study, "Kobzar".

Символом відродження української національної ідеї наприкінці XIX ст. стала творчість видатного поета й громадського діяча Тараса Шевченка. Його твори, справляючи значний вплив на підвищення рівня національної й політичної свідомості українського народу межі XIX – XX ст., є актуальними і

в нашому бурхливому сьогоденні. Тому не дивно, що проблема видання повної збірки його поезій – ”Кобзаря” – стала важливою подією в культурному житті України. Саме виданню першого повного ”Кобзаря” присвятив значну частину свого життя талановитий дослідник Василь Миколайович Доманицький (1877 – 1910).

Історіографія пропонованої проблеми є вельми обмеженою. Незважаючи на те, що постать В.Доманицькго останнім часом викликає інтерес істориків, його дослідження в галузі шевченкознавства висвітлені надто фрагментарно. Так, у значній частині публікацій, присвячених певним аспектам наукової діяльності В.Доманицького [1], обов’язково згадується його робота в галузі шевченкознавства. Але більшість авторів обмежилася тільки посиланнями на його праці без їхнього аналізу й не показала справжнє значення ґрунтовної роботи науковця щодо видавництва і розповсюдження творів видатного українського поета. Тому в пропонованій статті ми спробуємо простежити основні етапи дослідницької роботи В.Доманицького в галузі шевченкознавства та визначити його внесок у популяризацію творів Т.Шевченка.

Упродовж усього життя В.Доманицький збирав усі відомі й невідомі матеріали, листи, автографи Шевченка, залучаючи до цього своїх знайомих і друзів. Так, у листі від 29 грудня 1902 р. (11 січня 1903 р.) Марко Вовчок повідомила В.Доманцького, що має лист, датований 1846 р., Варфоломея Шевченка до Тараса Григоровича, й питала, чи не потрібна йому копія [2, с.393].

Науковий інтерес дослідника до творчості відомого поета з’явився ще під час навчання в університеті. 1895 р. В.Доманицький написав біографічну статтю ”Життєпис Шевченка, складений на основі його поезій”, де кожна подія і важлива дата з життя поета супроводжувалася його віршами [3].

1901 р. у ”Киевской старине” була опублікована стаття В.Доманицького “Некоторые данные для биографии Т.Г.Шевченка”, яка, по суті, була рецензією на нарис відомого польського історика Ф.Равіти-Гавронського ”Кілька слів про народження і місце народження Тараса Шевченка”. Зацікавлення В.Доманицького цією роботою було викликане тим, що серед джерел, використаних автором, бачимо рукопис інвентарної книги села Кирилівки – місця народження поета. Дослідивши матеріали інвентарної книги, Ф.Равіта-Гавронський встановив, що 1779 року в Кирилівці існувало чотири однотипних прізвища: Василь Швець, Андрій Швець, Онистрат Шевченко і вдова Iwania Szewczyczuchowa. На основі цих даних автор нарису зробив висновок, що дідом Т.Шевченка був Онистрат Шевченко, хоча можлива спорідненість по прямій лінії і з Iwania Szewczyczuchowa. В.Доманицький не погодився з висновками Ф.Равіти-Гавронського. Спираючись на біографічні відомості про Т.Г.Шевченка, зібрані М.Чалим і О.Кониським, він припустив, що саме Iwania Szewczyczuchowa була бабусею поета, дружиною його діда Івана. На це вказує ім’я ”Iwania”, котре не існує в

Україні і яке фактично означає – ”дружина Івана” (Іваниха), а ще більше – прізвище, утворене за польським правилом – на ”owa”. Можливо, після смерті чоловіка її називали ”Шевченчиха” або ”Шевчиха”, а при занесенні поляком до реєстру перетворилася на ”Шевчичухова” [4, с. 66].

Також достатньо сумнівними, на думку В.Доманицького, були висновки Ф.Равіти-Гавронського щодо майнового стану родини Шевченків. Останній, спираючись на ту ж інвентарну книгу, стверджував, що й Iwania Шевчичуха, й Онистрат Шевченко належали до найбільш заможних родин Кирилівки, оскільки сплачували найбільші податки [4, с. 68]. Рецензент зазначав, що такі твердження є безпідставними, оскільки наведені відомості датуються 1780 р., тобто за 34 роки до народження поета. Крім цього, сам Ф.Равіта-Гавронський навів свідчення селян Кирилівки про непомірні грошові і продуктові стягнення Ксаверія Любомирського, колишнього власника села [4, с. 68].

Такий серйозний науковий підхід до вивчення біографії видатного українського поета змусив В.Доманицького написати досить гостру рецензію на монографію Є.Григорової ”Т.Г.Шевченко, биография для юношества”, видану в Москві 1896 р. Автор зазначав, що перша частина цієї монографії ”годиться цілком хіба для маленьких дітей” [5, арк. 41 – 42]. Рецензент звернув увагу на велику кількість русизмів, що трапляються в праці. Наприклад: ”тут ми знаходимо, що “Ярина” зветься – “Ирина”, а “батько” – “тятька”… Сила виразів чисто російських, як: “а ты оттель, малецъ? Чай, страсть, какъ проголодался” та інше…” [5, арк. 42].

В.Доманицький звинуватив авторку в плагіаті, довівши, що ця праця фактично була копією ”Жизни и произведений Тараса Шевченка” Чалого (1882 р.) за винятком цитат. На думку рецензента, Е.Григорова цитувала Шевченка лише з російськомовних творів (наприклад, ”Тризна”) або у своєму власному перекладі, який був дуже далеким від досконалості. Наприклад, рядки:

Кругом його степ як море
Широке синіє,
За могилами могили
А там – тільки мрієє…

у перекладі Є.Григорової звучали так:

Кругом его синеет степь,
Подобно пространному морю,
За могилами могилы,
А там только ---------- [5, арк. 42].

Єдиним, що дійсно заслуговувало на увагу читача, уважав В.Доманицький, були чотири досить гарні малюнки. Висновок рецензента був невтішним: ”Не зважаючи на усі хиби розбираємої нами праці, вона принесе деяку користь, знайомлячи російську молодіж з образом (хоча і блідим) нашого великого поета…” [5, арк. 42].

Це були одні з перших розвідок молодого вченого, присвячені життєвому шляху поета.

Наступним здобутком В.Доманицького було надруковане 1904 р. в ”Киевской старине” статистичне дослідження ”Як читається Шевченко” [6], де автор намагався визначити кількість видань “Кобзаря” й окремих віршів в Україні й за кордоном, починаючи з 1840 р. Підрахунки зводилися до такого: разом до 1904 р. вийшло 20 видань ”Кобзаря” в кількості 120 тис. екземплярів, а також 13 видань ”З Кобзаря” в кількості 22 тис. екземплярів. Щодо окремих віршів, то найчастіше видавалися ”Катерина” – 11 видань і 111 тис. примірників і ”Наймичка” – 7 видань і 100 тис. примірників. Наступну сходинку посідали ”Тополя” (4 видання) – 31 000, ”Невільник” (2 видання) – 20 000, ”Гайдамаки” (6 видань) – 14 000, “Перебендя” (3 видання) – 13 000, “Причинна”, “Утоплена”, “Русалка”, ”Мар’яна” (1 видання) – 10 000, ”Княжна” (3 видання) – 9 000. Інші видання не перевищували 3000.

Таким чином, загальна сума видань українських творів Т.Г.Шевченка в Україні та за її межами, за підрахунками В.Доманицького, сягнула 500.000 [6, с. 18 – 19].

Того ж року була опублікована рецензія В.Доманицького на дослідження М.Комарова ”Шевченко в литературе и искусстве. Библиографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т.Шевченка” [7], видане в Одесі 1903 р. На початку своєї роботи В.Доманицький коротко переказував основні положення рецензії І.Франка, надрукованої у львівському літературно-історичному журналі ЗНТШ, який був ”мало распространён среди нашей публики”. Рецензент визначив основні недоліки цього дослідження: 1) неточно вказана нумерація; 2) робота не охоплювала всі матеріали з цієї теми; 3) спостерігалася неточність у передачі заголовків статей. Потім В.Доманицький детально проаналізував кожен із вищенаведених пунктів, підтверджуючи свої висновки конкретними прикладами.

Опрацювавши роботу М.Комарова й проаналізувавши рецензію М.Франка, дослідник дійшов висновку, що це була перша спроба, хоча й не досконала, ознайомити широкий загал не лише з переліком творів Т.Шевченка, а й з літературою, що так чи інакше була пов’язана з видатним українським поетом, тобто з історіографією проблеми. Можна припустити, що дослідження М.Комарова підштовхнуло В.Доманицького до подальшої роботи над вивченням творчості Т.Шевченка.

Варто відзначити, що розмова про необхідність повного критичного видання поезій Шевченка точилася в літературі протягом останніх десятиліть XIX ст. постійно. Твори Шевченка за його життя й після смерті поета, у зв’язку з цензурними обмеженнями були суттєво видозмінені й друкувалися зі значними скороченнями. Так, перше видання ”Кобзаря” вийшло в Петербурзі 1860 р. під наглядом самого Шевченка, але воно містило тільки незначну частину його поезій. Значно повнішим було видання Кожанчикова 1867 р. та

Львівське двотомне видання під назвою ”Поезії Тараса Шевченка”. Найбільш грунтовним виданням цього періоду став двотомний ”Кобзар”, що вийшов у Празі у 1876 – 1877 рр., де містилися поезії, недозволені в Росії. Однак, усі ці видання, на думку І.Франка, були ”більше або менше кастровані відповідно до вимогів чи то шкільної педагогії, чи то взагалі ”естетичного” смаку ”нашої публіки” [8, с. 280]. Тому ще 1892 року у своїй статті ”К вопросу о научном издании ”Кобзаря” Т.Г.Шевченка” В.Науменко говорив про необхідність порівняльного аналізу різних варіантів наявних текстів [9, с. 314]. А відомий літературознавець В.Мировець з цього приводу зазначав: ”Приступаючи до наукового видання творів Шевченка, ми перш за все мусимо подбати про те, щоб дати повний і непопсований текст Кобзаря” [10, с. 4]. Для виконання цього завдання необхідно було зібрати всі відомі рукописи шевченкових творів, залучити до їхнього опрацювання висококваліфікованих спеціалістів, переглянути й порівняти різні тексти попередніх видань ”Кобзаря”.

Іншою метою наукового видання творів Т.Шевченка, як стверджував В.Мировець, було ”дати змогу читачеві зрозуміти не тільки самі твори письменника, але й їх значення” [10, с. 4]. Для цього необхідно було б подати цілий ряд історико-літературних коментарів, де критично розглядалися б окремі твори та йшлося б взагалі про значення діяльності письменника, про його вплив на подальший розвиток української літератури. Але перш, ніж робити такі наукові примітки, існувала нагальна потреба в хронологічній систематизації творів поета.

Першим повним і науково опрацьованим виданням творів Шевченка мало стати видання, задумане Товариством ім.Т.Шевченка, підготовкою якого займався О.Огоновський. Воно вийшло 1893 р., але не було ”ані повне, ані науково оброблене, і своєю науковою вартістю щодо тексту не стояло навіть на висоті празького ”Кобзаря” [8, с. 280]. Значно повніше популярне видання підготував і видав коштом товариства ”Просвіта” у 1902 р. Ю.Романчук. Воно супроводжувалося вступною статтею упорядника, де містилися досить цінні зауваження, але, на думку фахівців, упорядковане воно було набагато гірше, ніж попереднє.

Узявши на озброєння всі вищезгадані зауваження, В.Доманицький розпочав копітку роботу над монографією ”Критичний розслід над текстом ”Кобзаря”, яка вийшла 1906 р. у Києві. Він зазначав, що ”головне, з чого мусить початися робота над критичним виданням поезій Шевченка – це те, щоб було зібрано і докупи зведено увесь матеріал щодо тексту” [11, с. 3]. У вступній статті до цієї праці дослідник вмістив історіографічний огляд усіх відомих праць з цієї проблеми, а саме: ”Варіанти на декотрі Шевченкові твори” О.Кониського, ”Недруковані поезії Шевченка” Ю.Романчука, ”Деякі причинки до поправнішого видання поезії Т.Шевченка” М.Кр-ського та інші.

В.Доманицький зазначав, що, незважаючи на значну кількість матеріалів, ”досі ніхто не зібрав докупи, не оголосив його в цілості для ужитку наукових сил українських, – і новим видавцям ”Кобзаря” або дослідникам тексту

доводиться кожен раз починати спочатку ту саму роботу" [11, с. 3]. Він високо оцінив видання "Кобзаря" під редакцією Ю.Романчука 1902 р., яке супроводжувалося цінними коментарями редактора. Але разом з тим дослідник звернув увагу на той факт, що Ю.Романчук "в статті своїй не показав, через що він бере скрізь той, а не інший варіант якої-небудь поезії, і свої суб'єктивні враження чи симпатії не подав на увагу критики" [11, с. 4].

Сам В.Доманицький, ураховуючи помилки своїх попередників на цій ниві, подав у "Критичному розсліді" ретельний текстологічний аналіз всіх відомих поезій Шевченка. Якщо той чи інший вірш не мав автографа, дослідник звіряв тексти в усіх відомих виданнях, порівнював різні варіанти не тільки слів, а й уживання літер, давав пояснення й коментарі до своїх висновків та вказував правильний варіант тексту.

Відзначаючи важливість цієї монографії В.Доманицького, І.Франко в рецензії на "Критичний розслід над текстом "Кобзаря" писав: "Те, що повинно було бути зроблене ще за життя Шевченка або швидко по його смерті – підготування матеріалів для повного критичного видання його творів, зроблено аж тепер, на наших очах, майже півстоліття по його смерті…" [12, с. 228 – 229].

Отже, дослідження В.Доманицького було не лише одним з найкращих зразків тогочасної наукової методології у сфері філологічних наук, а й стало символом відновлення історичної справедливості щодо літературного генія Т.Шевченка. Фактично вихід монографії В.Доманицького привернув увагу української наукової громади до необхідності видання повної збірки поезій Т.Шевченка. Тим більше, що завдяки дослідженню В.Доманицького ця справа значно полегшувалася.

Того ж 1906 р. до підготовки повного видання творів Шевченка приступило Наукове товариство ім. Т.Г.Шевченка у Львові. Аналогічну роботу запропонували В.Доманицькому два українські видавництва в Петербурзі – "Благодійне товариство видання дешевих і корисних книжок" та благодійне "Товариство ім.Т.Шевченка", які здобули дозвіл на повне видання "Кобзаря" [13, с. 7]. Це видання призначалося для масового читача, тому, цілком зрозуміло, що в ньому неможливо було розмістити не тільки критичні редакторські примітки, а навіть і сам варіант текстів. Виходячи з цього, необхідно було з усіх варіантів ретельним літературно-критичним аналізом та художнім відбором обрати найбільш відповідні. Для цього В.Доманицький дослідив увесь шевченківський матеріал, що зберігався в музеї ім. В.Тарновського в Чернігові, а також власні рукописи Т.Шевченка, люб'язно надані йому у користування В.Науменком – "ті автентичні книжечки, які Шевченко нищечком "мережав" та "начиняв віршами" на засланні в рр.1847 – 1850, та ще одною його ж таки, Шевченка, книжкою – альбомом, куди поет попереписував більшу частину своєї невільницької поезії і вписував усі свої поетичні твори з р.1857 аж до р.1861" [11, с. 4]. Крім того, В.Доманицький користувався документами, зібраними громадою українських діячів

наприкінці 80-х рр. XIX ст., копіями автографів, знайдених у паперах М.Максимовича, а також матеріалами, отриманими від інших приватних осіб.

Так, 1906 р. в листі до Ю.Романчука В.Доманицький повідомляв, що, готуючи до друку повний ”Кобзар”, ознайомився з автографами Шевченка, які зберігалися в музеї Тарновського, а також дослідив дві збірки ”невільницької поезії”, що належали В.Науменку. Єдиним першоджерелом, з яким В.Доманицькому не вдалося ознайомитись, оскільки дослідник не знав його місцеперебування, був примірник ”Кобзаря” 1860 р. [14, арк. 6 – 7].

Продовжуючи збирати автографи видатного поета, дослідник у листі від 4 липня 1906 р. прохав П.Стебницького зробити копію одного з рукописів Шевченка, зазначивши, що тоді ”ми мали б низку поезій безперечно написаних до р.1847…” [15, арк. 1]. З подібним проханням В.Доманицький звертався й до Марка Вовчка. У листі від 26 червня 1906 р. до письменниці він просив її надати в користування автограф ”Неофітів” [16, с. 401]. В.Доманицькому було відомо, що після смерті Шевченка Марії Олександрівні було віддано примірник Біблії. Тому в цьому ж листі дослідник цікавився, чи не та це Біблія, в якій Шевченко писав вірші, сидячи в Петропавлівській фортеці, і просив дозволити скопіювати ті вірші.

Таким чином, у результаті копіткої роботи три чверті всіх поезій були звірені з оригіналами автографів Шевченка. Неперевіреними лишилися тільки ті твори, оригінали яких були недоступні редактору, а саме: 1) ”Причинна”, 2) ”Вітре буйний”, 3) ”На вічну пам’ять Котляревському”, 4) ”Тече вода в синє море”, 5) ”Утоплена”, 6) ”Н. Маркевичу”, 7) ”Тяжко, важко”, 8) ”Великий льох”, 9) ”Вітер в гаї нагинає”, 10) ”Щепкіну” (”Пустка”), 11) ”Юродивий”, 12) ”Черниця Мар’яна”, 13) ”Чого мені тяжко”, 14) ”За думою дума”, 15) ”Не завидуй багатому”, 16) ”Минають дні”, 17) ”Чи не покинуть нам небого”. Але стосовно віршів ”Щепкіну”, ”Черниця Мар’яна”, ”Чого мені тяжко”, ”За думою дума”, ”Не завидуй багатому” та ”Минають дні”, то 1906 р. в Петербурзі, в архіві департамента поліції (так званому ”III відділі”) було знайдено їхні автографи, а також кінець ”Єретика” (”Іван Гус”) й три нових поеми: ”Сова”, ”Дівочії ночі” й ”Черниця Мар’яна” [11, с. 3 – 5]. Тому у наступних виданнях ”Кобзаря” В.Доманицького й ці поезії були повністю вивірені.

Коли частину ”Кобзаря” було вже видрукувано, В.Доманицький ознайомився з деякими з автографів (”Утоплена”, ”Н.Маркевичу”), що зберігалися в Румянцевському музеї в Москві, куди вони надійшли від видавця “Молодика” І.Бецького, і навів окремі відмінності з них у примітках. Також дослідник зіставив тексти з рукописними списками, що зберігалися в П.Куліша, М.Максимовича, Л.Тарновської, Г.Честахівського, прижиттєвими публікаціями Т.Шевченка та посмертними першодруками. Хоч у нього не було деяких матеріалів, якими свого часу користувалися редактори празького ”Кобзаря”, зокрема правленого Шевченком робочого примірника ”Кобзаря” 1860 р. та деяких фрагментів з рукопису ”Поезія Т.Шевченка. Том первий”,

проте в цілому він спирався на багато ширше коло текстових джерел, ніж будь-хто з його попередників. За винятком робочого примірника ”Кобзаря” 1860 р., автографа ”Мар’яни-черниці” та деяких інших матеріалів, В.Доманицький мав практично всі першоджерела, необхідні для того, щоб упорядкувати критично перевірений текст творів Шевченка.

Завдяки ретельному текстологічному аналізу В.Доманицький установив хронологію написання близько 50 поезій. Крім того, дослідник виявив усі “нешевченкові” вірші, що протягом останніх років входили до ”Кобзарів”. Наприклад, ”Ой у саду, у саду гуляли кокотки” та ”Не журюся я, а не спиться часто до півночі”, які увійшли навіть до останнього видання ”Кобзаря”, зредагованого Ю.Романчуком.

Перше видання ”Кобзаря” під редакцією В.Доманицького вийшло, як і планувалося, 1907 року й розійшлося тиражем у 60 000 примірників. О.Лотоцький з цього приводу писав: ”І щоб не сказала колись дальша критика шевченкового тексту (а її ще й досі немає), вона мусить, при всяких умовах, визнати той факт, що український народ вперше прочитав справжнього Шевченка з рук Доманицького” [17, с. 8].

Друге видання ”Кобзаря” побачило світ наступного 1908 року й розійшлося дуже швидко. Після виходу першого видання В.Доманицький ознайомився ще з кількома автографами (”Осії глава XIV”, ”Подражаніє Ієзекіїлю. Глава 19”, ”Якби то ти, Богдане п’яний” та ін.) і списками творів Т.Шевченка, що зберігалися в І.Лазаревського та Г.Н.Мордовцевої і зробив за ними уточнення й виправлення в тексті наступного видання ”Кобзаря”, а також навів відмінності в примітках. Також до цього видання був уведений новознайдений вірш ”Дурні та гордії ми люди”.

В.Доманицький не зупинився на цьому й надалі збирав матеріали про Шевченка, готуючи до друку третє видання ”Кобзаря”. Так, довідавшись про те, що до Київського наукового товариства потрапила бібліотека О.Кониського, він писав Б.Грінченку: ”Може Ви маєте туди ходи, то треба було б врятувати звідти оправлений рукопис… – листи Шевченка (копії), усі аж до р.1898” [18, арк. 1].

Готуючи третє видання ”Кобзаря”, В.Доманицький ще раз детально проаналізував попередні видання, відмітивши та взявши до уваги їхні недоліки. Так, порівнюючи видання ”Кобзаря” під редакцією Ю.Романчука з виданням І.Франка, дослідник дійшов висновку, що, на відміну від першого з названих видань, яке характеризувалося якісним відбором текстів і відсутністю помилок, друге – Франкове – фактично, можна вважати таким, що не існує [19, арк. 1]. Видання під редакцією І.Франка викликало у В.Доманицького ряд суттєвих зауважень стосовно поданих до ”Кобзаря” варіантів поезій. Особливо гострій критиці дослідник піддав мову цього видання. У листі до Ю.Романчука він писав з цього приводу: ”...це просто глум над мовою Шевченка. (Я сам родом з Звенигородського повіту і мова

Шевченка мені рідна не стала, а справді рідна, і я знаю, як Шевченко кожне слово наголошував)" [19, арк. 1].

Глибоке знання особливостей мови Т.Шевченка допомогло В.Доманицькому виявити неточності й помилки попередніх видань "Кобзаря", зробивши своє видання найповнішим і певною мірою унікальним.

Збираючи матеріали про Шевченка, В.Доманицький неодноразово стикався із жадобою й корисливістю людей, що не розуміються в цьому. Наприклад, за оригінал "Черниці Мар'яни" міський суддя з Ростова-на-Дону Корсун прагнув отримати 1500 – 2000 крб. За можливість звірити наявний у В.Доманицького текст поезії "Чи не покинуть нам, небого" з оригіналом, що зберігався на портреті Шевченка в "некоего" Прокофієва, від дослідника зажадали 1200 крб., що у 10 разів перевищувало вартість портрета [20, арк. 1]. Звісно, зіткнення під час збору наукових матеріалів з такими "культурними варварами" значно ускладнювало й гальмувало дослідницьку роботу В.Доманицького.

В.Доманицький, перебуваючи досить часто в скрутному фінансовому становищі через необхідність постійно лікуватися, не завжди міг придбати оригінали творів великого Кобзаря. У цьому йому часто допомагали близькі друзі. Так, І.Щитківському на прохання В.Доманицького вдалося придбати вищезазначений портрет у д.Прокофієва за 25 карбованців. Оригінал поезії "Чи не покинуть нам, небого", який містився на звороті портрета, дав змогу досліднику встановити точну дату написання вірша та деякі текстологічні особливості.

Завершуючи роботу над третім виданням і з'ясовуючи останні деталі, В.Доманицький радився з Ю.Романчуком щодо точних дат написання наступних поезій: "Тарасової ночі" (у Ю.Романчука було вказано, що ця поезія написана 6.XI.1838, а В.Доманицький мав дані, що то був 1839 рік), "Думи мої, думи" та "Посланіє" до Шафарика (у Ю.Романчука – 16.X.1845, у В.Доманицького – 22.XI.1845). В.Доманицький не хотів відсилати текст до друку, не порівнявши всі можливі варіанти [21, арк. 2]. У цьому ж листі В.Доманицький повідомив, що третє видання "Кобзаря" друкуватиметься видавництвом Ситіна в Москві й повинно бути скінчене до Великодня. В.Доманицький купив право на власність строком до 1911 року (50 років з дня смерті поета).

Останнє третє видання "Кобзаря" під редакцією В.Доманицького було доповнене новознайденим віршем "Човен" і побачило світ 1910 року вже після смерті упорядника. Це видання вийшло в роки реакції, у нових цензурних умовах і зазнало переслідувань Петербурзьким комітетом у справах друку та Петербурзькою судовою палатою, за вироком якої, затвердженим сенатом, у "Кобзарі" за редакцією В.Доманицького 1910 та 1908 рр. було вирізано близько шести аркушів забороненого тексту ("Юродивий", "Марія", "Гімн черничий", "Світе ясний, світе тихий", "І Архімед, і Галілей", "Саул", уривки в поемах "Сон", "Кавказ", "Неофіти" та

ін.). Незабаром цю репресію було поширено й на видання "Кобзаря" за редакцією В.Доманицького 1907 р.

Сучасники високо оцінили важливу й відповідальну роботу, здійснену В.Доманицьким. С. Єфремов з цього приводу зазначав: "Коли б Доманицький нічого більше не зробив був, то вже одна оця праця над "Кобзарем" повинна б забезпечити йому вічну пам'ять на Україні" [17, с. 8].

Отже, популяризація дослідником національно-визвольних ідей видатного українського поета відбувалася в кілька етапів: 1) вивчення історіографії життя й творчості поета; 2) всебічне висвітлення біографії Т.Шевченка на основі знайдених науковцем архівних матеріалів і творів поета та опублікованих джерел; 3) здійснення статистичного аналізу творів Кобзаря для визначення найпопулярніших поезій; 4) підготовка й видання першого повного зібрання творів Т.Шевченка; 5) публікація монографії В.Доманицького "Критичний розслід над текстом "Кобзаря". Завдяки комплексному дослідженню творчості Т.Шевченка, здійсненому В.Доманицьким, було внесено деякі уточнення до біографії поета, уведено до обігу невідомі раніше поезії, а також виявлено неточності фактологічного характеру в попередніх виданнях "Кобзаря". Своєю роботою науковець долучився до утвердження культу Шевченка в Україні, формування в широких верств населення під впливом життя й творчості видатного поета національної свідомості, прагнення до освіти й власної держави.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бородін В.С. Текстологія // Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 499 – 558; Іскорко-Гнатенко В. Громадянський обов'язок В.Доманицького // Літературна Україна. – 2002. – 28 березня; Качор А. Василь Доманицький. Редактор першого повного видання "Кобзаря" Т.Шевченка // Черкаський край – земля Богдана і Тараса. Хроніка 2000. – Черкаси, 2000. – С. 144 – 147; Смілянська В.Л. Дослідження біографії // Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. – К: Наукова думка, 1975. – С. 241 – 271; Щубравський В.Є. Шевченко в критиці кінця XIX – початку XX ст. // Шевченкознавство. Підсумки й проблеми. – К.: Наукова думка, 1975. – С. 81 – 128; Український радянський енциклопедичний словник. В 3-х т. / Редкол.: Бабичев Ф.С. (голов. ред.) та ін. – 2-ге вид. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – Т. 1: А – Калібр. – 752 с.

2. Марко Вовчок. Твори. В 7-ми т. / Ред.. колегія: О.Є. Масенко (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 7. Кн. 2. Листи / Упорядкування текстів і приміт. О.О. Білявської, Б.Б. Лобача-Жученка. Ред. О.Є. Масенко. – 423 с.

3. Доманицький В. Життєпис Шевченка, складений на підставі його поезій. Автограф 1895 р. – Ф. 95. – Од. зб. 6. – 2 арк.

4. Доманицкий В. Некоторые данные для биографии Т.Г.Шевченка // Киевская старина. – 1901. – Т. 72. – № 2. – Отд. 2. – С. 65 – 68.

5. Статті, рецензії наукових дослідників Данилевича В.Є. та Доманицького В.М. – Ф. 401. – Оп. 1. – Од. зб. 51. – 78 арк.

6. Доманицкий В. Как читается Шевченко // Киевская старина. – 1904. – Т. 86. – № 7 – 8. – Отд. 2. – С. 18 – 19.

7. Доманицкий В. Рецензия на работу Комарова М.Т. "Шевченко в литературе и искусстве. Библтографический указатель материалов для изучения жизни и произведений Т.Шевченко" // Киевская старина. – 1904. – Т. 85. – № 5. – Отд. 2. – С. 79 – 90.

8. Франко І. Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. / Франко І.Я. Зібрання творів: У 50-ти т. – Т.41. Літературно-критичні праці (1890 – 1910) / Упоряд. та комент. В.І. Крекотня; Т.Г. Третяченко; Ред.. П.Й.Колесник. – К.: Наукова думка, 1984. – 683 с.

9. Киевская старина. – 1892. – Т. 37. – № 7. – Отд. 1. – С. 118.

10. Нова громада. – 1906. – № 2. – С. 4 – 5.

11. Доманицький В. Критичний розслід над текстом “Кобзаря” Т.Шевченка. – К.: Типография Т.Г. Мейнандера и И.И. Врублевского, 1907. – 378 с.

12. Франко І. В. Доманицький, Критичний розслід над текстом ”Кобзаря” // Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка. – 1908. – Т. 79. – С. 228 – 230.

13. Василь Доманицький (З нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подєбради: Вид-во ”Кооперативний Фонд імені Василя Доманицького”, 1925. – 151 с.

14. Лист В.Доманицького до Ю.Романчука від 1 (14) липня 1906 р. – Ф. 382. – Оп. 1. – Од. зб. 24. – 1 арк.

15. Лист В. Доманицького до П. Стебницького від 4 липня 1906 р. – Ф. ІІІ. – Од. зб. 52100. – 2 арк.

16. Листи Марка Вовчка: У 2-х томах / Упоряд. та приміт. Б.Б. Лобача-Жученка, В.О. Дорошевича; Відп. ред. Н.Є. Крутикова. – К.: Наукова думка, 1984. – Т. 2. Листи. 1872 – 1907. – 624 с.

17. Чистому серцем. Пам’яті Василя Доманицького. Біографія, спомини, похорон / Упоряд. С.Єфремов. – К., 1912. – 150 с.

18. Лист В. Доманицького до Б. Грінченка від 20 березня /2 квітня 1909 р. – Ф. ІІІ. – Од. зб. 36909. – 2 арк.

19. Лист В. Доманицького до Ю. Романчука від 2 травня 1909 р. – Ф. 382. – Оп. 1. – Од. зб. 24. – 1 арк.

20. Лист В. Доманицького до І. Щитківського від 3 лютого 1910 р. – Ф. І. – Од. зб. 12796. – 3 арк.

21. Лист В. Доманицького до Ю. Романчука від 2 лютого 1910 р. – Ф. 382. – Оп. 1. – Од. зб. 24. – 2 арк.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Токар Наталія Миколаївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України КДПУ ім. В.Винниченка

Наукові інтереси – історія України від найдавніших часів до кінця ХУІ ст.; біографічні дослідження.

РОЗДІЛ ІІІ

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(44)“1917/1920“

УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ РЕАЛІЙ (1917-1920) (КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ)

Борис АЧКІНАЗІ (Сімферополь)

У статті висвітлюються концептуальні положення щодо міжнародних аспектів Української революції і міститься аналіз історіографічних здобутків з цієї проблеми. Акцентується увага на основних факторах, які зумовили поразку визвольних змагань: несприятливих геостратегічних чинниках і політичному характеру національної української влади.

Ключові слова: Українська революція, зовнішні втручання, національно-визвольний рух, українська державність, польська експансія, держави Четверного союзу, Антанта, французька політика, франко-українські відносини, російський фактор, більшовицька революція, Східна Галичина, національна влада, Брест-Литовська угода.

В статье освещаются концептуальные положения относительно международных аспектов Украинской революции и содержится анализ историографических разработок по этой проблеме. Акцентируется внимание на основных факторах, обусловивших поражение освободительной борьбы: неблагоприятной геостратегической обстановке и политическом характере национальной украинской власти.

Ключевые слова: Украинская революция, внешние вмешательства, национально-освободительное движение, украинская государственность, польская экспансия, государства Четвертного союза, Антанта, французская политика, франко-украинские отношения, российский фактор, большевитская революция, Восточная Галиция, национальная власть, Брест-Литовский договор.

In article are illuminated conceptual positions of international aspect to Ukrainian revolution and is kept the analysis historical estimations on this problem. Attention is Accented on international factor, conditioned defeat of the liberation fight: disadvantage to situation geostrategic and political nature national ukrainian authorities.

Key words: Ukrainian revolution, national liberation motion, Ukrainian state system, The Entente, Polish ekspapnsiya, French policy, Russian factor, bolshevist revolution, East Galychina, Brest-Litovskiy agreement.

Вивчення феномена Української революції переживає ренесанс за часи незалежності. З 1991 р. з'явилася велика кількість праць, у яких розглядаються різні аспекти цього явища, що стало важливою віхою на шляху національного державотворення [1]. Особливу увагу привертають міжнародні аспекти революції, які відбилися на її долі. Утвердилась думка про величезну, а то й вирішальну роль зовнішнього втручання. Відомий дослідник, професор Львівського університету Я.Грицак саме з неузгодженістю зовнішнього фактора революції, відсутністю порозуміння між керівництвом УНР та Антанти, насамперед Франції, убачав основну причину поразки визвольних змагань 1917 – 1920 рр. [2, с. 62].

Це дає можливість зробити декілька важливих узагальнень. По-перше, наявність дуже вагомого зовнішнього чинника, хай переважно і в негативному аспекті, засвідчила тісний зв'язок української історії цієї доби із загальноєвропейською. Силою обставин Україна опинилась у роки світової війни 1914 – 1918 рр. і першої повоєнної доби в центрі подій. Західна й південно-західна частини її території (Закарпаття, Прикарпаття, Буковина, Поділля, Галичина, Полісся, деякі регіони Правобережжя) довгий час перебували у смузі Східного (з боку Росії – Західного і Південно-Західного) фронту, були ареною військових дій, зазнали утисків з боку німецької, австрійської, угорської, польської, румунської та російської адміністрацій, що дало поштовх до активізації національно-визвольного руху й утворення ЗУНР і Закарпатської Русі в Хусті. Польська експансія, що розгорталася під гаслами відтворення "Великої Польщі", "Другої Речі Посполитої" в кордонах 1792 р., на довгий час перетворила "галицьке питання" на вагомий фактор післявоєнного врегулювання, у розв'язанні якого брали участь великі держави-переможниці – Великая Британія, Франція, США.

У свою чергу окупація України німецько-австрійськими військами після укладення 9 лютого 1918 р. Брест-Литовської угоди УНР з державами Четверного союзу мала суттєвий вплив на політичну трансформацію Наддніпрянщини. Це призвело до подальшого її відокремлення від Росії, згодом через дії окупаційної влади до падіння Центральної Ради й утвердження Української Держави гетьмана П.Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.). Директорія, що змінила режим Гетьманату, змушена була вести військові дії з червоною і білою Росією, строкатим повстанським рухом, зіткнулася з інтервенцією країн Антанти тощо.

Отже, найбільшою мірою зовнішні контакти національних українських урядів простежуються за період 1917 – 1920 рр., коли визвольні змагання українців, перипетії Української революції, характер українсько-польських, українсько-німецьких, українсько-російських стосунків, відносин з державами Антанти й США тощо привернули увагу світового загалу. Дослідження цих процесів було започатковано речниками української державності М.Грушевським, В.Винниченком, С.Петлюрою, Д.Дорошенком, О.Шульгіним, П.Христюком, І.Мазепою та ін. [3]. Події, що розгорталися в цей період – утворення в Києві під впливом російської Лютневої революції

1917 р. Центральної Ради та її перші зовнішньополітичні заходи, фактичне визнання української національної влади представниками антантівського табору, перипетії брест-литовських переговорів і вихід української дипломатії на європейську арену, колізії, пов'язані з реакцією держав Антанти, насамперед Франції, на домовленості УНР з країнами австро-німецького блоку, українсько-польська та українсько-російська війни, внутрішньополітичні пертурбації, які безпосередньо зумовлювалися зовнішніми втручаннями – усе це в останні роки знайшло розкриття в численних працях, побудованих на широкій джерельній базі [4].

По-друге, у контексті дослідження міжнародних факторів революції цілком правомірно велика увага приділяється політиці Франції, оскільки до "зони дій" цієї держави за франко-англійською угодою від 23 грудня 1917 р. потрапила Україна. Передусім тут слід назвати фундаментальну працю історика діаспори, професора Українського Вільного університету і Паризького університету, голови Об'єднання українців у Франції Володимира Косика "Політика Франції щодо України (березень 1917 – лютий 1918)". Праця з'явилася друком у журналі "Український історик" 1979 р., а 1981 р. видана французькою мовою в Парижі під грифом Сорбонни. (2004 р. у перекладі Т. Марусика перевидана видавничим центром Львівського Національного університету під назвою "Франція та Україна. Становлення української дипломатії") [5]. Вона побудована на оригінальних документах французьких, німецьких та австрійських архівів, численній мемуарній літературі та пресі. Крім цінного фактологічного матеріалу й наукового обґрунтування концепції, праця В. Косика має методологічне значення щодо визначення французької політики в Україні доби визвольних змагань. Автор доводив, що Україна об'єктивно прагнула до стратегічного партнерства з Францією у протистоянні більшовизму. Проте ставка урядів Ж.Клемансо та А.Мільєрана на Польщу й білу Росію не дозволили реалізувати цей напрямок [6, с. 276, 324].

У працях сучасних українських авторів, присвячених історії України доби визвольних змагань, політиці держав Антанти й Четверного союзу, історії західного і південного слов'янства, Російській революції та радянсько-українським стосункам, проблемам післявоєнного облаштування світу з'являється безпосередньо французький фактор. Стратегічні настанови Франції стосовно східноєвропейського регіону та України відзначаються в монографіях і статтях щодо зовнішньополітичної діяльності Центральної Ради, УНР і Гетьманату Скоропадського. У цій площині з'явилися праці Г.Цвенгроша, Б.Гончара і Н.Городні, О. і В. Макарчуків, Л.Портнової та ін. У цих працях аналізується характер франко-українських взаємин зазначеної доби [7].

Належна увага "українській" політиці Франції часів визвольних змагань приділяється в "Нарисах з історії дипломатії України" (відповідальній редактор академік НАН України В.Смолій), яка з'явилася друком 2001 р. У розділі "Дипломатія незалежних українських урядів (1917 – 1920)", що

належить О. Павлюку і В.Сідаку, узагальнюються положення, які стали історіографічними набутками першого десятиліття незалежності. Тут простежується реакція країн Антанти, передусім Франції, на ситуацію, що склалася на сході Європи наприкінці війни, коли Росія виявилася неспроможною утримувати Східний фронт. О.В. Павлюк справедливо зауважив, що з "другої половини 1917 р. головним для Антанти на сході Європи було збереження Східного фронту проти Німеччини". Звідси виникла потреба у встановленні безпосередніх зв'язків з Центральною Радою. Відзначається "напівофіційна місія" журналіста Ж. Пелісьє у Києві, який "збирав інформацію про український національний рух за дорученням Міністерства закордонних справ Франції", перебування в жовтні в столиці України нового керівника французької військової місії в Росії генерала А. Нісселя, інші контакти французьких військових і дипломатів (генерала Ж. Табуї, призначеного комісаром Французької республіки при Генеральному Секретаріаті Центральної Ради, зустрічі посла в Росії Ж. Нуланса із секретарем у справах фінансів УНР Х. Барановським, переїзд військових місій союзників після листопадових подій 1917 р. в Росії до Києва) та ін. Простежується також активізація франко-українських контактів у жовтні-листопаді 1918 р., наприкінці існування Української Держави гетьмана П. Скоропадського й за часів Директорії [8, с. 314 – 396].

Увагу українських істориків привертають переговори в січні-лютому 1919 р. в Одесі й Бірзулі між представниками французького командування (полковник А. Фрайденберг) і делегацією Директорії (генерал О. Греков, О. Назарук, С. Остапенко в січні, заступник міністра закордонних справ А. Марголін – у лютому) щодо допомоги у війні з Радянською Росією. О. Павлюк каменем спотикання вважав вимоги французів щодо встановлення контролю над українською армією. Він також підкреслював, що "французи вкотре виявилися не готовими визнати самостійність України, пропонуючи покластись у цій справі на розсуд мирної конференції в Парижі" [8, с. 344]. Б.М. Гончар і Н.Д. Городня детально висвітлили одеські переговори 1919 р., поклавши відповідальність за їхній зрив на французьку сторону, яка намагалася встановити контроль над українською армією та змушувала Директорію підкоритися Денікіну [9, с. 48 – 49].

Причини визнання зверхності польських інтересів у французькій політиці на Сході Європи в 1918 – 1920 рр. розкриваються у статті відомого львівського історика В. Ададурова. Аналізуючи політику Франції в польсько-західноукраїнському конфлікті через Східну Галичину в 1918 – 1919 рр., він обґрунтовує її тим, що "вже на початку 1918 р. впливові політичні кола Французької республіки усвідомили необхідність створення сильної Польщі як противаги Німеччині на сході й могутнього бастіону на шляху експорту більшовицької революції у Європу. Курс на зміцнення потенційного союзника зобов'язував цю велику державу сприймати події у Східній Галичині як такі, що безпосередньо торкалися її національних інтересів" [10, с. 19 – 20].

Отже, в українській історіографії склався негативний стереотип французької, і не тільки французької, політики щодо України доби визвольних змагань 1917 – 1920 рр. Так, у статті завідувача відділу всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ С.Віднянського (у співавторстві зі співробітником Інституту А. Мартиновим) "Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи" зазначалося, що "для переважної більшості європейських держав українські землі й політичні події, що відбувалися на них, становили лише тактичний інтерес і розглядалися як знаряддя власної національної політики". Практично всі великі й сусідні держави – Росія, Австро-Угорщина, Німеччина, Польща, Румунія, країни переможної Антанти – хоча й визнали уряд УНР, але проводили в цей час щодо України ворожу її державницьким інтересам політику". На Паризькій конференції територіальні питання були вирішені не на користь України "адже і там... ніхто із союзників навіть не допускав можливості створення незалежної Української держави" [11, с. 45].

У цілому дослідження проблематики, пов'язаної з національними змаганнями українців у 1917 – 1920 рр., дає уявлення про стратегічний інтерес Франції у східноєвропейському регіоні. Автори, що висвітлювали цю тематику, з'ясовували французьку позицію загальновизначеними причинами: ставкою на Польщу й білогвардійську Росію як найвагоміші чинники боротьби за реалізацію геостратегічних інтересів, тоді як Держава П. Скоропадського й Директорія, ЗУНР тощо, не мали потужних збройних сил і не відзначалися стабільністю.

Ряд публікацій автора [12], зокрема відповідні розділи монографії "Проблеми безпеки у політичному житті Франції. 1918 – 1920" (Київ, 2005) і докторської дисертації "Боротьба у політичних колах Франції з проблем зовнішньої безпеки (1918 – 1924)" [13, с. 123-127], присвячені з'ясуванню характеру франко-українських відносин й ролі України у східноєвропейській стратегії Франції.

По-третє. Майже в усіх працях, у яких тою чи іншою мірою розкриваються зовнішні чинники Української революції, присутній російський фактор [14]. З ним пов'язані кульмінаційні моменти революції – утвердження широкої автономії України в межах (майбутньої, гіпотетичної) демократичної федеративної Росії (до листопада 1917 – січня 1918 рр.) і, зрештою, набуття і утримання цілковитої незалежності (із січня 1918 р. через ухвалу IV Універсалу Центральної Ради). У цьому плані викликає інтерес праця професора Вільного Мюнхенського університету О.Юрченка, присвячена правничим аспектам українсько-російських відносин після лютого 1917 р. [15]. Зокрема, він торкався французької тематики у зв'язку з контактами білої Росії з Гетьманською державою П.Скоропадського й Директорією. Учений наводить цікаві приклади того, як французька дипломатія намагалася владнати стосунки Російського політичного комітету – зарубіжної організації лідера російських есерів Б.Савінкова з Українською

Директорією. Переговори, що завершилися 5 листопада 1920 р. конвенцією у Варшаві, були, за твердженням автора, "єдиним за всю історію існування української національної державності актом порозуміння з російськими (не більшовицькими) офіційними колами", а преамбула й політичні пункти конвенції містили в собі визнання "державної незалежності Української Народної Республіки на чолі з Головним Отаманом Симоном Петлюрою" [15, с. 278-281].

Четверте. Підсумовуючи несприятливу роль зовнішнього чинника, треба об'єктивно з'ясувати головні внутрішньополітичні фактори Української революції, що його зумовили. Не можна казати, що дослідники проходять мимо них. Водночас у визначенні характеру й специфіки революції їм відводиться непропорційно мало місця. Йдеться про те, що негативне ставлення і Центральних монархій (Німеччини, Австро-Угорщини), і демократій Антанти й США, і російського білого руху, і більшовицького уряду РСФРР, і, як це не прикро, і урядовців ЗУНР до державних осередків Наддніпрянщини відзначалось соціалістичним характером останніх (Центральної Ради і Директорії). Якщо праві й ліберальні кола Заходу сприймали їх занадто революційними, лівими, "колективістськими" за більшовицьким зразком, то більшовики, виходячи з ідей "революційного марксизму", трактували їх як опортуністичні та "буржуазні". У свою чергу традиціоналістська Гетьманська Держава не сприймалася майбутніми переможцями через її пронімецьку орієнтацію, що було характерно й стосовно Центральної Ради після укладення нею сепаратного миру в Брест-Литовську. Не беручи до уваги катастрофічне становище в Україні, неможливість її подальшої участі у військових діях і прагнення національної влади до миру як єдиної альтернативи запобігання краху, вони кваліфікували заходи щодо укладення мирного договору УНР з державами Четверного союзу як "зраду" справи союзників. Після лютого – березня 1918 р. Україна розглядалась Антантою і США як сателіт Німеччини, проти якої союзники вели у цей час запеклі бої на Західному й Балканському фронтах.

Вороже ставлення перможницьких демократій до УНР випливало, крім того, із їхньої занепокоєності спалахом революцій у країнах Центрально-Східної Європи (Німеччина, Австрія, Угорщина, Болгарія, Туреччина тощо) й активізацією масових рухів у державах самої Антанти. Радикалізація соціалістичного руху й виникнення на базі його лівого крила комуністичних партій трактувалося можновладцями Антанти як замах на здобутки світової цивілізації й демократичні цінності західного суспільства. Виходячи з цього, Радянська Росія сприймалася вогнищем світової революції, а за аналогіями з ленінським раднаркомом і ліві уряди України (Генеральний Секретаріат, Директорія), у яких керівні позиції належали реформістськи налаштованим соціалістам, подавалися як суто більшовицькі. Велику роль у поширенні таких настроїв відігравали керівні кола новоутвореної Польщі, стратегічного союзника Антанти на сході, які домагалися підтримки своїх експансіоністських планів на українських землях.

Аналіз внутрішньої політики Центральної Ради й Директорії дійсно засвідчує прагнення до глибокого всебічного реформування, дарма що на практиці воно не було втілено в життя. Представники УСДРП і УПСР, зокрема В.Винниченко, М.Грушевський, С.Петлюра, М.Порш, І.Мазепа та ін., які становили керівне ядро національної влади, завжди виходили з ідей "гуманного", реформістського, демократичного соціалізму, поширеного в соціалістичному русі західних країн. Проте в умовах післявоєнного занепаду Європи й зростання масових рухів будь-які ліві сили в Україні, до того ж скомпрометовані угодами з німцями, не могли розраховувати на порозуміння з боку лідерів Антанти, навіть найліберальніших, зацікавлених у перемозі й реалізації воєнно-стратегічних цілей своїх країн.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Див.: Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія. – К.: Наукова думка,1997.; Солдатенко В.Ф. Стан історіографічної розробки та актуальні проблеми дослідження історії Української революції // Укр. іст. журн. – 1999. – № 1. – С.68 – 85; № 2. – С.27 – 47; Солдатенко В.Ф.Українська революція. Історичний нарис. – К.: Либідь,1999. – 976 с.

2. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX століття. – К.: Генеза,1996. – 360 с.

3. Грушевський М.С. На порозі нової України. Гадки і мрії. – К.: Наукова Думка,1991. – 128 с.; його ж. – Новий період історії України за роки від 1914 до 1919. – К.: Либідь,1992 – 46 с.; Винниченко В. Відродження нації. – Ч.1 – 3. – К. – Відень,1920 (репринтне відтворення - К.: Вид-во політичної літератури України,1990 р.); Петлюра С. Вибрані твори та документи (Уклад. Л.В.Голота). – К.: Фірма "Довіра",1994. – 271 с.; Симон Петлюра. Невідомі листи з Парижа як політичний заповіт борцям за самостійну Україну. – К.: Українська Видавнича Спілка,2001. – 91 с.; Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – В 2 – х т.: Документально – наукове видання. – Т.1. Доба Центральної Ради. – К.: Темпора,2002. – 320 с.; Дорошенко Д.І. Історія України 1917 – 1923 рр. – В 2 – х т.: Документально – наукове видання. – Т.II. Українська Гетьманська Держава 1918 року. – К.: Темпора,2002. – 352 с.; його ж. - Мої спомини про недавне минуле (1914-1920 роки). – К.: Темпора,2007. – 632 с.; Шульгін О. Політика. Державне будівництво і міжнародні справи: статті, документи, промови. – К.: 1918; Choulgin A. L'Ukraine, la Russie et les puissances de l'Entente. – Berne: Grasset,1918. – 86 p.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. – Т.1-4. – Відень: 1921; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції.1917 – 1921. – К.: Темпора,2003. – 608 с.

4. Див.: Держалюк М.С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917 – 1922 рр. – К.: Оріяни,1998. – 240 с.; Копиленко О.Л. "Сто днів" Центральної Ради. – К.: "Україна",1992. – 204 с.; Литвин М. Українсько – польська війна 1918-1919 рр. (Нові погляди на старі проблеми). – Львів,1998. – 478 с.; Завада І. Ризький договір і Україна. – К.: Вид. центр "Просвіта",2000. – 204 с.; Голубко В.Є. Українсько-польско-радянська війна 1920 р. і Східна Галичина // Держава та армія. – 2000. - № 408. – С.11-21; Павлюк О. Українсько – чехословацька конфедерація? (З історії взаємин України і ЧСР у 1917 – 1921 рр.) // Київська старовина. – 1999. – №1. – С.65 – 77; Віднянський С.В. Українське питання в зовнішньополітичних концепціях Чехословаччини (1918 – 1989 рр.) // Укр. іст. журн. – 1997. – №1. – С.43 – 61; Аппатов С.Й. (Одеса), Макан І.М. (Одеса). Українсько – румунські відносини: історія та сучасність // Укр. іст. журн. – 1999. – № 5. – С.87 – 100; Матвієнко В. Україна і Балтія у 1920 – і роки: перший досвід налагодження союзницьких міждержавних відносин // Київська старовина. – 2002. – № 4. – С.66-77; його ж:

Українсько-фінські відносини у 1918-1921 рр. // Київська старовина. – 2001. – № 6. – С.95 – 101; його ж: Розбудова міждержавних стосунків Фінляндії та УНР за доби Директорії // Там само. – 2002. – № 1. – С.62-72 та ін.

5. Косик В.Політика Франції щодо України (Березень 1917-лютий 1918) // Український історик. – 1979. – № 1 – 4. (Kosyk V. La politique de la France à l'égard de l'Ukraine. Mars 1917-Février 1918. – P.: Publications de la Sorbonne Université de Paris – 1, Institut de l'Istoire des relations internationales contemporaines (IHRIC),1981. – 302 p.; Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий1918). – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка,2004. – 264 с.).

6. Kosyk V. La politique de la France à l'égard de l'Ukraine. Mars 1917-Février 1918. – P.: Publications de la Sorbonne Université de Paris – 1, Institut de l'Istoire des relations internationales contemporaines (IHRIC),1981. – 302 p.

7. Čvengros G. La République Democratique Ukrainienne – La République Française 1917-1922. – Lviv: Éditions Panukrainiennes d'Etat "Kameniar",1995. – 417 p.; Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918-квітень 1919 рр.) // Укр. іст. журн. – 2000. – № 2. – С.47 – 57; № 3. – С.44 – 52; Городня Н.Д. До питання про переговори та угоду між Директорією УНР та французьким командуванням в Одесі (січень – березень 1919 р.) // Одесі – 200: Тези доповідей міжнародної науково – теоретичної конференції 6-8 вересня 1994 року. – Ч.І. – Одесса,1994. – С.153-156; Макарчук О.Г., Макарчук В.С. Політика Франції, Великобританії та США щодо України 1918-1924 рр. // Держава та армія. – 2000. – № 408. – С.60 – 66; Портнова Л. Стосунки між масонами Великої Ложі України та Великого Сходу Франції в 1918 – 1919 роках // Київська старовина. – 1999. – № 3. – С.162 – 168.

8. Нариси з історії дипломатії України. Під. ред.. В.А.Смолія. – К.: Видавничий дім "Альтернативи",2001. – 736 с. (Розділ 8. Дипломатія незалежних українських урядів (1917 – 1920).

9. Гончар Б.М., Городня Н.Д. Відносини між Францією та УНР (грудень 1918-квітень 1919 рр.) // Укр. іст. журн. – 2000. – № 3. – С.44-52.

10. Ададуров В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 рр. // Україна в минулому. – Вип.7. – К. – Львів,1995. – С.18 – 32.

11. Віднянський С.В., Мартинов А.Ю. Зовнішня політика України як предмет історичного аналізу: концептуальні підходи та перспективи // Укр. іст. журн. – 2001. – № 4. – С.41-57.

12. Ачкіназі Б.О.Україна у стратегічних планах Антанти по відновленню Східного фронту (жовтень – грудень 1917 р.) // Наукові записки з історії України. Зб. статей. – Вип. IV. – Кіровоград,1995. – С.11 – 23; його ж: Антанта і Центральна Рада // Вежа (Літературний часопис). – 1996. – № 2. – С.157 – 168; його ж: Відгук на "українське питання" у французькій палаті депутатів взимку1920 року // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ: Національна гірнича академія,1999. – № 4. – С.3 – 13; його ж: Ставлення до "принципу національностей" у політичних колах Франції 1918 – 1919 рр. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Зб. наукових праць. – Вип.9. – К.: Інститут історії України НАН України,2000. – С.169 – 186; його ж: Америка, Франція і "українське питання" у 1917 – 1918 рр. // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – Вип. 6. – К.,2002. – С.350 – 355; його ж: Історик діаспори Володимир Косик та його концепція франко-українських відносин 1917 – 1918 років // Науковий вісник Ужгородського Національног університету. Серія історія. – Вип. 7. – Ужгород,2002. – С.164 – 168; його ж: Збройна боротьба УНР взимку 1917 – 1918 рр. і ставлення до неї з боку Франції // Збройні сили незалежної України: політичні, соціально-економічні та військові проблеми розвитку. Матеріали міжвузівської воєнно-наукової конференції до10 – ої річниці Збройних Сил України. – Львів: ЛВІ,2002. – С.16 – 26; його ж. – Російський фактор у відносинах

Директорії УНР з Францією // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип.13. – К.: Інститут історії України НАН України,2005. – С.170 – 182.

13. Ачкіназі Б.О. Проблеми безпеки у політичному житті Франції 1918 – 1920. – К.,2005. – 412 с. (2.2. Франція, США і східноєвропейський регіон; 3.1.5. Східноєвропейські проблеми і роль "малих націй"; 6.3. Відгук на українське питання у французькій палаті депутатів взимку 1920 р.); його ж. - Боротьба у політичних колах Франції з проблем зовнішньої безпеки. 1918-1924 рр. Дис. на здоб. наук. ступ. д-ра іст. наук. – Дн.,2006.

14. Див.: Ткаченко В.М. Україна і Росія: проблеми національного самовизначення. – К.: 1993 та ін.

15. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. – Мюнхен: Druck "Logos",1981. – 402 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ачкіназі Борис Олександрович – доктор історичних наук, професор кафедри економіки та управління освіти Кримського республіканського інституту післядипломної педагогічної освіти.

Наукові інтереси: історія Франції, франко-українських і франко-російських відносин нової та новітньої доби, проблеми європейської інтеграції.

УДК 94(477)"1928"/"1930"

ПОЛІТИЧНИЙ КУРС РАДЯНСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА ЩОДО СЕЛЯНСТВА В РОКИ "ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ" В ДІЯЛЬНОСТІ І. Є. КЛИМЕНКА

Віктор ГРІНЧЕНКО (Кіровоград)

У статті розглядаються деякі аспекти діяльності І. Є. Клименка, пов'язані з реалізацією політичного курсу щодо селянства в період його перебування на керівних посадах у наркоматах землеробства РСФРР та СРСР у 1928–1929 рр.

Ключові слова: політичний курс, надзвичайні заходи, колективізація.

В статье рассматриваются некоторые аспекты деятельности И. Е. Клименко связанные с реализацией политического курса относительно крестьянства в период его пребывания на руководящих должностях в наркоматах земледелия РСФСР и СССР в 1928–1929 гг.

Ключевые слова: политический курс, чрезвычайные меры, коллективизация.

The article is devoted to some aspects of I. Klimenko related to the implementation of policies on the peasantry during his stay in senior positions in the Commissariat of Agriculture of the Russian Socialist Federal Soviet Republic and the USSR in 1928–1929 biennium.

Key words: policy, emergency measures, collectivization.

Іван Євдокимович Клименко (1891–1937) є одним з українських радянських партійних і державних діячів, які були репресовані сталінським

режимом і потім реабілітовані. Свого часу в літературі радянських часів, безпосередньо присвяченій І. Клименку, його біографія висвітлювалася досить тенденційно. Зміст фактів, їхній аналіз не виходили за рамки дозволеного тоді в історичній науці [27]. У роки незалежності автором зроблена спроба комплексного дослідження радянського періоду в біографії І. Клименка [6], опубліковано ряд статей, у яких подані окремі періоди його біографії та ключові факти політичної і господарської діяльності [5].

В цій публікації ми поставили за мету проаналізувати деякі аспекти діяльності І. Клименка в час його перебування за межами України – на керівних посадах у наркоматах землеробства РСФРР та СРСР. Цей період його діяльності, який припав на роки "великого перелому" й був тісно пов'язаний з реалізацією політичного курсу радянського керівництва щодо селянства, ще не став предметом достатнього висвітлення. Він є досить насиченим у біографії І. Клименка та репрезентативним в контексті показу складних процесів економічного й політичного розвитку цього періоду.

Доля розпорядилася так, що тривалий час І. Клименко не був задіяний на керівній роботі безпосередньо у сфері сільського господарства. Виходець із села на Чернігівщині, він уже з юних років працював у друкарнях Києва, де й розпочав кар'єру професійного революціонера-більшовика. Призначення його 1922 р. наркомом землеробства УСРР, як уважаємо, мало на меті посилити партійне керівництво в наркоматі. На той час він уже став досить помітною фігурою у складі "другого ешелону" влади, у свої тридцять років мав значний досвід радянської і партійної роботи. Прийнявши комісаріат у тяжкому 1922 році й пропрацювавши тут до початку 1925 р., він чимало зробив для сільського господарства республіки. Зокрема, об'єктивно сприяв процесу поглиблення непу на селі й за кілька років здійснив певну еволюцію від керівника "воєнно-комуністичного" типу до керівника, який визнав необхідність нової економічної політики та став її активним провідником.

26 лютого 1928 р. постановою РНК РСФСР І. Клименка було призначено першим заступником наркома землеробства РСФСР [23, с. 132]. На цій посаді він працював майже два роки. Знову, як і нещодавно в Україні, сферою його діяльності стало керівництво сільським господарством і припало воно в основному на роки "великого перелому".

У другій половині 1920-х рр. у країні відчувалися значні труднощі в забезпеченні продовольством міського населення, яке швидко зростало з розвитком індустріалізації. Спостерігається суттєве відставання зросту товарної продукції сільського господарства від зросту споживання населення країни. Липневий (1928 р.) пленум ЦК ВКП(б) відмітив, що "зернова проблема є однією з найсерйозніших проблем господарської політики" [18, с. 350]. Кілька років відчувалися значні труднощі з хлібозаготовками. Зернову кризу намагались долати з допомогою надзвичайних заходів, які досить широко стали практикувалися вже в першій половині 1928 р. Почала застосовуватись стаття кримінального кодексу, за якою приховування зерна

каралося його конфіскацією. Все це ненабагато відрізнялося від конфіскацій часів "воєнного комунізму".

Політика надзвичайних заходів стосовно селянства внесла розкол у партійні ряди. На липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б) розмежувалися прибічники послаблення темпів індустріалізації і ті, хто виступав за пріорітет індустріалізації, які б серйозні заходи примусу не довелось би застосовувати до селянства. М. Бухарін говорив про "хвилю розчарування" і "спалахи невдоволення" на селі, про "повернення до воєнного комунізму". Й. Сталін визнавав допущені перегини, пропонував не поспішати, висловлював надію, що наступного разу під час хлібозаготівель цього не трапиться [15, с. 137].

На цьому пленумі виступали за відміну надзвичайних заходів і говорили про перегини, пов'язані з ними не тільки Бухарін, Томський, Риков, але й ряд інших членів ЦК – Стецький, Хатаєвич, Сокольников, Клименко, Медвєдєв, Ейхе, Калінін" [32]. Від себе додамо, що особливого радикалізму у висловлюваннях Клименка, як, скажімо, у Бухаріна, не було, хоча Клименко й говорив про необхідність підвищення закупівельних цін на зерно, відзначаючи, що йому не зрозуміло, "чому селянин сіє хліб – за звичкою чи що?" [6, с. 169]. У цьому його позиція була близькою до позиції майбутньої "правої опозиції", вимоги якої в липні 1928 р. спонукали ЦК ВКП(б) піти на підвищення офіційних закупівельних цін на зерно. Однак це не розв'язувало проблеми, тому що ціни на "чорному ринку" зростали набагато швидше.

У цілому ж, стосовно надзвичайних заходів на цьому пленумі було досягнуто компромісу. Після впертої боротьби вдалося виробити спільну резолюцію, і надзвичайні заходи були відмінені. Липневий (1928 р.) пленум певною мірою став перемогою групи Бухаріна. Більшість ЦК в той час ще підтримувало Бухаріна, Рикова й Томського в їх зважених закликах [1, с. 93]. Але компроміс був недовгим. Незабаром Сталін та його оточення знову повернулися до надзвичайних заходів.

Розв'язання проблем щодо збільшення продуктивності сільського господарства, пов'язаних з виходом із хлібозаготівельної кризи все більше вбачалось у колективізації. Колективним господарствам, інтерес до яких ще нещодавно дещо знизився, знову приділяється значна увага. Бухарін і його послідовники все ще пов'язували свої надії з постачальницько-збутовими кооперативам і вважали, що поступово вони приведуть до розширення колективного землекористування, однак офіційна політика під тиском Сталіна все більше демонструвала свою прихильність до колгоспів.

І. Клименко був серед активних прибічників колективізації, причому спочатку підходив до цього питання більш реалістично, виступаючи проти її форсування. Це виявилось у його виступі на згаданому липневому (1928 р.) пленумі ЦК ВКП(б) при обговоренні питання про політику хлібозаготівель. Тут він висловився за те, що не обов'язково зараз же негайно залучати основну частину селянства в колективи, а слід робити це через кооперацію. Відзначав, що мало говориться останнім часом про індивідуальні селянські господарства й навіть забули про кооперацію, захопившись проведенням

з'їздів колгоспів. Говорив про необхідність поряд з енергійною роботою з будівництва колгоспів і радгоспів звернути увагу на індивідуальні селянські господарства, які до кінця п'ятирічки даватимуть основну частину продукції та заявив, що рішуче буде підтримувати перший пункт проекту резолюції, де йшлося про індивідуальні селянські господарства. А. Мікоян (основний доповідач) кинув йому до певної міри провокаційне питання: "Тільки перший?", на що І. Клименко відповів, що підтримує всю резолюцію, інакше заявив би про свою незгоду [6, с. 170].

У цьому епізоді, в усвідомленні І. Клименком необхідності підтримки селян-одноосібників, ми також знаходило деяку близькість його до більш зважених бухарінських поглядів. У кінці червня 1928 р. М. Бухарін виклав у політбюро свої тези, в яких відзначив, що селяни-одноосібники ще довгий час залишаться вирішальною силою на селі [2, с. 300]. Але, слід зазначити, що в цілому І. Клименко в питаннях сільськогосподарської політики аж ніяк не йшов за "правими", хоча, як бачимо, об'єктивно й був близький до них з ряду питань. Навпаки, він активно виступив проти "правого ухилу".

У квітні 1929 р. на XVI конференції ВКП(б) І. Клименко вже не акцентує увагу на підтримці також й індивідуальних селянських господарств, а активно виступає за "виробниче кооперування" бідняцьких і середняцьких мас, укладаючи сюди й поняття колективізації. Колективні господарства тоді пропагувались як вища форма виробничого кооперування, наголошувався "тісний і органічний зв'язок між колгоспним рухом і всією системою сільськогосподарської кооперації" [26, с. 4]. Відмінності між колгоспами і кооперацією – двома принципово різним видами колективних господарств – не визнавалися. Сталін заявив, що "таке протиставлення не має нічого спільного з істиною. Насправді колгоспи є вид кооперації, найбільш яскравий вид виробничої кооперації. … Колгоспи становлять нерозривну складову частину кооперативного руху взагалі, ленінського кооперативного плану зокрема" [29, с. 89].

На XVI партконференції І. Клименко говорив: "Широкі бідняцькі й середняцькі маси слід визнати повністю підготовленими до практичного проведення кооперативного плану Леніна не тільки на основі товарообігу, але й на основі організації кооперативно-громадського виробництва... Ми маємо значно зрослі матеріальні й організаційні передумови до того, щоб забезпечити широкий розвиток виробничого кооперування і, зокрема, машинізацію, розвиток науково-дослідної роботи, дослідної справи, радгоспів і колгоспів... Ми маємо все необхідне для того, щоб поставити практично, у широкому масштабі впровадження в життя нових виробничих форм змички робітничого класу із селянством" [31, с. 328].

Питання про нові форми змички між містом і селом було тоді одним з найважливіших у розбіжностях між "правими" і сталінською "більшістю".

Бухарін виступав за підвищення регулювальної ролі ціни в розвитку економіки, проти порушення ринкових зв'язків як основної форми змички промисловості і сільського господарства, проти перетворення селянства із

продавця хліба в його здавача. Сталін же виступав за "виробничу змичку між індустрією і сільським господарством" і спосіб її встановлення вбачав у розширенні будівництва колгоспів і радгоспів. Він звинувачував Бухаріна в тому, що той виступає проти нових форм змички, робить ставку на розвиток індивідуального селянського господарства, негативно ставиться до колгоспів і т. п.

І. Клименко на XVI партконференції, явно поділяючи антибухарінські настрої, заявив: "Я вважаю найбільшою, принциповою помилкою правих ухильників недооцінку ними значення нових форм виробничої змички. Звідси виникає песимізм, а іноді й паніка перед труднощам, а найголовніше – звідси випливають неправильні висновки стосовно нашої сільської політики…" [31, с. 328].

Другу принципову помилку "правих" він убачав у недооцінці ними класової боротьби. На квітневому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) Бухарін прямо виступив проти тези про посилення класової боротьби в міру просування до соціалізму, сформульованої Сталіним на липневому (1928 р.) пленумі, побачивши в ній теоретичне обгрунтування "надзвичайщини" [3, с. 263–264]. І. Клименко, заявляючи на XVI партконференції, що "масовий процес перебудови, переробки індивідуальних бідняцько-середняцьких господарств буде проходити в обстановці загостреної класової боротьби", що "на основі виробництва класова боротьба буде найбільш жорстокою, бо тут вирішується питання хто кого", зазначав, що цей момент "праві" недооцінюють [31, с. 329]. Таким чином, допомагаючи громити так званий "правий ухил", він зі свого боку об'єктивно сприяв наближенню сталінської колективізації з усіма її негативними наслідками.

Успіхи колективізації значною мірою пов'язувалися тоді з механізацією сільгоспвиробництва. Забезпечення села тракторами й іншою технікою входило в коло діяльності І. Клименка. Зокрема, він був безпосередньо причетним до створення машинно-тракторних станцій.

Господарська практика 1920-х рр. породила різні форми організації технічного обслуговування селян. Такими стали, зокрема, прокатні пункти при земвідділах виконкомів рад, які були передані потім переважно сільськогосподарській кооперації. Однією з форм запровадження техніки на селі були машинно-тракторні товариства (МТТ), які існували в системі сільгоспкооперації. Але особливу роль зіграли тракторні колони, що стали підгрунтям для виникнення перших машинно-тракторних станцій (МТС).

Перші тракторні колони були створені тракторним комітетом при Наркомземі України 1923 р. [21, с. 150] (тобто в період, коли наркомом землеробства республіки був І. Клименко). Пізніше вони стали виникати в системі сільськогосподарської кредитної і споживчої кооперації, при колгоспах і радгоспах. Їхнє завдання, полягало в тому, щоб популяризувати трактор на селі, надавати практичну допомогу селянам в обробці їхніх земель. Однак в умовах індивідуального господарювання ефективність тракторних колон була низькою. У 1926 р. в Україні спочатку у вигляді експерименту

почався перехід до принципово нової форми виробничого обслуговування селян: тракторна обробка землі здійснювалась не окремо по господарствах, а лише при об'єднанні землі в єдиний масив. Позитивний досвід обробки полів тракторною колоною був набутий у Березовському районі на Одещині радгоспом імені Шевченка. Цей досвід одержав високу оцінку на XV з'їзді ВКП(б). 1928 р. на базі тракторних колон цього радгоспу створили першу в СРСР машинно-тракторну станцію. Першим її директором став заступник управляючого Радгосптресту агроном О. Маркевич.

Л. Гоппен, колишній особистий секретар І. Клименка, що працювала з ним кілька років, згадувала, що він приділяв велику увагу досвіду Маркевича, уважно слідкував за його працями в Україні і в Москві, всіляко його підтримував. Коли вийшла книга Маркевича, присвячена МТС, обидва були прийняті Сталіним. Після тривалої бесіди вони повернулись у Наркомзем, і Клименко представив Маркевича як голову Трактороцентру [9, арк. 2].

В останньому Л. Гоппен допустила неточність. Головою правління Трактороцентру став сам І. Клименко, а його заступником – О. Маркевич. На таких посадах вони представлені в центральній пресі 1929 р. Розмова зі Сталіним відбулася, очевидно, незадовго до прийняття 5 червня 1929 р. постанови Ради Праці і Оборони СРСР "Про організацію машинно-тракторних станцій". У постанові визнавалося своєчасним розпочати широке будівництво машинно-тракторних станцій "як одного з основних способів до перебудови індивідуальних селянських господарств у великі колективні господарства" [11, с. 79]. Для здійснення наміченої програми будівництва МТС та їхньої експлуатації організовувалося акціонерне товариство "Всесоюзний центр машинно-тракторних станцій" (Трактороцентр).

Засновниками товариства були державні й кооперативні організації, тісно пов'язані із сільським господарством. "Трактороцентр, – зазначав Клименко, – "є по суті центром, що ставить перед собою завдання сприяння і організаційно-технічної допомоги будівництву великого громадського сільськогосподарського виробництва". Уже в 1929/30 господарському році, за його словами, передбачалось охопити машинно-тракторними станціями близько 1,5 млн. гектарів і закласти 100 МТС [12, с. 1–2].

Машинно-тракторні станції, до масового створення яких був причетний І. Клименко, проіснували три десятки років – до 1958 р., коли їх реорганізували в ремонтно-технічні станції, а колгоспи зобов'язали викупити техніку. Свого часу МТС відіграли позитивну роль у розвитку сільського господарства, хоча й були насамперед складовим елементом колгоспного ладу – однієї з головних підвалин командної економіки.

Доля ж ряду керівників Трактороцентру, зокрема, і підтриманого у свій час І. Клименком О. Маркевича, склалася трагічно. 1933 року діяльність Трактороцентру оцінили як шкідницьку, сфабрикувавши справу про "контрреволюційну організацію", члени якої нібито вели шкідницьку роботу в МТС. Із заарештованих спеціалістів-аграрників частину розстріляли, а інших засудили до різних строків позбавлення волі. Реабілітовані вони були лише в 1957 р. [Див.: 4, с. 136–140]. Можливо, й І. Клименко, якби він в цей

час був пов'язаний з роботою Трактороцентру, а не працював уже кілька років в іншому місці, міг бути репресований уже тоді, а не 1937 року.

Багато питань, які вирішувались Наркомземом, були підпорядковані проблемі підвищення врожайності. Вона ставилась тоді як завдання великого державного значення, і в його реалізації був задіяний І. Клименко. За його участі при НКЗ РСФРР організується комітет з підвищення врожайності. 1929 року вийшла книга І. Клименка "Підвищення врожайності і завдання агрономії", адресована агрономічному сектору, земельним працівникам і кооператорам, що охоплювала широке коло питань з практичного виконання директив. Головні труднощі в їхньому виконанні він вбачав у тому, що доводиться мати справу з дрібним і середнім розпорошеним селянським господарством, яке даватиме і в найближчі п'ять років основну масу товарної продукції. Він уважав, що подолання труднощів неможливе без поголовного кооперування дрібних індивідуальних господарств, наполегливої роботи з колективізації селянських господарств [16, с. 8–9].

Влітку і восени 1929 р. наростає рішучість вести колективізацію все інтенсивнішими темпами. Під час хлібозаготівельної кампанії знову виникли значні труднощі, і свавілля на місцях у їхньому подоланні набуло широкого розмаху. В центрі все настійніше лунали заклики до колективізації сільського господарства вже не у віддаленому майбутньому, а негайно, оскільки вона здавалася панацеєю від усіх тодішніх бід. Улітку 1929 р. в країні почалося форсування колективізації, що вело до зростання напруженості на селі, посилення конфліктів.

Порушення закону, насилля викликали протести селян аж до відкритих виступів. Позиції заможних селянських господарств суттєво підривались у результаті конфіскації в них хлібних лишків і частини засобів виробництва, розорювальних сільськогосподарських податків. Обстановка ще більше загострилася з прийняттям 18 липня 1929 р. постанови, в якій говорилося про недоцільність прийому куркулів до колгоспів і необхідність систематичної роботи з очищення їх від куркульських елементів [8, с. 25]. Внаслідок цього багато куркульських сімей опинилися в безвихідному становищі. Це протиставило їх усьому селянству, викликало опір куркульства.

В кінці 1929 р. радянським керівництвом фактично були відкинуті принципи добровільності в колективізації. Сталися кардинальні зміни в аграрній політиці. У статті "Рік великого перелому" Сталін стверджував, що здійснився "корінний перелом в розвитку нашого землеробства від дрібного й відсталого індивідуального господарства до великого й передового колективного землеробства", та що "у колгоспи пішов середняк" [30, с. 124–125; 132]. Листопадовий (1929 р.) пленум ЦК ВКП(б) пройшов під знаком прискорення темпів колективізації, перегляду відповідних цифр п'ятирічного плану. В його рішеннях указувалось, що "колгоспний рух ставить уже завдання суцільної колективізації перед окремими областями" [19, с. 29].

5 грудня 1929 р. політбюро ЦК ВКП(б) створило спеціальну комісію під керівництвом А. Яковлєва. Комісії було доручило внести пропозиції з корінних питань колгоспного руху й підготувати проект постанови про темпи

колективізації. У комісію увійшли керівники ряду крайових та обласних організацій, центральних органів, у тому числі й І. Клименко [див.: 14, с. 47].

Центральним у роботі комісії стало питання про темпи колективізації, але охоплювалися й інші важливі проблеми. У комісії створили ряд підкомісій для розробки окремих питань колгоспного будівництва: темпи колективізації, типи господарств у районах, що підлягали колективізації, кадри, ставлення до куркуля та ін. Відзначимо участь Клименка в розв'язанні такої важливої проблеми, як ставлення до куркульства в районах суцільної колективізації. Виробити відповідні пропозиції доручалося підкомісії у складі К. Баумана (голова), І. Клименка, Т. Рискулова, Г. Камінського [див.: 13, с. 266–267].

З переходом до політики суцільної колективізації поставало питання про долю вже не окремих куркульських господарств, а про всю їхню масу в цілому. Форсування колективізації означало розгортання розкуркулення, тобто конфіскації господарського майна заможного селянства, підкомісія Баумана пропонувала в районах суцільної колективізації перейти до експропріації всіх засобів виробництва в куркульства, передавши їх у неподільний фонд колгоспів. Визнаючи, що розв'язати "куркульську проблему" виселенням всієї маси куркульського населення у віддалені місця або подібними заходами, справа безнадійна. Підкомісія вважала за необхідне проводити стосовно куркуля диференційовану тактику. Пропонувалося, по-перше, заарештовувати або висилати куркулів, що активно чинять опір соціалістичним порядкам і ведуть контрреволюційну підривну діяльність, по-друге, виселяти (переселяти) тих куркулів, які відмовляються підкоритись політиці суцільної колективізації, і по-третє, використовувати більшість куркульського населення як робочу силу, без надання виборчих прав, встановити 3–5-річний випробувальний строк, після якого колишні куркулі могли стати повноправними членами колгоспу [див.: 13, с. 272–273].

Думка членів підкомісії про можливість прямого курсу на знищення експлуататорських класів та експропріацію куркульства в районах суцільної колективізації фактично відповідала відомому гаслу про перехід до "політики ліквідації куркульства як класу", що був проголошений 27 грудня 1929 р. в промові Сталіна на конференції аграрників-марксистів [28, с. 165]. У літературі прямо вказується, що цю тезу Сталін оприлюднив на основі висновків комісії Яковлєва, яка висловилася за перехід у районах суцільної колективізації до політики ліквідації куркульства як класу [20, с. 199].

Поряд з цим, при всій упередженості класового підходу до куркуля, пропозиції підкомісії Баумана все ж залишали більшості експропрійованого куркульства шанс бути залученими до громадського виробництва й одержати через певний час громадянські права за умови, що воно підкориться новим порядкам на селі й буде лояльно ставитися до заходів радянської влади. Однак ця пропозиція не отримала належної підтримки. Через відсутність єдиної думки комісія А. Яковлєва прийняла рішення внести в проект постанови ЦК ВКП(б) пункт про заборону прийняття куркулів у колгоспи. Комісія вважала за можливе допустити в районах суцільної колективізації

конфіскацію куркульських засобів виробництва на користь колгоспів, виселення злісних куркулів та ін. [див.: 13, с. 274].

Постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. "Про темпи колективізації та заходи допомоги держави колгоспному будівництву", прийнята політбюро ЦК ВКП(б) на основі пропозицій комісії А. Яковлєва, але із суттєвими поправками й доповненнями, серед іншого підтвердила "недопустимість прийняття куркулів в колгоспи" [19, с. 74]. Причому в постанові говорилося про недопустимість прийому куркулів взагалі, а не лише в районах суцільної колективізації як це пропонувалось у проекті комісії [див.: 13, с. 287].

Однак постанова ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. не містила пояснень, як проводити розкуркулення й що робити з розкуркуленими, хоча політичний курс на ліквідацію куркульства вже був проголошений. Для вироблення конкретних заходів і способів здійснення такої політики 15 січня 1930 р. була створена спеціальна комісія політбюро під головуванням В. Молотова. 30 січня політбюро затвердило підготований цією комісією текст постанови ЦК ВКП(б) "Про заходи щодо ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації". Заходи, намічені в постанові, були багато в чому подібними до тих, які пропонувала раніше підкомісія К. Баумана (зокрема, поділ розкуркулюваних на три категорії й диференційований підхід до них), але ще більш жорсткими. Внаслідок прийняття цих рішень шлях у колгоспи будь-якій категорії куркульства у всіх випадках був закритий [6, с. 182].

Таким чином, І. Клименко, працюючи в комісії А. Яковлєва, був причетним до вироблення важливих документів з питань колективізації. Слід сказати, що ця комісія мала ймовірніше технічне, ніж політичне призначення. Незважаючи на високі пости осіб, що входили до її складу, у ній усе ж не було жодного члена політбюро. А політичні рішення на основі пропозицій комісії приймало в кінцевому підсумку саме воно. Однак, не можна заперечити й того, що І. Клименко в межах своїх повноважень справив певний вплив на прийняття цих рішень і на ньому повною мірою лежить тягар історичної відповідальності за методи проведення колективізації. Разом з тим і та певна обачливість, яка все-таки виявлялася ним та іншими керівниками, хоча вона й не була підтримана й закріплена в рішеннях, також повинна бути оцінена.

У кінці 1929 р. створюється об'єднаний Наркомат землеробства СРСР. Його очолив А. Яковлєв, а І. Клименко 16 грудня 1929 р. був затверджений одним із заступників наркома землеробства СРСР [22]. У союзному Наркомземі він керував сектором кооперування, колективізації, контрактації і кредиту [24, арк. 120]. Того ж року І. Клименка обрали головою Всесоюзної ради і Ради спілок сільськогосподарської кооперації [17].

Діяльність його в цей період підпорядковувалася розгортанню колгоспного будівництва. За дорученням колегії Наркомзему СРСР комісія під його керівництвом розробляє проект постанови про роботи із землеустрою на 1929–1930 рр. Для забезпечення своєчасного проведення землевпорядних робіт у радгоспах і колгоспах докорінно переглядалися плани й методи цієї справи. У постанові, прийнятій 23 грудня 1929 р., колегія

Наркомзему СРСР запропонувала Наркомземам союзних республік відкласти індивідуальне землевпорядкування, не пов'язане із землевпорядкуванням радгоспів і колгоспів, за винятком деяких національних районів, де колективний рух ще не одержав значного поширення. Ставилося завдання перегрупувати землевпорядні сили й засоби таким чином, щоб забезпечити повністю потреби районів суцільної колективізації та районів значного збільшення колгоспів і радгоспів [25, арк. 6, 8–9]. Ці ж положення знайшли своє відображення у згаданій вище постанові ЦК ВКП(б) від 5 січня 1930 р. [див.: 13, с. 287].

Обставини склались так, що І. Клименко зовсім недовго пропрацював на нових постах. 10 січня 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглядало питання про голову Сибірського крайвиконкому, і на цю посаду рекомендували Клименка. Нова посада охоплювала керівництво всією радянською роботою у величезному Сибірському регіоні, та ще й у відповідальний момент початку суцільної колективізації. В лютому 1930 р. І. Клименко приступив до нової роботи. Його діяльність на цій та подальших посадах, які він займав до кінця свого життя, вже стали предметом окремої публікації [див.: 7].

Отже, працюючи в описаний період на керівних посадах у наркоматах землеробства РСФРР та СРСР, І. Клименко брав активну участь в розробці та реалізації ряду важливих питань політики радянського керівництва на селі. Він був активним прибічником колективізації, безпосередньо причетний до організації широкого впровадження МТС і т. ін. У цій своїй діяльності в цілому він належав до просталінськи налаштованої більшості партійного й державного керівництва країни. Але його спроби більш реалістичного, більш зваженого виконання політичних рішень, що виявилися, зокрема, у деяких питаннях, пов'язаних з колективізацією, також не повинні залишатися поза увагою. Адже найменші розходження з офіційною партійною лінією, навіть у дрібних тактичних питаннях, у тодішній гнітючій атмосфері боротьби з різними "ухилами", могли мати серйозні наслідки. У подальшому подібні наслідки позначились на кар'єрі І. Клименка й призвели 1937 р. до необгрунтованих звинувачень його у шкідництві й фізичного знищення. Але все це було пізніше, а поки що сталінська колективізація, у тому числі й за діяльної участі І. Клименка, набирала оберти …

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бордюгов Г. А., Козлов В. А. История и конъюнктура: Субъективные заметки об истории советского общества. – М., 1992. – 352 с.

2. Боффа Дж. История Советского Союза. В. 2-х т. – Т. 1. От революции до второй мировой войны. Ленин и Сталин. 1917–1941 гг. – М., 1990. – 632 с.

3. Бухарин Н. И. Выступление на объединенном пленуме ЦК и ЦКК ВКП(б) 18 апреля 1929 г. // Бухарин Н. И. Проблемы теории и практики социализма. – М., 1989. – С. 253–308.

4. Викторов Б. А. Без грифа "секретно": Записки военного прокурора. – М., 1990. – 336 с.

5. Гринченко В. Деятельность И. Е. Клименко на Украине в 1922–1924 гг. // Современная публицистика и историко-партийная наука. Сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1991. – С. 146–153; Його ж. І. Є. Клименко: сторінки політичної

діяльності (1917–1921 рр.) // Наукові записки. – Вип. 11. – Серія: Історич. науки. – Кіровоград, 2008. – С. 91 – 99. Його ж. Діяльність І. Є. Клименка на посаді наркома землеробства УСРР // Наукові записки. – Вип. 12. – Серія: Історич. науки. – Кіровоград, 2009. – С. 149–160 та ін.

6. Грінченко В. Г. Політична і господарська діяльність І. Є. Клименка (1917 – 1937 рр.) / Дис… канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1993. – 227 с.

7. Грінченко В. Маловідомі сторінки біографії І. Є. Клименка // Наукові записки. – Вип. 10. – Серія: Історич. науки. – Кіровоград, 2007. – С. 70–76.

8. Данилов В. П., Ивницкий Н. А. О деревне накануне и в ходе сплошной колективизации // Документы свидетельствуют: Из истории деревни накануне и в ходе коллективизации. 1927–1932 гг. – М., 1989. – С. 9–50.

9. ДАОО (Державний архів Одеської області). – Ф. 13. – Оп. 3. – Спр. 154.

10. Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам (1917–1957). – В. 3-х т. – Т. 1: 1917–1928 гг. – М., 1957. – 728 с.

11. Директивы КПСС и Советского правительства… – Т. 2: 1929–1945 гг. – М., 1957. – 741 с.

12. Задачи машинно-тракторных станций (Из доклада председателя правления машинно-тракторного центра И. Е. Клименко) // Коллективист. – 1929. – № 15.

13. Ивницкий Н. А. История подготовки постановления ЦК ВКП(б) о темпах коллективизации сельского хозяйства от 5 января 1930 г. // Источниковедение истории советского общества. – М., 1964. – С. 256–288.

14. Історія Комуністичної партії Радянського Союзу: В 6-ти т. – Т. 4. Кн. 2. – К., 1973. – 584 с.

15. Карр Э. Х. Русская революция от Ленина до Сталина. 1917–1929. – М., 1990. – 208 с.

16. Клименко И. Е. Поднятие урожайности и задачи агрономии. – М., 1929. – 129 с.

17. Кооперативная жизнь. – 1929. – 28 декабря.

18. КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). В 14-ти т. Т. 4: 1926–1929. – М., 1984. – 575 с.

19. КПСС в резолюциях … Т. 5: 1929–1932. – М., 1984. – 446 с.

20. Кульчицкий С. В. Некоторые проблемы сплошной коллективизации на Украине // Сторінки політичної історії України / Авт.-укл.: Земляк Л. В., Ковальов А.П. та ін. – К., 1990. – С. 194–207.

21. Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине. – К., 1982. – 335 с.

22. Правда. – 1929. – 19 декабря.

23. Пути сельского хозяйства. – 1928. – № 3.

24. РДАЕ (Російський держав. архів економіки). – Ф. 7486. – Оп. 1. – Спр. 1.

25. РДАЕ. – Ф. 7486. – Оп. 19. – Спр. 2.

26. С новыми силами. К итогам Всесоюзного съезда колхозов // Сельскохозяйственная кооперация. – 1928. – № 11.

27. Случевська С. А. Полум'яний більшовик І. Є. Клименко // Укр. іст. журн. – 1962. – № 4. – С. 152–153; Дейнега О. І. Іван Клименко. – Одеса, 1968. – 127 с.; Голубова Г. Г. Один з керівників КП(б)У (до 80-річчя від дня народження І. Є. Клименка) // Укр. іст. журн. – 1971. – № 9. – С. 113–114; Клименко М. М. Документальні джерела про революційну діяльність І. Є. Клименка // Архіви України. – 1984. – № 3. – С. 57– 60 та ін.

28. Сталін Й. В. До питань аграрної політики в СРСР. Промова на конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р. // Сталін Й. В. Твори. – Т. 12. – К., 1950. – С. 141–171.

29. Сталін Й. В. На хлібному фронті. З розмови із студентами інституту червоної професури, Комакадемії і Свердловського університету 28 травня 1928 р. // Сталін Й. В. Твори. – Т. 11. – К., 1949. – С. 80–95.

30. Сталін Й. В. Рік великого перелому // Сталін Й. В. Твори. – Т. 12. – К., 1950. – С. 118–135.

31. Шестнадцатая конференция ВКП(б). Апрель 1929 г. Стенографический отчет. – М., 1962. – 838 с.

32. Шмелев Г. Перед поворотом // Правда. – 1989. – 3 февраля.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Грінченко Віктор Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історична персоналістика; проблеми політичної історії України перших десятиліть радянського періоду.

УДК 94(477.46)“1944.03.05-26“

АВІАЦІЯ В УМАНСЬКО-БОТОШАНСЬКІЙ ОПЕРАЦІЇ.

Вадим КОЛЄЧКІН (Кіровоград)

Стаття присвячена бойовим діям радянської та німецької авіації в Умансько-Ботошанській наступальній операції 5 – 26 березня 1944 р., яку проводив 2-й Український фронт, підтриманий 5-ю повітряною армією. У статті змальований перебіг бойових дій радянської та німецької авіації, завдання авіації ворожих сторін та виконання цих завдань, тактика застосування різних родів авіації, результати операції.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, визволення Правобережної України, авіація.

Статья посвящена боевым действиям советской и немецкой авиации в Уманско-Ботошанской наступательной операции 5 – 26 марта 1944 г., которую провёл 2-й Украинский фронт, поддержанный 5-й воздушной армией. В статье отображен ход боевых действий советской и немецкой авиации, задачи противников и их выполнение, результаты операции.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, освобождение Правобережной Украины, авиация.

This article is devote operations of Soviet VVS and Lüftwaffe during 2nd Ukrainian front offensive to Uman’ and Botoshany on 5 – 26 March 1944 with 5th Flight army supporting. In the article described operations of soviet and Axis aviation, battle tasks for aviation both enemies sides and its realization, results of operations.

Key words: the Great Patriotic war, liberation of Rightside Ukraine, aviation

Починаючи з 18.02.1944 р. командування 2-го Українського фронту розпочало розробку плану чергової наступальної операції. Планом операції передбачалося розбити 8-му та частину 6-ї німецької армії, які протистояли фронту, й вийти на радянсько-румунський кордон. Підготовка до наступу проходила в тяжких метеорологічних умовах, що призвело до погіршення постачання військ фронту необхідними матеріалами. До того ж армії фронту

зазнали значних втрат у попередніх боях. Некомплект танків досяг 75% від штату [1, с.145].

Кількість бойових літаків у 5-й Повітряній армії становила 548 одиниць: 127 бомбардувальників Пе-2 в 1-му Гв.БАК, 88 штурмовиків Іл-2 в 1-му Гв.ШАК, 95 винищувачів Як і Ла в 4-му ВАК, 149 винищувачів "Аерокобра" в 7-му ВАК, 73 літака По-2 у 312-й НЛБАД, 16 розвідників Пе-2 у 611-му окремому розвідувальному авіаполку[2, арк.40]. Таким чином нестача літаків у корпусах досягала 50-70% від штатної кількості. Німці, за даними радянської розвідки, могли залучити до дій проти військ фронту до 500 літаків [1, с.145].

Насправді у складі 1-го німецького Повітряного авіакорпусу постійно перебували штабний загін та I група 52-ї ескадри винищувачів на Me-109G, що базувалися в Миколаєві та Умані і налічували 39 винищувачів Me-109G; близько 10 нічних винищувачів Me-110 з 200-ї ескадри, які базувалися у Фокшані; протитанкові штурмовики Ju-87G з 10-х протитанкових загонів 1-ї й 2-ї штурмових ескадр (загалом 24 літаки) на аеродромі Роман; 85 пікірувальників Ju-87D штабного загону, I і II груп 2-ї штурмової ескадри на аеродромі Хуші; 62 штурмовики Hs-129 з 4-ї протитанкової групи 9-ї штурмової ескадри та 31 FW-190 з I групи 10-ї штурмової ескадри, розташованих на аеродромі Бакеу; 35 штурмовиків-винищувачів FW-190 штабного загону та II групи 10-ї штурмової ескадри на аеродромі Лейпціг (Румунія) [3, арк.124]. Крім того, разом з 1-м ПАК німців діяли близько 100 літаків 1-го румунського авіакорпусу, у том числі 9-а винищувальна група на Me-109, 3-я бомбардувальна група на Ju-87D та 8-а штурмова група на Hs-129. Отже, реально кількісна перевага була на боці радянських ВПС, оскільки проти більш ніж 1000 радянских літаків 5-ї ПА 2-го Українського та 17-ї ПА 3-го Українського фронтів діяли лише близько 400 німецьких і румунських літаків. Навіть якщо врахувати, що німці могли задіяти на цій ділянці фронту до 200 двомоторних бомбардувальників 4-го авіакорпусу, то все одно перевага радянських ВПС залишиться принаймні двократною.

Завдання 5-ій повітряній армії на майбутню операцію були поставлені дуже важливі: бомбо-штурмовими ударами сприяти 27-ій, 52-ій та 2-ій гвардійській арміям у прориві оборони противника; знищувати артилерійські, мінометні батареї, танки, живу силу противника в тактичній глибині оборони; не дати танковим частинам німців, розташованих у Христинівці та Умані, підтримати свої війська на ділянці прориву; підтримати штурмовими ударами наступ 2-ї та 5-ї гвардійської танкових армій; прикрити від ударів авіації противника головне угруповання військ фронту в районі Шубіни Стави, Звенигородка, Лисянка.[1,с.145] Погода передбачалася нельотна – дощі, тумани, відлига. Незважаючи на це, командування ставило перед авіацією завдання в повному обсязі. На випадок, якщо погода завадить діям авіації, частину її завдань повинна була взяти на себе артилерія.

5.03.1944 операція розпочалася. Головного удару повинна була завдати 52-а армія генерала К.А.Коротєєва. Для її підтримки вже в перший день наступу планувалося здійснити до 700 літако-вильотів. Авіаційну підтримку першого удару повинні були здійснювати 40 винищувачів, 45 бомбардувальників та 60 штурмовиків. Але погода зранку 5.03.1944 видалася теплою, з вологістю до 90%. Над аеродромами й полем бою стояв густий туман. За таких умов наступ розпочався о 6 годині 54 хвилин ранку без авіаційної підтримки [1, с.152]. Незважаючи на це наступ проходив успішно. У другій половині дня в прорив були введені танкові армії генералів Богданова й Ротмістрова. Одночасно видимість стала кращою. Це дало змогу командуванню 5-ї ПА підняти в повітря 15 Іл-2 та 10 винищувачів на розвідку. Загалом же замість запланованих 690 літако-вильотів було здійснено 31 – 17 літако-вильотів на розвідку й 14 на прикриття наземних військ. До кінця дня на німецькі війська було скинуто лише 800 кг бомб. Майже одночасно над полем боя з'явилися німецькі розвідники [4, с.190].

Наступні дві доби радянська авіація не виконувала вильотів внаслідок погіршення погоди. Відлига з дощами й туманами вивела з ладу радянські аеродроми. На наступні три дні операції планувалося по 600-700 вильотів, а відсутність авіаційної підтримки значно ускладнила прорив німецької оборони, але війська 2го Українського фронту впорались з завданням без допомоги авіаторів. Крім того, погана погода не дала змоги діяти і німецькій авіації. Тому танкісти й піхота могли певний час не боятися ударів з повітря. Лише німецькі розвідники наполегливо вели розвідку радянських військ із світанку до темноти [2, арк.44].

Значне поліпшення погоди настало приблизно опівдні 8.03. З'явилися великі прогалини між хмарами, туман майже розійшовся. Повітряна розвідка 5-ї ПА помітила висування до лінії фронту 11-ї, 13-ї та 14-ї німецьких танкових дивізій. Увечері передові частини німців уже зав'язали бої з радянськими танками. Зранку 9.03 комадування фронту наказало авіації атакувати німецькі танки [4, с.191]. Протягом світлового дня авіація 5-ї ПА здійснила 723 літако-вильоти. За радянськими даними, штурмовики спалили близько 40 німецьких танків, в 26 повітряних боях було збито 18 німецьких літаків (власні втрати – 8 екіпажів, що не повернулися з бойових завдань). Загалом за радянськими джерелами в районі станції Поташ німці втратили до 500 танків. Із них 200 німці просто кинули через відсутність пального. Після розгрому німецьких танкових дивізій темпи наступу зросли [4, с.191].

Протягом 5–10.03 на уманському напрямі головні сили фронту просунулися вперед на 170 км. Користуючись цим, перейшли у наступ 5-а і 7-а гвардійські армії в напрямку на Новоукраїнку. Швидке просування вперед ускладнило підтримку наземних військ з боку авіації. Частина полків була перебазована на передові аеродроми, придатні для використання. Звідси пілоти 5-ї ПА виконували до 80 літако-вильотів за добу на підтримку наземних військ [2, арк.51].

Знову, як і під час Корсунь-Шевченківської операції, авіація фронту змушена була взяти на себе постачання передових частин усім необхідним. Через бездоріжжя автоколони з великими труднощами й перевитратами пального могли просуватися зі швидкістю, що не перевищувала 10-15 км на добу. На допомогу наземним службам постачання командування залучило три авіаполки 312-ї БАД (ком.—полковник В.П.Чанпалов), два окремі транспортні авіаполки – 44-й і 26-й, частину сил 1001 окремого санітарного авіаполку[4, с.192].

Німецька авіація також була обмежена у своїх діях поганими метеорологічними умовами. До того ж, у результаті швидкого просування вперед радянських наземних військ німецька авіація змушена була часто змінювати аеродроми базування. З одного боку, це стримувало активність німецької авіації, з іншого – німецькі комунікації скорочувалися і ситуація з постачанням пального і боєприпасів для німецьких авіаційних підрозділів поліпшувалася. Крім того, скорочувалася відстань польотів і німецькі авіатори мали змогу збільшити бомбовий вантаж своїх літаків за рахунок пального.

Німецькі бомбардувальники стали значно активнішими. Групи Ju-87, Ju-88 і He-111 кількістю від 6 до 40 літаків під прикриттям дрібних груп винищувачів Me-109 або FW-190 бомбардували радянські війська на марші, біля переправ та на полі бою. Значно активізувалися німецькі штурмовики. Літаки Ju-87 та FW-190 підходили до цілі на малих висотах і, скинувши бомби, розстрілювали радянські війська гарматним і кулеметним вогнем. Навіть при наявності винищувального прикриття радянських військ Ju-87 не відмовлялися від атаки. У цьому випадку вони найчастіше будували “захисне коло”, в якому кожен літак підтримував вогнем 20-мм гармат стрільця літака, що летів попереду. Таке “коло”, відбиваючись вогнем від радянських винищувачів, поступово відтягувалося в бік цілі або на свою територію – під захист зенітної артилерії. Досягши цілі, німецькі літаки переходили в піке й бомбардували ціль у декілька заходів, не розриваючи “кола”[5, с.266].

Наступ ударного угрупування (2-а ТА та 52-а А) підтримували 1-й ШАК та 4-й ВАК. До 11.03.44 прорив досяг 300 км по фронту та 100 км у глибину. Радянські війська підійшли до Південного Бугу. 10.03 була визволена Умань [1, с.157–160]. Скориставшись цим, командування 5-ї ПА перебазувало на уманський аеродром 1-й ШАК генерала Рязанова. Звідси штурмовики та винищувачі здійснювали підтримку радянських військ при форсуванні Південного Бугу. Штурмова авіація завдавали регулярних ударів по військам, що відступали. 11.03 пілот 1-го ШАК І.Ф.Якурнов виявив на шляху Вінниця-Немирів до 2000 автомашин з вантажами та вояками. Якурнов здійснив 8 заходів на колону, одночасно викликавши по радіо ще дві групи штурмовиків (ком.— Гулькін та Одинцов). В результаті гарматно-бомбового удару було знищено близько 70 автомашин[4, с.193].

Жорстокі повітряні бої розгорнулися над Південним Бугом під час форсування його радянськими військами 11–13.03.44. Для того, щоб не дати

німцям закріпитися на правому березі річки, радянські війська заздалегідь готувалися до її форсування. Але після захоплення плацдармів постала проблема переправи головних сил та важкої техніки. Радянські війська зуміли захопити кілька мостів у районі Хащуватого, Джулинки та Берізок. Протягом 13–18.03 ушкоджені мости були відремонтовані, крім того, було побудовано кілька нових мостів, що дало змогу перейти річку головним силам фронту. Практично з самого початку форсування радянські переправи опинилися під ударом німецької авіації та артилерії, які намагалися будь-що знищити їх [1, с.163].

Більшість радянських авіаполків базувалися під Кіровоградом. Велика відстань не дозволяла винищувачам довго перебувати над переправами. Економлячи пальне, радянське командування змушене було зменшити кількість винищувачів у групах і допускати до вильотів лише найбільш досвідчених пілотів. У той же час німецькі бомбардувальники базувалися на прифронтових аеродромах і мали можливість бомбардувати переправи, використовуючи паузи, які виникали під час зміни нарядів радянських винищувачів. Німецька ударна авіація виконувала по 7-10 вильотів на літак протягом доби й завдавала радянським військам відчутних втрат. Хоча винищувачі 4-го та 7-го ВАК і збили над переправами 19 ворожих літаків, але врятувати радянські війська не змогли [4, с.193]. Так, майже одразу після того, як радянські війська 12.03 захопили міст у районі Хащуватого, район моста був атакований німецькими бомбардувальниками. Радянських винищувачів в цьому районі не було і в другій половині дня група з 35 німецьких бомбардувальників прорвалася крізь зенітний вогонь, зруйнувавши кілька прольотів моста. Через міст устигли перейти лише 3 танки й мотострілецький батальйон 170-ї танкової бригади, які три доби були відрізані від радянських військ [1, с.163].

Не менш активними були пілоти Люфтваффе в ударах по радянським комунікаціях. Автошляхи розкисли й були забиті покинутою німцями технікою. Швидкість просування автотранспорту становила лише 3-4 км на годину. Звернути з дороги й розосередитися автоколони не мали ніякої можливості. В рідкій багнюці загрузали не тільки автомашини, але й танки. Внаслідок цього німецька штурмова авіація отримала можливість полювати на радянських комунікаціях як удень, так і вночі. 13.03 під бомбами німецького нічного бомбардувальника ледве не загинув командуючий фронтом І.С.Конєв [1, с.164–165]. Командування 5-ї ПА неодноразово відмічало широке застосування літаків Ju-87 як класичних штурмовиків. Уперше з початку бойових дій літаки цього типу завдавали ударів з бриючого польоту, застосовуючи по радянським військам не тільки бомби, але й 20- і 37-мм гармати. У разі якщо погода не дозволяла німецьким пілотам діяти масовано, вони діяли одиночними літаками і дрібними групами.

Німецька винищувальна авіація в березні також страждала через нестачу пального та поганий стан аеродромів. Крім того, саме в березні–квітні 1944 р. американські важкі бомбардувальники здійснили декілька

нальотів на румунські нафтові промисли в районі міста Плоешті і більшість румунських авіаційних підрозділів були націлені на захист цих об'єктів. Таким чином на уманському, миколаївському та херсонському напрямках залишилася тільки 1 група винищувачів Ме-109 – I/JG 52, яка діяла переважно проти літаків 17-ї ПА. На ділянці 5-ї ПА були зафіксовані вильоти 2-6 Ме-109 на супроводження бомбардувальників та штурмовиків, прикриття німецьких військ у місцях цього зосередження, "вільне полювання" за радянськими транспортними та зв'язковими літаками [2, арк.49].

Радянській авіації доводилося розв'язувати складну дилему. З одного боку, потрібно було захищати свої війська, з іншого – підтримувати дії ударної авіації на головних напрямках наступу. Дилема загалом була розв'язана на користь підтримки наступальних дій. Тому зусилля радянських пілотів були зосереджені на кількох вузьких ділянках фронту, а решта радянських військ мусили покладатися на зенітників, які часто не встигали за відносно швидким просуванням танкістів та мотопіхоти.

14.03 пілоти 2-ї ескадрильї 240-го вап 302-ї ВАД 4-го ВАК (комеск – Герой Радянського Союзу капітан К.О.Євстигнєєв) двічі вилітали на супроводження штурмовиків у район Первомайська. Відстань до цілі дорівнювала близько 150 км, вильоти виконувала шістка Ла-5. В першому вильоті радянській групі довелося провести повітряний бій з Ме-109. К.Євстигнєєв заявив про збитий "мессершмітт". З радянського боку отримав пошкодження правого елерона літак молодого пілота О. Амурова. На щастя, для пілотів ескадрильї бій закінчився швидко, і всі винищувачі дісталися до свого аеродрому (в тому числі й Амуров) [6, с.135-136].

А от пілотам 1-ї ескадрилії того ж полку, веденої капітаном І.М.Кожедубом, не пощастило. У цей же день ескадрилья отримала завдання прикривати радянські війська біля переправи через Південний Буг. Під час патрулювання переправи намагалася атакувати дев'ятка Ju-87. Німецькі штурмовики вилетіли на завдання без винищувального прикриття. Кожедуб прагнув стрімкою атакою збити принаймні 1 ворожий літак. В цьому випадку в оборонному "колі" німецьких літаків утворювався розрив. Після цього винищувачі мали атакувати німців з різних напрямків попарно. Кожедубові вдалося з першої атаки підпалити "юнкерс". Після цього він дав команду шістці розділитися на пари й самостійно атакувати бомбардувальників. Радянські винищувачі збили 3 Ju-87. Німці почали відтягуватися під захист своєї зенітної артилерії. У цей момент над переправою з'явилася інша дев'ятка пікірувальників, і радянські пілоти атакували нову групу ворожих літаків і зірвали німцям атаку. Лейтенант В.Мухін збив Ju-87, решта відтягнулися на свою територію. Тепер перед радянськими винищувачами постала проблема повернення на свій аеродром – вони перевитратили пальне. У результаті чотири літаки здійснили приземлення на покинутому німцями льотному майданчику, дістався незначні ушкодження, а пара ст.лейтенанта Тернюка повернулася додому [5, с.267-270].

Після форсування Південного Бугу радянські війська продовжили наступ до р. Дністер. Причому темпи просування військ зросли, і відставання тилових частин збільшилося. Це ще більше ускладнило умови організації авіаційної підтримки військ. Особливо відстали 1-й БАК, озброєний бомбардувальниками Пе-2 та 7-й ВАК на "аерокобрах". Обидва типи літаків вимагали кращих умов базування, ніж штурмовики та вітчизняні винищувачі, й затрималися на кіровоградському аеровузлі, який мав бетонну смугою.

Тим часом 52-а А та 2-а ТА 17–18.03 захопили німецький понтонний міст у районі Яруги. 27-а А та 6-а ТА 18-19.03 вийшли до Дністра в районі Могілів-Подільського. Передові загони армій захопили кілька плацдармів на правому березі Дністра. 25-й інженерний батальйон розпочав ремонт мосту й організував паромну переправу. До 20.03 розпочалося будівництво мостів для важких вантажів у Могилів-Подільському та Ярузі [1, с.171]. Німецька авіація намагалася будь-що завадити будівництву моста. Німецькі пікірувальники виконували по 7–8 вильотів на день, атакуючи війська та комунікації 2-го і 3-го Українських фронтів.

У більшості випадків німецькі літаки проривалися до цілі. Протягом 17–20.03 мости через Дністер кілька раз були ушкоджені, але зупинити їх будівництво німцям не вдалося. 20.03 увечері група пікірувальників III/SG 2, ведена майором Г.-У.Руделем зруйнувала один з прольотів моста в районі Ямполя, незважаючи на те, що міст був прикритий групою Ла-5 і зенітною артилерією. У бою німці втратили безповоротно 2 Ju-87D [7, с.159-160]. Проте міст був швидко відбудований, і його ушкодження майже не вплинуло на постачання радянських військ.

Лише в поодиноких випадках радянським винищувачам удавалося перехоплювати ворожі штурмовики. 20.03 четвірка "аерокобр" 438-го вап у районі на північ від Ясс атакувала 4 FW-190, які збиралися штурмувати позиції радянської артилерії, і збила 3 з них [8, с.232].

Наступного дня пости ВНОС зареєстрували до 600 літако-прольотів німецької авіації, яка атакувала головним чином переправи та скупчення військ біля них. Радянська повітряна армія змогла відповісти лише 123 літако-вильотами, збивши 5 літаків противника [1, с.175]. 21.03 командуючий 2-м Українським фронтом маршал І.С.Конєв поставив вимогу перед генералом Горюновим: швидше привести в дієздатний стан щойно захоплені аеродроми Вапнярка, Новоукраїнка, Могилів-Подільський. Командування 5-ї ПА вжило негайних заходів з виконання наказу. 25.03 бомбардувальники 1-го БАК та винищувачі 7-го ВАК були перебазовані на вказані аеродроми й долучилися до підтримки 52-ї А та 2-ї ТА [4, с.193–194]. Війська фронту в цей період розвивали наступ у напрямку міст Бельц та Ясси.

Тільки 23.03 війська фронту просунулись на окремих напрямках до 20 км уперед. Радянські штурмовики підтримали 27-у А та 6-у ТА. Бомбардувальники атакували живу силу й техніку німців у районі м. Бельці, чим сприяли розгрому гарнізону міста й виходу 52-ї А на радянсько-румунський кордон північніше м. Унгени 26.031944. Напередодні

румунського кордону досягла 27-а А генерала С.Г.Трофименка, яку підтримували 4-й ВАК та 1-й ШАК. Одночасно посилився опір німецьких частин. Німці 23.03 розпочали контрнаступ проти 40-ї А в напрямку Муровані Кирилівці, активно підтриманий авіацією. Але німецькі атаки були відбиті, а наступ радянських військ тривав [1, с.178]. У той же час радянські війська зазнали значних втрат у живій силі й техніці. У дивізіях залишилося тільки по 1-2 тис. чоловік, 2 танкові армії фронту налічували 26.03 85 танків та 25 САУ з 581, які починали наступ, у бойових порядках піхоти залишилося 50–60% артилерії. Німецька авіація, використовуючи стаціонарні авіабази в Румунії та Молдавії продовжувала завдавати тяжких втрат радянським військам. 27.03.1944 тільки III/SG 2 заявила про знищення в районі Балти та Фалешті більше 30 радянських танків і великої кількості радянських вантажівок та піхоти [7, с.183]. Радянські винищувачі не завжди встигали надійно прикрити наземні війська. Часто атаки здійснювалися по німецьких літаках, коли вони вже відходили від лінії фронту. У той же час інтенсивність повітряних боїв наприкінці березня зросла.

У результаті наступу 2-й Український фронт завдав тяжкої поразки 8-й А та 1-й ТА німців і просунувся вперед на 200–250 км, вийшов на радянсько-румунський кордон, на початку квітня форсував Дністер на ділянці шириною 100 км і вийшов на підступи до Ясс та Кишинева. Тількі за період 5–26.03 радянські війська заявили про знищення 62 тис. німецьких солдат та офіцерів, понад 18 тис. вояків були взяті в полон. У боях були знищені та захоплені до 600 танків, 225 бронетранспортерів, 1275 гармат, 775 мінометів, багато військового майна [1, с.182].

Авіація фронту за 21 день наступу здійснила 2959 літако-вильотів в тому числі: 900 вильотів виконали штурмовики, 1798 – винищувачі, 173 – бомбардувальники, 88 – літаки По-2. Протягом цього періоду було заявлено про знищення 119 німецьких літаків, у тому числі 10 Ме-109, 14 FW-190, 2 FW-189, 2 Не-111, 82 Ju-87, 2 Ju-88, 3 Ju-52, 1 Hs-126, інших типів – 31. До того ж 13 ворожих літаків були знищені на аеродромах, 18 – збиті зенітниками 2-го Українського [2, арк. 49-50]. Можливо, дані про успіхи радянської сторони перебільшені, але це аж ніяк не применшує значення і масштабів перемоги радянських військ та авіації в битві за вихід до радянсько-румунського кордону. Власні втрати 5-ї ПА склали 44 літака, у тому числі: 3 бомбардувальника й 4 винищувача були збиті в повітряних боях, 3 бомбардувальника й 2 штурмовика – вогнем німецьких зеніток, 2 штурмовика, 2 винищувача й 1 бомбардувальник не повернулись з бойових завдань з невідомих причин. Ще 6 літаків різних типів були втрачені в катастрофах і 21 – в аваріях [2, арк.48].

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Конев И.С. Записки командующего фронтом.- М.: Воениздат, 1991.- 602 с.

2.ЦАМО РФ (Центральный архив министерства обороны Российской федерации, г.Подольск, Российская федерация) – Ф.5й Воздушной армии – оп. 4999 – д. 82 – 154 арк.

3.O.K.L. Fighter Claims Chef fur Ausz. und Dizsiplin Luftwaffen-Personalamt L.P. [A] V Films & Supplementary Claims from Lists. Eastern Front [Ostfront] 1944 – 88 p.

4.Гречко С.Н.. Решения принимались на земле. – М.: Воениздат, 1984.- 288 с.

5.Кожедуб И.Н. Верность Отчизне. Рассказы лётчика-истребителя. – М., Детская литература, 1972 – 415 с.

6.Евстигнеев К.А. Крылатая гвардия. – М.: Воениздат, 1982 – 224 с.

7.Х.У.Рудель. Пилот пикировщика./ Бомбы сброшены. Сб. – М.,ООО "Издательство АСТ", 2002.- 736 с.

8.Кожевников А.Л. Стартует мужество. – М., Воениздат, 1975 – 400 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА.

Колєчкін Вадим Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних наук і професійної педагогіки ДЛАУ.

Наукові інтереси : історія Другої Світової війни, історія авіації.

УДК 94(47)"192":329

ФУНКЦІОНУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ В КОНТЕКСТІ ЛІКВІДАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ БІЛЬШОВИКІВ СТОСОВНО НАЦІОНАЛ-КОМУНІСТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА РУХІВ У 20-Х РОКАХ XX СТОЛІТТЯ.

Ігор НІКОЛАЄВ (Миколаїв)

У статті, на підставі переважно архівних джерел, проаналізовані соціально-політичні аспекти діяльності Єврейської комуністичної робітничої партії в період становлення тоталітарної системи та в контексті більшовицьких національно-культурних перетворень.

Ключові слова: єврейська громада, Єврейська комуністична робітнича партія, національні меншини, більшовики.

В статье на основании преимущественно архивных источников проанализированы социально-политические аспекты деятельности Еврейской коммунистической рабочей партии в период становления тоталитраной системы и в контексте большевитских национально-культурных преобразований.

Ключевые слова: еврейское общество, Еврейская коммунистическая рабочая партия, национальные меньшинства, большевики.

The report which is based on archival materials, covered socio-political aspects of the life of the Jewish community in Southern Ukraine of the period of the totalitarian system. The features of activity of the Jewish communist party in a context of Bolshevist national-cultural transformations are opened.

Key words: Jewish society, Jewish communist working party, national minorities, bolshevists

Розвиток демократичних процесів, подальше становлення громадянського суспільства визначають актуальність такого питання, як

наявність широкого спектра політичних партій, які виражають інтереси й потреби максимально більшої кількості громадян. Це особливо актуально для нас сьогодні, коли в період розв'язання гострих внутрішньополітичних протиріч, саме ідейний і політичний плюралізм є одним з гарантів подальшого становлення громадянського суспільства в Україні.

Першими дослідниками заявленої теми стали колишні політичні діячі того часу, насамперед М. Грушевський [1]. Через ідеологічний тиск, історики радянського періоду не могли підійти до зазначеної проблеми об'єктивно, наголошуючи на перемозі більшовиків та марксистської ідеології в цілому. Здобуття Україною незалежності призвело до значної активізації науковців у вивченні цього питання. Історії українських національних партій в 20-ті роки XX століття присвячена монографія О. Бриндака [2]. Слід відзначити дослідження М. Шитюка [3], у якому історик аналізує репресивну політику радянської влади проти представників політичних партій і угруповань Півдня України. Втім, незважаючи на наявність значної кількості опублікованих праць, в українській історіографії існує потреба комплексного дослідження становлення однопартійної системи, вивчення регіональних та національних аспектів проблематики.

Минуле України, як і багатьох інших територій колишнього СРСР, містить у собі цілий комплекс яскравих і драматичних сторінок, що є історичною спадщиною багатьох народів, котрі одержали в радянський період статус національних меншин. Істотну роль у господарський і суспільно-політичний розвиток країни відіграли, зокрема, представники єврейської громади.

Активну участь брали євреї і в політичному житті країни. Найбільш тривалою за часом була діяльність Єврейської комуністичної робітничої партії. Саме вона проіснує найдовше серед легальних не більшовицьких партій, припинивши своє існування лише 1928 року. Партія виникне в жовтні 1923 року після самоліквідації Єврейської соціал-демократичної партії (Поалей-Ціон). Враховуючи національний склад Півдня України, саме тут вона буде проводити найбільш активно свою роботу.

Матеріали Одеського державного архіву дають дослідникам можливість простежити ключові моменти діяльності найбільш потужного Одеського обласного комітету Єврейської комуністичної робітничої партії, а також, спираючись на циркуляри Центрального Комітету й Бюро Правобережної України, виділити основні тенденції культурного, економічного й суспільно-політичного життя єврейської громади в період становлення тоталітарної системи.

Ще до більшовицького перевороту 1917 року єврейські організації займали особливе місце серед національних політичних партій соціалістичного напрямку. Офіційна політика уряду Росії, спрямована на русифікацію та асиміляцію євреїв, обмеження їхніх цивільних прав, незважаючи на високий інтелектуальний рівень та потужні історичні традиції

єврейського народу призвела до того, що багато представників єврейської діаспори виявилися в опозиції до самодержавного режиму, поповнюючи найбільш радикальні, у тому числі марксистські організації.

У 80 – 90-х роках XIX сторіччя почали формуватися національні єврейські партії. Особливе місце серед них займала соціал-демократична партія єврейських ремісників і робітників, що утворилася у вересні 1897 року (Бунд). Після самоліквідації 1921 року частина його членів увійшла до лав РКП(б), а однією із найвпливовіших серед новостворених громад стала Єврейська соціал-демократична робітнича партія Поалей-Ціон (згодом Єврейська комуністична партія Поалей-Ціон). Саме вона отримає від єврейського відділу Наркомату національностей легалізацію та проіснує протягом 1920-х років [4].

Єврейська діаспора щиро вітала повалення царизму в березні 1917 року, оцінюючи це як велику перемогу, що означала кінець їхнього гноблення й початок нової ери відродження. Одним з перших заходів, запроваджених Тимчасовим урядом, було припинення дії антисемітського законодавства старого режиму: 650-ти законів, що так чи інакше обмежували цивільні права єврейського населення. Утім, уже тоді в єврейському середовищі відчувався істотний вплив лівих ідей. На проведеній у квітні 1917 року Московській конференції Єврейської соціал-демократичної робочої партії було ухвалене рішення "відмовитись від усяких коаліцій з буржуазією та віддати всі сили на боротьбу зі світовим імперіалізмом" [5].

Цілком природно, що в хаосі громадянської війни значна частина лівих єврейських сил підтримувала більшовиків. Упродовж усього часу перебування Радянської влади на території України вони віддавали кращі сили в розпорядження Радянської влади й Червоної армії, проводячи активну агітацію серед єврейського пролетаріату.

Так, у тезах Єврейської комуністичної партії, присвячених 4-й річниці Жовтня, підкреслювалося, що: "Капіталізм, заснований на пограбуванні колоній та гнобленні малих націй, не може подарувати свободу народам. Тільки диктатура пролетаріату є необхідною передумовою вирішення національного питання...Саме за це єврейські комуністи та їх однодумці боролися на фронтах Громадянської війни в лавах Червоної армії, проводили активну агітаційну кампанію серед пролетаріату як єврейської, так і всіх інших національностей…Жовтнева революція не тільки проголосила гасло самовизначення народів, але й здійснила його на практиці...Завдання ЄКП – боротися на чолі єврейського пролетаріату за остаточне здійснення гасел Жовтня..." [6].

Однак, Жовтень 1917-го не всі представники лівих єврейських організацій прийняли позитивно. У багатьох з них подальший розвиток відносин з Радянською Росією складався неоднозначно. Про це свідчить доля післяреволюційного "Бунду", післяреволюційні події в якому призвели до розколу в його лавах та "добровільному" злиттю із РКП(б). При цьому

колишніми членами "Бунду" відкрито висловлювалася занепокоєність подальшою долею єврейського руху через "…повну асиміляцію з більшовиками, що унеможливлює вільне висловлювання думок представників всієї єврейської діаспори, а не тільки прибічників РКП(б)…" [7].

Зважаючи на те, що на початку 1920-х років радянський режим гостро потребував широкої підтримки якомога більшої кількості населення, політика стосовно національних меншостей проводилася достатньо лояльно. Згідно з рішеннями X (1921) і XII з'їздів РКП (б) національна політика в Україні містила в собі два основних напрямки: українізація й заходи щодо ставлення до нацменшин.

Тимчасовим наслідком цієї політики став розквіт соціалістичної єврейської культури, зокрема, підвищення статусу ідиш, рідної мови 70 відсотків радянських євреїв, установлення мережі єврейських шкіл, наукових інститутів, газет, народних будинків і театрів. Так, їдиш одержав статус офіційної мови для євреїв України. На початку 1930-х років в Україні функціонувала 831 школа на цій мові. У Києві було відкрито Єврейський університет. Швидко росла національна літературна продукція: з 238 назв книг 1928 р. до 668 1933 р., із загальним тиражем у 2,5 мільйона екземплярів, при чисельності єврейського населення в СРСР близько 3 мільйонів осіб [4].

Циркуляр секретаря ЦК ЄКП Ароцкера від 7 липня 1921 року закликав: "Відкрити літературні студії при всіх школах, де є учні на ідиш, охопити на спеціальних заняттях весь курс єврейської літератури, включно до сучасної єврейської літератури...". Окремо додавалася програма, що складалась з 15 лекцій та список рекомендованої літератури [8].

З огляду на ідеологічні особливості того часу, обов'язковими серед єврейського населення стали лекції, що пояснювали "історичну правду" про Жовтневий переворот. Їхні назви свідчать самі за себе: "Чому запізнився єврейський жовтень", "Як утворилася Єврейська комуністична робітнича партія", "Євреї в боротьбі зі світовим імперіалізмом", "Підтримка євреями Жовтня та політики більшовиків" та інші [9].

Перед культурною роботою ЄКП був поставлений ряд "ударних" цілей, головними серед яких уважалися підготовка партійних кадрів й агітаторів, освіта й політичний розвиток широких прошарків єврейських трудящих, проведення антирелігійної кампанії.

Досить цікавим нововведенням у роботі з єврейською громадою України стало видання щомісячної "Усної газети". Як правило, читання її відбувалося в робочих клубах спеціально підготовленими лекторами. Газета містила в собі літературний відділ, місцеву хроніку та агітаційні матеріали. Знайомство з номером, як правило, закінчувалося концертом. Обов'язковою умовою було залучення на названі заходи якомога більшої кількості безпартійного пролетаріату [10].

Нова економічна політика стимулювала в "партії єврейського пролетаріату" ЄКП інтерес до аграрних питань. Для вивчення можливості аграризації єврейських мас усім партійним осередкам рекомендувалося негайно почати перемови з кооперативними спілками про можливість одержання єврейськими громадянами ділянки землі або молочної ферми.

Подібні ініціативи знаходили підтримку й у виконавчій владі. Постановою № 962 від 20 серпня 1921 року Київський Виконком одним з головних завдань Радянської влади визначив допомогу єврейському населенню, що займається сільським господарством. Пропонувалося запобігати випадкам самовільного захоплення земель єврейських колоністів, надавати допомогу сільськогосподарською технікою та насінням єврейським господарствам, які постраждали від погромів, що супроводжували громадянську війну [11].

Особливо популярною в єврейському середовищі була особа одного із засновників ЄКП Бєра Борохова. Уродженець українського містечка Золотоноша проживе тільки 36 років, померши в грудні 1917 року від запалення легенів. Незважаючи на це, він здобуде собі славу вченого й суспільного діяча, одного з родоначальників соціалістичного сіонізму. Борохов сформулював свою унікальну теорію сіоністського соціалізму. Переселення євреїв в Ерец-Ісраель і створення там власної економічної бази повинне було стати, за його словами, основою для класової боротьби єврейського пролетаріату. Публіцистика Борохова мала великий вплив на виникнення єврейського робочого руху в Європі та США.

Не дивно, що сучасники вбачали в Борохові опору й надію на здійснення своїх сподівань, створюючи навколо його особистості своєрідний ореол. Бороховські погруддя, фотографії займали чільне місце на столах і полицях у єврейських будинках. Його ім'ям називалися різні організації та цілий ряд єврейських робітничих клубів України. Його біографія широко висвітлювалася в пресі й на агітаційних лекціях як "видатного борця за справу звільнення єврейського пролетаріату" [12].

Утім, існування навіть цілком лояльних до офіційної влади партійних утворень перешкоджало диктатурі "перемігшого пролетаріату". Уже 1925 року Харківський та Одеський осередки ЄКП звинувачували владні структури в "поступовому придушенні діяльності…Матеріали нашого центрального щомісячного органу "Єврейська пролетарська думка" затримуються владою на кілька місяців, редагування матеріалів у цьому виданні має характер або повної заборони, або фальсифікації авторської думки…" [13].

1928 рік буде визначений Й. Сталіним, як "Великий перелом" у всіх сферах соціалістичного будівництва. Саме він стане останнім в існуванні Єврейської комуністичної робітничої партії. 1928 року влада почне розробляти Біробіджанський проект, а ЄКП залишиться фактично єдиним його легальним критиком. Наприкінці червня 1928 року співробітниками

ДПУ будуть захоплені всі приміщення та конфісковано все майно ЄКП, а її діяльність, незважаючи на міжнародні протести, припинена.

Таким чином, можна дійти висновку, що спочатку більшовики лояльно ставилися до євреїв, які під час громадянської війни їх підтримували. Новий уряд не тільки гарантував їм, як і всім іншим національним меншинам проголошену Лютневою революцією, рівність перед законом. З початком непу євреї змогли поширити свої здібності на всі сфери радянського життя, багато хто з них зробив свій внесок в економічний, політичний та культурний розвиток держави.

На жаль, надалі диктатура робітників і селян перетвориться в диктатуру однієї партії – партії більшовиків. Усі інші партії, які були не згодні з їхньою позицією й мали свій власний погляд на майбутнє країни, автоматично зараховувалися до категорії супротивників, з якими більшовики почали розправлятися в міру зміцнення своїх позицій. У радянських євреїв більше не залишиться своїх національних організацій, що призведе до процесу поступової асиміляції та втрати єврейською інтелігенцією свого політичного значення.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії / Ред. В. Плачинда. – К.: Наукова думка, 1991. – 128 с.

2. Бриндак О. Ліквідація більшовиками політичної опозиції та встановлення однопартійної системи в Україні в 20-ті роки XX століття. – Одеса: Астропринт, 1998. – 182 с.

3. Шитюк М. Масові репресії проти населення Півдня України в 20-ті-50-ті роки XX століття. – Київ: Тетра, 2000. – С. 193 – 221.

4. Державний архів Російської Федерації. – Центральний комітет Єврейської соціал-демократичної робітничої партії "Поалей-Ціон". Ф. Р – 620. Оп.1, Спр. № 25. – Арк. 529.

5. Державний Архів Одеської області (далі ДАОО). – Ф.41. – Оп.1. – Од.зб. 3. – Арк. 32 – 34.

6. Там само. – Арк. 38.

7. ДАОО. – Ф. 41. – Оп.1. – Од.зб. 8. – Арк. 49 – 50.

8. ДАОО. – Ф. 41. – Оп.1. – Од.зб. № 6. – Арк. 73 – 75.

9. ДАОО. – Ф. 41. – Оп.1. – Од.зб. № 1. – Арк. 64 – 65.

10. ДАОО. – Ф. 41. – Оп.1. – Од.зб. № 9. – Арк. 109 – 110.

11. ДАОО. – Ф. 41. – Оп.1. – Од.зб. № 2. – Арк. 92 – 93.

12. ДАОО. – Ф. 41. – Оп.1. – Од.зб. № 7. – Арк. 115 – 117.

13. Там само. – Арк. 135 – 136.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА:

Ніколаєв Ігор Євгенович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії та права Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського.

Наукові інтереси: проблеми становлення тоталітарної системи в 20-х роках XX століття.

УДК 94 (470) “1922 – 1929”

ІНФОРМАЦІЯ ЯК ОБ’ЄКТ КОНТРОЛЮ В МАТЕРІАЛАХ ДІЛОВОДСТВА ТА РОЗПОРЯДЧІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ ГОЛОВЛІТУ РФСРР

Інна ПОЗДНЯКОВА (Кіровоград)

У статті досліджується цензурна політика в радянській Росії як система управління та контролю за інформаційними потоками протягом 1922 – 1929 рр.

Ключові слова: цензурна політика, радянська цензура, політична цензура, ідеологічний контроль, Головліт.

В статье рассматривается цензурная политика как системы управления и контроля над информационными потоками в советской России на протяжении 1917 – 1929 гг.

Ключевые слова: цензурная политика, советская цензура, политическая цензура, идеологический контроль, Главлит.

In this article is being the research of censorship policy in Soviet Russia as a system of state maintenance and control of distribution of information in 1922 – 1929.

Key words: censorship policy, Soviet censorship, political censorship, ideological control, the publishing house “Glavlit of RSFSR”.

Тривалий час радянська цензура залишалася за межами наукових досліджень. До початку 90-х рр. XX ст. радянські дослідники лише опосередковано розкривали у своїх працях історію й практичну діяльність цензури та системи ідеологічного контролю загалом.

Якісно новий період у процесі дослідження історії радянської цензури розпочався тільки на початку 90-х рр. XX ст. Піонерами в запровадженні новітніх підходів до вивчення історії радянської цензури були Т. Горяєва, С. Джимбінов, В. Красногоров [1], статті яких надруковано на сторінках провідних радянських журналів. Згодом з’явилася не менш вартісна у науковому плані публікація А. Горчевої, де вперше подано загальний огляд діяльності Головліту РСФРР [2]. З-поміж досліджень 1990-х р. заслуговує на особливу увагу перша монографія з історії радянської цензури А. Блюма, яка значно розширила коло досліджуваних питань з історії радянської цензурної політики [3]. У центрі уваги дослідника – видавнича політика, апарат Головліту та Головреперткому.

Для російської історіографії цензурної тематики кінця 90-х рр. XX – початку XXI ст. характерний проблемно-тематичний напрямок у дослідженні її функцій та завдань. Про це свідчать роботи науковців М. Зеленова, Л. Молчанова, Т. Горяєвої [4]. Так, у монографії М. Зеленова центральне місце відведено аналізу цензури щодо історичної науки та професійних

істориків у 1920-х рр.; Л. Молчанов докладніше зупинився на вивченні преси в роки Громадянської війни, її ролі в антибільшовицькому русі; Т. Горяєва розкрила встановлення політичного контролю за радіомовленням у 1920 – 1930-х рр.

Отже, історіографічний огляд засвідчує наявність значної частини досліджень, які розглядають цензурну політику як один з важливих складників ідеологічного механізму радянської політичної системи. Проте в наявних дослідженнях функціонування цензурних інституцій недостатньо уваги приділено еволюції змісту нормативної документації Головліту, питанням створення переліків відомостей, що становили таємницю та не підлягали поширенню й комплексному аналізу заборонених відомостей. Власне, цим й зумовлено постановку цієї проблеми як об'єкта дослідження.

Основним видом нормативної документації Головного управління у справах літератури та видавництв РСФРР (Головліту) були циркуляри, розпорядження та накази. Вони містять вказівки, що вимагали оперативного виконання та є закономірними для початку 20-х рр. XX ст., оскільки методи роботи Головліту перебували на стадії формування. Усі циркуляри були суворо втаємничені, на кожному з них стояла позначка: "Таємно. Терміново". Сформульовані в них положення чи завдання необхідно було виконувати в обов'язковому порядку, а кожен випадок невиконання розбирався вищою інстанцією.

В одному з циркулярів Головліту його місцевим органам за квітень 1924 р. зазначалося: "Опублікування в місцевій пресі відомостей про маршрути з центру, зупинки, місця виступів (з'їзди, конференції), місця лікування членів уряду СРСР, РСФРР та членів ЦК РКП(б) можливе тільки з відома ОДПУ". Повідомлення про агітаційні поїздки можуть друкуватися без відома ОДПУ лише в тих випадках, коли в них не вказується час та місце перебування відповідальної особи. З 1924 р. без відома ОДПУ заборонялося надсилати репортерів та фотографів на з'їзди та конференції за участі членів уряду СРСР [5, с. 75].

У квітні 1924 р. комісія з увічнення пам'яті В. І. Леніна встановила обов'язковий попередній перегляд зображень вождя, що надходили до Головліту від редакцій, друкарень у вигляді рукописів з малюнками, а вже Головліт мав надсилати їх до вищезгаданої комісії [6, с. 93].

У вересні того року за пропозицією ОДПУ було встановлено наступний порядок цензурування скульптурних зображень Леніна: "Бюсти В.І. Леніна можуть виготовлятися лише з дозволу комісії ЦВК СРСР з подальшою (обліковою) візою ВПК (відділу політконтролю – Авт.) ОДПУ. На бюстах Леніна ставиться номер дозволу комісії ЦВК СРСР за формою "Д.К. – №...". Скульптурні зображення В.І. Леніна можна виготовляти в приватних майстернях лише за наявності дозволу комісії ЦВК СРСР, згоди Держвидаву та попередньої реєстрації у ВПК ОДПУ" [7, с. 441].

З посиланням на те, що поява в пресі відомостей про партійних функціонерів полегшує роботу шпигунам, у циркулярі ОДПУ, виданому в

лютому 1926 р., запропоновано: “1. Усі відомості такого роду не подавати у пресі до погодження з ОДПУ. Будь-яке відправлення репортерів, фотографів та подібних працівників за членами Уряду, які виїжджали, без спеціальної візи ОДПУ заборонено. Редакції, що надіслали своїх працівників без візи ОДПУ, будуть оштрафовані, а репортери, фотографи та інші – арештовані” [5, с. 102].

Варто зазначити, що зміст циркулярів Головліту розроблявся з урахуванням та на основі вказівок, наданих відділом друку та інформації при Раднаркомі СРСР. Саме вони регламентували окремі випадки та визначали ідеологічний складник загалом. Наприклад, у жовтні 1926 р. в листі вищезгаданого відділу встановлювався порядок опублікування відомостей щодо експорту бавовни, контроль покладався на Головліт РСФРР, який мав повідомити періодичні видання, розіславши циркулярні листи [8, л. 3 – 4].

Редакціям газет пропонувалося уникати попереднього оприлюднення цифрових повідомлень щодо розміру врожаю, заготівлі хліба до більш точного з’ясування всієї картини на селі [9, арк. 2]. Березневим циркуляром 1927 р. приписувалося: “Жодних відомостей та міркувань хвилюючого характеру про перспективи врожаю в поточному році й інформації, що може бути сприйнята, як загроза врожаю, наприклад, про несприятливі метереологічні спостереження” [5, с. 118 – 119].

Циркулярно також заборонялася публікувати в пресі будь-яку інформацію “Про зараження хліба довгоносиком, кліщем та іншими шкідниками з метою запобігання паніці на зовнішніх ринках та шкідницького тлумачення цих відомостей ” [7, с. 444].

Низкою циркулярів заборонялося без попереднього погодження з ОДПУ оприлюднення відомостей про його роботу й структуру, про аварії на залізниці, за винятком повідомлень, що надійшли від РОСТА. Також заборонялося друкувати інформацію про конкретні заходи політики регулювання цін як на загальносоюзному рівні, так і стосовно окремих районів; про ліміти для хлібозаготовчих організацій; про стан забезпечення продуктами харчування Москви, Ленінграда та СРСР у цілому; заборонялося висвітлення пропозицій Держплану, що мали політичне забарвлення, як-то пропозиція про зменшення кількості робітників, зайнятих у промисловості і т. д. [10, л. 1, 3, 10].

Можна припустити, що поширення вищезгаданої інформації слід було уникати, щоб не дати змоги “ворожо налаштованій пресі” використати її для критики стилю управління та методів господарювання в радянській республіці, а також показати в негативному світлі як партійне керівництво, так й адміністративну вертикаль загалом.

Час показав, що практика видання розрізнених інструкцій та циркулярів є недостатньо ефективною: до друку все ж таки потрапляла “небажана” інформація. До того ж, інструкції визначали лише характер інформації, котру не слід поширювати, як-то: ворожість радянській владі, буржуазна мораль,

ідеалістична спрямованість і т.д. На практиці ж усе залежало від загальнокультурного рівня цензора, від того, як він сприйме та оцінить друкований матеріал, а цензура, як явище суспільно-політичне, не могла здійснюватися на основі тільки особистих міркувань чи уподобань цензорів. Через це виникла потреба створення нормативних документів, які детально регламентували б усе те, що не варто було дозволяти до друку. Циркуляри почали об'єднувати в спеціальні переліки відомостей, що становлять таємницю та заборонені до поширення з метою охорони політико-економічних інтересів. Це був основний документ, яким керувалися цензори у своїй роботі.

"Перелік відомостей, що становлять таємницю й не підлягають поширенню", затверджений Постановою РНК РСФРР від 13 жовтня 1921 р., містив три глави. У першій закріплювалися відомості військового характеру, що не підлягають розголошенню в мирний та військовий час, до якого зараховували матеріали цивільного характеру, що мали стратегічне значення (про надійність і здатність до перевезень залізничних шляхів, про облаштування та роботу телефонних ліній, про мобілізацію цивільних закладів та ін.) Другий розділ містив матеріали економічного, торговельного характеру, внутрішньополітичної ситуації в країні: про стан золотого та срібного фонду Республіки, про валютні курси щодо російських грошей за кордоном, імпортні та експертні плани, місцеперебування банд та ін. Друкувати відомості розділу другого "Переліку... " дозволялося тільки зі згоди відповідних наркоматів або їхніх уповноважених і представників на місцях [11, с. 113 – 114].

Навряд чи це був перший "Перелік…", що видавався органами цензури. На думку російських дослідників В. Ізмозика та Б. Павлова, у процесі створення положення про Головліт 5 квітня 1922 р. затверджено "Перелік відомостей, що становлять таємницю і не підлягають поширенню", який містивв 23 параграфи й повторював положення подібного переліку 1917 р. [12, с.108].

Санкт-петербурзький дослідник А. Блюм наголошує, що вперше у вигляді окремої брошури такий збірник вийшов 1925 р., нараховував 16 сторінок і містив 96 параграфів [3, с. 125].

Державну таємницю шукали всюди. Заборонялося допускати до опублікування дані про зіткнення з приводу примушування до виконання громадянами трудової повинності; відомості про санітарний стан місць ув'язнення; про наявність медикаментів та медичну допомогу в районах, охоплених неврожаєм; про кількість політичних злочинів, партійний склад звинувачених та про рішення суду із застосуванням вищої міри покарання тощо [5, с. 91]. Також Головліт пропонував: "Не допускати появи в пресі відомостей про самогубства й випадки божевілля на ґрунті безробіття та голоду" [7, с. 444].

Надалі подібні переліки виходили регулярно, визначаючи характер та напрямки діяльності цензурних установ з урахуванням потреб часу, нових умов розвитку держави, міжнародного становища та ін.

У рік "великого перелому" (1929 р.), який збігся з 50-річчям Сталіна, вийшла низка циркулярів Головліту, котрі фактично приписували канонізувати образ "кремлівського владики", знищити все, що могло кинути тінь на його особу, навіть на його зовнішність. З-поміж них був особливий циркуляр, що наказував місцевим органам цензури стежити за тим, щоб кліше портретів Сталіна були виготовлені тільки зі знімків, отриманих від "Прес-кліше" РОСТА. Інших портретів та знімків до друку не допускати.

Ще раніше, приблизно з 1925 – 1926 рр., почалося вилучення з пам'яті й повсякденного життя імен політичних противників Сталіна. Насамперед, це торкнулося Л. Троцького. Цензурою заборонялася публікація фотографій "ворогів народу", про них мали згадувати лише в особливому контексті в супроводі санкціонованих і затверджених "нагорі" відповідних епітетів. У друкованих творах приписувалося закреслити посилання на "ворогів народу" [3, с. 128].

У 20-ті рр. XX ст. цензура особливу увагу приділяла релігійній тематиці для максимального обмеження публікацій такого плану. Місцевим цензурним інстанціям не дозволялося вирішувати питання про видання матеріалів релігійного змісту. Цим займався тільки Головліт, на що, зокрема, указує циркуляр Головліту від 26 травня 1926 р., в якому зазначалося: "На місцях слід розглядати лише матеріали, призначені для опублікування у виданнях на зразок "Епархиальних ведомостей", та матеріали, що містять виключно офіційно-адміністративну інформацію, обсяг і тираж яких погоджено з Головлітом при реєстрації. Усі інші рукописи та матеріали церковного, духовного, пропагандистського характеру мають переглядатися винятково в центрі, тому вам необхідно пересилати їх до Головліту" [Там само, с. 129 – 130].

Щоправда, зрідка дозволялося видання Біблії, однак її тираж також мав обов'язково узгоджуватися з Головлітом, який у всіх рукописах, за винятком богослужбових, не дозволяв друкувати з великої літери наступні слова: "бог", "господь", "дух" і т. п. [Там само, с. 130].

Поступово обмеження щодо літератури релігійного характеру стали ще більш жорсткими. У таємному розпорядженні Головліту від 3 липня 1928 р. місцевим цензорам пропонувалося керуватися при розгляді релігійної літератури такими засадами: "Канонічну та догматичну релігійну літературу випускати лише в межах, необхідних для відправлення богослужіння. Календарів відривних релігійних не випускати зовсім. Релігійна періодика має виходити здебільшого тільки в центрі. Обмежити її зміст канонічним та догматичним матеріалом і церковною хронікою. Не допускати розміщення заміток про обернення в нову віру, про збільшення тієї чи тієї релігійної течії.

Не дозволяти звернень та листівок. Не допускати збільшення тиражу календарів, періодики та релігійної літератури загалом" [5, с. 145].

Окрім того, Головліт заборонив у грудні 1928 р. ввезення з-за кордону до СРСР релігійної літератури, зокрема "Біблії, що видавалася в Німеччині російською та німецькою мовами" [7, с. 457 – 458].

Іноді з-поміж заборон Головліту трапляються досить цікаві публікації, наприклад, заборона реклами іноземних товарів у пресі: "... небажаними в радянській пресі є реклами іноземних фірм стосовно таких товарів: а) в'язані вироби; б) взуття; в) косметика; г) тканини для одягу; д) уже вироблені сукні та білизна; е) продовольчі товари; є) годинники; ж) голки; з) різні господарчі речі; к) праски …" [3, с. 132].

Імовірно, подібний зміст циркуляра було зумовлено не стільки небажаною конкуренцією іноземних товарів з вітчизняними, скільки ідеологічними мотивами. Можливо, радянські люди не повинні були замислюватися над тим, що багато товарів, які, по суті, зникли в Росії після революції, у великій кількості виробляються на Заході.

Зазнавали утисків і журнали, які, так би мовити, "не відповідали інтересам пролетаріату". З-поміж постраждалих від цензури опинився журнал "Искусство одеваться", про який у липні 1928 р. завідувач Головліту Лебедєв-Полянський писав: "Журнал претендує на обслуговування інтересів робітниць та робітників, що мають потребу, на думку журналу, у спеціальному модному виданні... Головліт, переглянувши перші три номери журналу, зазначає, що останній майже нічого не дає робітницям, а за своїм характером більше відповідає запитам непманських елементів. Ураховуючи ці обставини, Головліт поставив питання перед Відділом друку ЦК ВКП(б) про зміну керівництва журналу з тим, щоб останнє дійсно гарантувало відповідність журналу потребам пролетарського населення, але це не дало жодних результатів... Тому слід його закрити або змінити характер у бік реального обслуговування пролетарських прошарків населення" [5, с. 146].

Разом з тим в умовах непу комерціалізації видань уникнути було просто неможливо. Рекламні оголошення почали з'являтися на шпальтах навіть таких радянських видань, як "Известия" та "Правда". У своєму листі до Політбюро ЦК у серпні 1922 р. один партієць з обуренням писав: "На першій сторінці "Известий ВЦИК", що є офіційним урядовим органом, повсякчас красуються оголошення "вина", "гоп-са-са" і т. п. Вважаю, за будь-якого ступеня комерціалізації радянського центрального органу слід дотримуватися дистанції між програмною статтею офіціозу пролетарського уряду та програмою московських розваг, пропоную зобов'язати "Известия" зняти всі комерційні оголошення з першої сторінки". На листі резолюція "Підтримую. Сталін" [6, с. 52 – 53].

Щороку поряд з тим, як змінювалася політична та економічна ситуація в країні, "Перелік заборон..." доповнювався, а також підкріплювався різними додатками. Порівняльний аналіз змісту тих відомостей, які заборонялися

Головлітом до поширення упродовж 20-х рр. ХХ ст., показує, що спочатку в "Переліку..." 1922 р. було зафіксовано в основному заборони загального характеру, як-то: "антирадянська агітація; матеріали, що розголошують військові таємниці Республіки; збурюють громадську думку; розпалюють національну ворожнечу та релігійний фанатизм; мають порнографічний характер тощо" [5, с. 32].

Пізніше в "Переліку" 1925 р. відомості, заборонені до поширення, було вже дещо конкретизовано. До окреслених вище додалися заборони на оприлюднення статистичних даних про безпритульних та безробітних, контрреволюційні напади на урядові установи, про зіткнення властей із селянами під час проведення податкових і фіскальних заходів і т. ін." [Там само, с. 91].

Помітно розширилася номенклатура заборонних відомостей і в "Переліку" 1927 р., особливо в частині інформаційних повідомлень про заворушення, страйки, маніфестації, про політичні настрої в середовищі робітників та селян, про розгони "куркульських" та "буржуазних" Рад, репресії щодо їхніх керівників, про адміністративні вислання "соціально-небезпечних елементів", матеріалів, що дискредитують роботу цензурних органів і т. д. [Там само, с. 132 – 133].

Із січня 1928 р. до цього переліку додатково було внесено відомості про роботу ДПУ та зарубіжні розвідницькі акції СРСР, про підпільну діяльність Комінтерну та його зв'язки з радянським урядом, про засоби агітації й пропаганди за кордоном, а також про внутрішньопартійне становище у ВКП (б), заслання та арешти опозиціонерів, про замахи й повстання в СРСР тощо [Там само, с. 134].

Головне управління у справах літератури і видавництв РСФРР 29 серпня 1929 р. надіслало всім Головлітам союзних республік "Перелік питань, що становлять таємницю й не підлягають розголошенню для збереження політико-економічних інтересів СРСР". Він зосередив увесь набутий цензорами досвід, тому відміняв дію попереднього переліку від 1927 р., та 29 циркулярів, виданих протягом 1927 – 1929 рр. Перед списком заборонених відомостей робилася застерога: "Порушення цього Переліку карається ст. 58[5] Кримінального Кодексу РСФРР", що розцінювалось як злочин проти держави [11, с. 116].

"Перелік..." охоплював усю сферу економічних та політичних відносин, тому містив такі розділи: торгова політика, фінансова політика, промисловість і державне будівництво, зовнішня політика, охорона здоров'я і ветеринарія, внутрішня політика. Загалом список складався з 50 параграфів, у яких до найменших деталей було розписано ті відомості, які для держави були таємними.

Змістовний складник "Переліків…" та порядок їхньої розробки встановлювало партійне керівництво, про що свідчить постанова Раднаркому СРСР, прийнята в листопаді 1926 р. У ній, зокрема, наголошувалося на

необхідності періодично скликати при Головліті РСФРР наради за участю центральних урядових установ, відділу друку ЦК ВКП(б) та представників редакцій московських газет. Саме на цих нарадах відбувалося узгодження пропозицій, внесених окремими відомствами щодо питань, висвітлення яких у пресі мало відбуватися в спеціальному порядку. Узгоджений "Перелік…" доводився на місця через Головліт та його органи тільки після затвердження відповідною постановою Раднаркому СРСР [8, л. 19 – 21].

Таким чином, після створення в червні 1922 р. Головного управління в справах літератури та видавництв РСФРР, підпорядкованого вищому партійно-державному керівництву Російської республіки, цензурування відбувалося на основі його інструкцій, циркулярів та розпоряджень. Головліт здійснював контроль насамперед з політико-ідеологічного погляду, керуючись основними ідеологічними постулатами. Він був покликаний охороняти військово-економічні інтереси, для чого за участі зацікавлених відомств складався список відомостей, що не підлягали розголошенню. Порівняльний аналіз змісту відомостей, що заборонялися Головлітом до поширення протягом 1920-х рр., свідчить про еволюцію цензурної політики в бік посилення цензурного режиму. Документи переконливо доводять, що цензура набирає яскравого політичного характеру. Це вказує на відверто охоронну стосовно більшовицької влади функцію цензури.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Горяева Т.М. Журналистика и цензура (По материалам советского радиовещания 20 – 30-х годов. Источниковедческий аспект) // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 112 – 123; Джимбинов С. Эпитафия спецхрану?.. // Новый мир. – 1990. – № 5. – С. 243 – 252.; Красногоров В. Гласность и безгласность // Нева. – 1990. – № 3. – С.146 – 165.

2. Горчева А.Ю. Главлит: становление советской тотальной цензуры // Вестник МГУ. Серия 10. Журналистика. – 1992. – № 2. – С. 32 – 40.

3. Блюм А.В. За кулисами "Министерства правды". Тайная история советской цензуры. 1917 – 1929гг. – СПб.: Академический проект, 1994. – 319 с.

4. Зеленов М.В. Аппарат ЦК РКП(б) – ВКП(б), цензура и историческая наука в 1920-е годы – Нижний Новгород, 2000. – 540 с.; Молчанов Л.А. Пресса в зеркале истории (о деятельности центральных органов "белой" Сибири в годы Гражданской войны (1918 – 1920 гг.)) // Библиотека. – 1998. – № 8. – С. 74 – 76.; Горяева Т.М. Радио России. Политический контроль радиовещания в 1920-х – начале 1930-х годов. Документированная история. – М.: РОССПЭН, 2000. – 175 с.

5. Цензура в Советском Союзе. 1917 – 1991. Документы. / [сост. А.В. Блюм]. – М.: РОСПЭН, 2004. – 576 с. – (Серия "Культура и власть от Сталина до Горбачева. Документы").

6. Большая цензура: Писатели и журналисты в стране Советов. 1917 – 1956. / [под общ. ред. акад. А.Н. Яковлева; сост. Л.В. Максименков]. – М.: МФД: Материк, 2005. – 752 с. – (Серия "Россия. XX век. Докуметы").

7. История советской политической цензуры. Документы и материалы / [сост. Т.М. Горяева, Д.Л. Бабиченко и др.]. – М.: РОССПЭН, 1997. – 672 с.

8. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Ф. Р – 8428. – Оп. 1. – Д. 46. – 44 л.

9. ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України). – Ф. 1. – Оп. 20. – Од. зб. 2011. – 66 л.

10. ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации). – Ф. Р – 8428. – Оп. 1. – Д. 116. – 105 л.

11. Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 1920 – 1930-х рр.: дис. … канд. іст. наук: 07.00.01 / Бабюх Віталій Антонович. – К., 2007. – 290 с.

12. Измозик В., Павлов Б. Руководство РКП(б) и организация советской цензуры // Цензура в России: история и современность. Сборник научных трудов. Выпуск 1. – СПб.: Рос. нац. б-ка, 2001. – 271 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Позднякова Інна Сергіївна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: інститути політичної цензури, основні напрями та форми радянської цензурної політики.

УДК 930.1:061.3"1970/1975"

ПРОБЛЕМА СОЦІОЛОГІЗАЦІЇ ІСТОРІЇ НА МІЖНАРОДНИХ КОНГРЕСАХ ІСТОРИЧНИХ НАУК У МОСКВІ (1970) ТА САН-ФРАНЦИСКО (1975)

Сергій ТАБОРАНСЬКИЙ (Київ)

У статті аналізуються погляди учасників міжнародних конгресів історичних наук у Москві (1970) та Сан-Франциско (1975) стосовно можливостей використання досягнень соціології в історичних дослідженнях.

Ключові слова: соціологізація історії, квантифікація, міжнародні конгреси істориків.

В статье анализируются взгляды участников международных конгрессов исторических наук в Москве (1970) и Сан-Франциско (1975) относительно возможностей использования достижений социологии в исторических исследованиях.

Ключевые слова: социологизация истории, квантификация, международные конгрессы историков.

The article deals with the analysis of the thoughts of the participants of the international congresses in historical sciences in Moscow (1970) and San Francisco (1975) concerning possibilities of using social sciences' achievements in historical researches.

Key words: methodology of history, quantification, international congresses of historians.

У сучасній вітчизняній історіографії спостерігається посилений інтерес до проблем розвитку західної історичної науки другої половини XX ст. У цьому контексті особливий інтерес викликає питання наукової значущості

міжнародних конгресів історичних наук, які скликалися раз на п'ять років та були найбільш масовим та авторитетним зібранням істориків. У даній статті зупинимося на одному з аспектів цієї проблеми, а саме на обговоренні на конгресах можливостей використання досягнень соціології в історичних дослідженнях. Увага буде сконцентрована на 70-х роках XX ст., коли в світовій історіографії точилися гострі дискусії з приводу "онаучнення" історії та застосування структуралістських схем до пізнання минулого. З'ясуємо особливості цих тенденцій на міжнародних конгресах істориків в Москві (1970) та Сан-Франциско (1975).

Варто зауважити, що в історіографії проблема соціологізації історії на міжнародних конгресах 70-х років XX ст. ще не отримала належного висвітлення. Лише окремі її аспекти знайшли місце у фундаментальній монографії з історії міжнародних конгресів історичних наук німецького дослідника К.-Д. Ердмана [9]. В статтях радянських істориків А. Сахарова, Я. Драбкіна та Є. Мирського методологічна проблематика на конгресах проаналізована крізь призму "першості" марксистсько-ленінських підходів та кризи "буржуазної" історичної науки [1; 4].

Джерельну базу дослідження складають опубліковані матеріали конгресів та російськомовні переклади доповідей зарубіжних істориків, видані спеціально напередодні Московського конгресу Інститутом наукової інформації з суспільних наук. Зауважимо, що за відсутності стенограм засідання секцій, основну увагу ми приділимо виключно текстам доповідей. Зокрема, до аналізу залучаються п'ять доповідей "великої теми" Московського конгресу "Історія та соціальні науки", та дві доповіді Е. Сестана та П. Бреззі, підготовлених для методологічної секції конгресу істориків в Сан-Франциско.

Відразу зазначимо, що зважаючи на часову послідовність роботи конгресів, на кожному з них була своя специфіка обговорення проблеми соціологізації історії. Для доповідей Московського конгресу характерним був акцент на позитивних моментах співпраці історії та соціології, спроби встановлення дисциплінарних відмінностей та визначення методологічних особливостей двох наук. Наприклад, доповідь західнонімецького історика Т. Шидера була присвячена характеристиці обмежених можливостей використання методів соціології в історичних дослідженнях. Він зауважує, що, маючи спільний об'єкт дослідження – соціальні структури, через які функціонує суспільство, – обидві науки різняться між собою насамперед темпоральними характеристиками. Так, головним предметом дослідження соціології є соціальні структури сучасності, на основі яких також можливі прогнози майбутнього та конструювання соціальних теорій позачасового характеру. "Для соціальних наук, – відзначає Т. Шидер, – усякий соціальний процес відкритий у майбутнє, він може постійно повторюватися як предмет неісторичної структури, його можна вийняти з усіх часових відносин та ізолювати" [6, с.2]. Історична ж наука націлена тільки на вивчення минулого та будує свої тлумачні моделі лише на фактах, які вже відбулися. Саме тому

будь-яке науково-історичне дослідження минулого ґрунтується на розумінні неповторюваності історичного процесу.

Обумовленість історичних структур як структур минулого позначається на відмінності методів дослідження історії та соціології. Найяскравішим прикладом Т. Шидер уважає можливість проведення в історії експерименту: "Історична наука не допускає застосування цього методу, оскільки історичний процес не може бути репродукований ні в одній із своїх фаз" [6, с.15]. Крім експерименту, історик обмежений рядом інших методологічних прийомів, характерних для соціології. Серед них Т. Шидер називає методи інтерв'ю, опитування та спостереження соціальних процесів. Він абсолютно резонно зауважує, що для минулих тисячоліть в історика немає живих свідків і ніхто не зможе дати особистих свідчень щодо обставин вбивства Цезаря, виступу Лютера у Вормсі, появи Колумба в Америці. Тому застосування подібного інструментарію обмежується тільки невеликим відрізком часу – сучасною історією.

Але і в цьому випадку, переконаний Т. Шидер, для історика ця практика має зовсім іншу специфіку, ніж для соціолога. "Процес, у якому вони (респонденти – *Т.С.*) брали участь, уже завершився, став історичним та існує в сучасному житті лише як спогад, у той час як під час інтерв'ю, до якого звертаються соціальні науки, головне полягає в тому, щоб визначити стосунок до процесу, який ще відбувається та співучасниками якого є опитувані" [6, с.7]. І хоча в обох науках висловлювання можуть мати проблематичну цінність, Т. Шидер уважає, що у випадку історії все ускладнюється ще й свідомим або підсвідомим забуванням респондента, бажанням виправдати свої вчинки, які раніше мотивувалися зовсім іншим чином. Тому результати опитування можуть бути недостовірними не тільки як свідчення про самі події, але ще більшою мірою – в інтерпретації мотивів поведінки.

Також Т. Шидера відзначив специфіку узагальнення в історичній науці, для чого навів приклад з поняттями "тип" та "модель". Під моделлю він розуміє систему положень, на основі яких мисленнєво конструюється економічний або соціальний феномен, що не залежить від практики та матеріалів спостереження. На противагу моделі, тип не містить конструктивних елементів, а прагне звести деякий реальний зв'язок до одного образу, який охоплює декілька груп або одну велику групу індивідуальних явищ. Саме тому, переконує Т. Шидер, поняття типу не може довго утримуватися в науці, якщо воно не пов'язане з історичною реальністю та певним середовищем. За відсутності такого зв'язку воно, як правило, рано або пізно зникає [6, с.13]. А оскільки історична наука оперує передусім емпіричними матеріалами, то поняття "модель" в силу своєї теоретичності для неї підходить менше.

І наостанок: Т. Шидер констатує обмежену кількість джерел, доступних для історичного дослідження. Особливо це відчувається при дослідженні колективних процесів та ранніх періодів історії, для яких характерні

випадкові та несистематизовані статистичні матеріали з неточними кількісними даними. Т. Шидер цілком правомірно відзначає, що історик часто опиняється перед колекцією уламків, які він прагне з'єднати за допомогою "дару зв'язування" (термін Вільгельма фон Гумбольдта), щоб відтворити внутрішній зв'язок певних епох та культурних систем [6, с.10]. Подібна фрагментарність джерел змушує історика користуватися відмітними від соціолога прийомами та методами дослідження: "Соціолог отримує необхідний для відповіді матеріал опитуванням і спостереженням, упорядкованих у певну систему, він може до певної міри поповнювати цей матеріал і перевіряти його, ставлячи все нові й нові експерименти. Історику в усьому цьому відмовлено, він може задавати свої питання тільки мертвому матеріалу, який зберігся найчастіше завдяки "випадковості", навіть якщо очевидним є прагнення до систематичного збереження цінних історичних документів, як це має місце в пізніші часи" [6, с.11 – 12].

На основі викладених вище аргументів Т. Шидер доводить відмінність історичної науки, яка має давню методологічну традицію інтерпретації минулого людства й не повинна асимілюватися із соціологією. Здобутки останньої він оцінював досить позитивно. Більше того, союз історії із соціологією, на думку Т. Шидера, повинен зробити цінний внесок у сучасну науку вивчення соціальних структур [6, с.22].

Інший доповідач Московського конгресу, дослідник з Кіпру Теодор Пападопулос в обґрунтуванні можливостей співпраці історії та соціології виходив з інших міркувань. На його думку, історична наука, предметом дослідження якої є життя людського суспільства в індивідуальних та соціальних проявах, докорінно відрізняється від соціології розумінням категорій часу та простору. "В історії, – зауважує Т. Пападопулос, – час трактується як безперервне єдине ціле, що охоплює всю повноту людського досвіду та соціальних явищ, у той час як у розумінні соціології час є перервним, який уносить розрив в історичну неперервність і вбачається у вигляді діахронних відрізках, обмежених у просторі" [3, с.6]. Виходячи з цього положення, Т. Пападопулос уважає, що будь-який аспект соціальної дійсності, який досліджує соціологія, ні ейдологічно (просторово), ні діахронно повністю не охоплює історичного процесу. А тому напрацювання соціології, економіки, політики розкривають лише окремі аспекти життя людства. Трактування ж усього історичного процесу Т. Пападопулос віддає тільки в прерогативу історії: "Проголошувана єдність підходу до проблем людського суспільства може бути досягнута лише у всеосяжному плані, який дає тільки всесвітня історія або філософія історії" [3, с.7].

На основі цих міркувань Т. Пападопулос уважає цінним залучення методів соціальних наук до історичних досліджень з двох причин: по-перше, це допомагає краще розпізнати в історії статичні періоди, які нехтуються істориком при дослідженні соціальних процесів, а по-друге, дають змогу надати історії більшої точності в методах дослідження. Водночас Т. Пападопулос застерігає від спроб формулювання узагальнюючого пояснення

історичного процесу лише за допомогою методів соціальних наук, які ведуть до детермінізму, у результаті чого питання про історичні закони зводяться до соціальних законів, які виявляються методами соціальних наук [3, с.24]. Тому використання методів соціальних наук в історичних дослідженнях доцільне лише настільки, наскільки це дозволяє формулювати певні узагальнення без зміни концептуальної та герменевтичної цілісності самого історичного пояснення.

Пієтетом до соціальних наук була наповнена доповідь флорентійського історика Е. Сестана. Еволюція його поглядів від Московського конгресу істориків до конгресу в Сан-Франциско розкриавє зміну тенденцій в обговоренні проблеми соціологізації історії в межах самих конгресів. Так, у доповіді "Історія подій та історія структур" він досить позитивно оцінював залучення методів соціальних наук в історичні дослідження, визнавав обмеженість історії подій та необхідність комплексного підходу до вивчення минулого. Деякі критичні зауваження були висловлені ним на адресу монографії Ф. Броделя "Середземномор'я та середземноморський світ в епоху Філіпа II". Зокрема, він констатував, що багато структур, описаних Ф. Броделем, хоча й відображають реальність епохи, але залишаються статичними й нейтральними щодо повсякденного життя [5, с.12]. Крім того, після прочитання книги так і залишається незрозумілим, чому впродовж півстоліття Філіп II був невтомним у боротьбі проти ісламу? Свою доповідь на Московському конгресі Е. Сестан завершив досить оптимістичним закликом: "Подобається це комусь чи ні, але не викликає сумнівів, що структуральна історіографія, незважаючи на ризик скотитися до ідентифікації із соціологією історичного минулого, є передовою історіографією нашого часу й надзвичайно важливою для нинішнього етапу, досить насиченого науковістю, соціальністю, технологізмом. Наше завтра лежить на колінах Юпітера!" [5, с.12].

На конгресі в Сан-Франциско тональність Е. Сестана змінилася. У доповіді "Історіографія як історична наука" він уже докоряє своїм колегам за спроби необачної "сцієнтизації" власної дисципліни, надання їй точності й надійності, характерної для природничих наук. Е. Сестан переконаний, що, залучаючи методи та концепції інших наук, історики "заводять історичне дослідження в галузі, які не характерні для нього, які змушують історію брати на себе подобу інших наук, з якими вона хоча й має дуже тісну спорідненість… але з якими вона не повинна змішуватися" [10, p.2019].

Особливо він критикує структуралістські підходи, які були популярними в 50 – 60-х роках XX ст. Е. Сестан переконаний, що написана за такими підходами історія не дає повної та цілісної картини минулого. Головною й надалі повинна залишається історія подій: "Подія є в середині структури динамічним моментом, який може привести до кризи саму структуру, порушити внутрішню рівновагу та виявити приховані протиріччя" [10, p.2025]. Тим часом, не є цілком прийнятним і вживання самого поняття "структуралізм", залученого з фізико-природничих наук. За словами Е.

Сестана: “Цей термін найбільш темний та найбільш складний навіть у фізичних та біологічних науках. Отже, історикам не слід братися за подібні сумнівності” [10, p.2022].

Крім того, він розкритикував спроби конструювання історичних моделей. Їхнє використання не забезпечує корисного результату, адже обмежується, по-перше, соціально-економічною історією, яка є лише одним з аспектів людського життя, а по-друге, ґрунтується на застарілих механістичних моделях, характерних для класичної фізики початку XX ст.

Також Е. Сестан висловив зауваження щодо некритичного наслідування істориками наукової термінології соціальних наук: “Історіографія тільки те і робить, що використовує наближену мову соціальних, економічних та політичних наук. Навіть її пояснювальні та дослідницькі гіпотези історичного факту виходять з типових концепцій цих наук, з єдиною різницею, що вони не підлягають конкретній перевірці” [10, p.2021-2022]. Він звинувачує свої колег у тому, що при вживанні певних понять вони часто не спираються на мову джерел. У результаті чимало понять використовується не в точному значенні, а з незначними відтінками, утрачаючи емоційне наповнення та початкове смислове навантаження. Серед прикладів він наводить поняття “аристократії”, “буржуазії”, “нації”, “народу” тощо.

Варто зазначити, що на проблемі запозичення істориками наукової термінології також зупинився на Московському конгресі канадський історик А. Дюбюк. Він навів приклад з власного досвіду, коли при підготовці монографії про канадського підприємця Т. Молсона був змушений у вступі детально розглянути саме поняття “підприємець”, яке в інтерпретації економістів, соціологів та психологів мало найрізноманітніше забарвлення та засвідчувало неможливість знайти щодо нього типологічну категорію, яка дала б когерентне й точне визначення [2, с.6]. А. Дюбюк уважає, що така ситуація зумовлена тим, що історія як наукова дисципліна ще не розвинула системи понять і наукових категорій та не має власної теоретичної мови й змушена залежати від інших суспільних дисциплін. Але оскільки суспільні науки ще стосовно молоді й ще самі користуються недосконалими засобами, які постійно обговорюються та вдосконалюються, це інколи приводить до неоднозначних результатів. Тому А. Дюбюк висловив сподівання, що завданням історії стане виявлення “захворювань росту” в інших соціальних наук.

Повертаючись до конгресу в Сан-Франциско, варто відзначити, що обговорення на ньому проблеми соціологізації історії мало вже інший характер, ніж у Москві. Крім доповіді Е. Сестана, яка характеризувалася посиленою критикою структуралістських тенденцій, на засіданні методологічної секції також була заслухана доповідь італійського історика П. Бреззі, яка враховувала окремі здобутки наукознавства початку 70-х років.

По-перше, у доповіді визнається неправильність протиставлення історії як науки тільки ідіографічної та соціології як науки номотетичної. П. Бреззі підкреслює, що: “В історії певна подія чи індивідуальний факт не є

ізольованими, якими унікальними б вони не були, вони є вираженням універсальності людської природи, а відповідно обумовлені контекстом, у якому відбуваються, і той, хто їх вивчає, не може не користуватися загальними уявленнями не тільки для того, щоб пояснити, але й для того, щоб описати" [8, p.2038]. Крім того, соціологічні закони є результатом спостереження певних емпіричних фактів і не являють собою універсальної всеохоплюваності: "Якщо соціолог, – зауважує П. Бреззі, – підкреслює те, що є постійним та повторюваним, він не має на меті заснувати велику науку, на кшталт О. Конта, яка охопила б усі явища людського суспільства через загальні гіпотези органічної та функціональної дії" [8, p.2039].

По-друге, у доповіді визнається неправильність протиставлення історії як науки, що вивчає розвиток людства у вертикальному вимірі, та соціології, для якої характерне дослідження тільки горизонтального виміру (саме на цьому протиставленні була побудована концепція Т. Пападопулоса). Як практичне розв'язання цієї проблеми, П. Бреззі вважає дуже доречним застосування часу "великої тривалості" Ф. Броделя як досить ефективної пізнавальної категорії для майбутніх досліджень.

Використання в діалектичній єдності напрацювань обох дисциплін, на переконання П. Бреззі, приносить неабиякі результати, яких неможливо було б досягнути за попередніх умов. Цей процес, переконує він, не є новим для історичної науки, адже ще із часів античності, переслідуючи моралізаторські, апологетичні чи риторичні елементи, історики користувалися критичними методами наукового аналізу історичного матеріалу. Але саме нові наукові здобутки дозволяють "сцієнтизувати" історичну методологію, зробити її більш точною та доказовою, залишаючи за нею специфічні риси індивідуалізуючої історії.

З проблемою соціологізації історії дуже тісно була пов'язана проблема квантифікації історії, яка також обговорювалася делегатами конгресу. Не заперечуючи деяких переваг, які новий напрям відкриває для історичного дослідження, більшість доповідачів висловили ряд критичних зауважень. У цьому плані конгреси в Москві та Сан-Франциско мало чим відрізняються. Так, на переконання Т. Шидера, якщо незаперечною є позитивність використання кількісних методів при дослідженні економічних процесів та політичного волевиявлення громадян, то значні труднощі виникають при характеристиці якісних історичних процесів, наприклад, певних політичних, релігійних та культурних рухів. Це ж стосується неможливості подати числами окремі історичні феномени із сильними енергетичними та волюнтаристськими елементами, наприклад поняття "влада". "Тут не можливо, – відзначає Т. Шидер, – знайти формули, які охопили б усі історичні відхилення і всю множинність комплексних елементів. Одних кількісних визначень недостатньо, щоб розкрити перетворення технологічних, біологічних та географічних даних у силу, яка рухає вперед історичний процес" [6, с.16].

Важливість статистичних методів для історичних досліджень визначив також і Е. Сестан. Зокрема, підозру в нього викликає часта недостовірність

історичних матеріалів, які піддаються кількісній обробці (для прикладу, він наводить фальсифікації даних земельних кадастрів). Крім того, Е. Сестан розкритикував вплив кількісних методів на узвичаєну мову історичних праць: "Не тільки звичайний читач, але й історик культурної, гуманітарної підготовки або навіть соціологічної чи психологічної стає здивованим та обеззброєним перед бездоганними працями, наприклад, Р. Флуда "Вступ у квантитативні методи для історика", яка насичена математичними формулами, інтегралами, диференційованими обчисленнями, діаграмами й закінчується логарифмічними таблицями" [10, p.2028].

Канадський історик А. Дюбюк також висловив деякі побоювання з приводу нових тенденцій: „Усе пронумерувати, усе порахувати, усе виміряти, усе зарядити в лічильну машину, щоб проробити з інформацією всі статистичні та механографічні маніпуляції – ось нове завдання" [2, с.5]. Особливо його непокоїло те, що при переведенні всієї інформації на машинну мову зменшується або й геть зникає необхідна функція історика з відбору фактів для дослідження. А. Дюбюк зауважив, що машина тільки отримує інформацію в категоріях, які визначають частоту явищ та їхні співвідношення й здійснює переведення цієї інформації на свою специфічну мову. Тому, хто задає машині програму, доручається одне з першорядних завдань історика.

Французький історик Ж. Шнейдер, цілком погоджуючись з тим, що використання обчислювальних машин надає більшої точності історичним дослідженням, і розширює предмет та методи історичної науки, також наголошував на деяких обмеженнях цієї новації. Зокрема, він зауважував, що дослідні гіпотези, переведені на машинну мову, стають більш визначеними та строгими, що ускладнює можливості позбавлення помилок. Тому, на думку М. Шнейдера, звернення до машини буде відігравати прогресивну роль тільки в тому разі, якщо воно супроводжуватиметься дослідженнями в сфері методології, які повинні мати головне значення. Адже відомо, що "машина дає тільки те, що в неї закладено" [7, с.10].

Отже, постановка проблеми соціологізації історії на міжнародних конгресах істориків у Москві (1970) та Сан-Франциско (1975) була виявом світових тенденцій розвитку історичної думки. У більшості доповідей відзначалася позитивність використання здобутків соціології в історичних дослідженнях. Меншу прихильність отримали спроби квантифікації історії. У контексті інтелектуальних дискусій 70-х років XX ст. доповіді на конгресах не мали новаційного характеру, переважно обмежуючись повторенням уже відомих теоретичних положень.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Драбкин Я. С., Мирский Э. М. Дискуссии по проблемам методологии истории (по материалам XIII Междунарародного конгресса исторических наук) // Вопросы философии. – 1971. – № 6. – С. 128 – 136.

2. Дюбюк А. История на перекрестке гуманитарных наук. – М.: "Наука". 1970. – 11 с.

3. Пападопулос Т. Метод социальных наук в исторических исследованиях. – М.: "Наука", 1970. – 25 с.

4. Сахаров А. М. О некоторых методологических вопросах на XIV МКИН: Заметки делегата // Вестник Московського университета. Серия 9. История. – 1976. – № 3. – С. 3 – 22.
5. Сестан Э. История событий и история структур. – М.: "Наука", 1970. – 19 с.
6. Шидер Т. Различия между историческим методом и методом социальных наук. – М.: "Наука". 1970. – 23 с.
7. Шнейдер Ж. Машина и история. О применении механических и электронных средств в исторических исследованиях. – М.: "Наука". 1970. – 10 с.
8. Brezzi P. L'historiographie comme science historique // Congrès international des sciences historique (14; 1975; San Francisco). XIV International congress of the historical sciences: Rep.: In 3 vol. – New York: Arno press, 1977. – Vol. 3. P. 2034 – 2049.
9. Erdmann K.-D. Die Ökumene der Historiker. Geschichte der International Historikerkongresse und des Comité International des Sciences Historiques. – Göttingen, 1987. – 492 p.
10. Sestan E. L'historiographie comme science historique // Congrès international des sciences historique (14; 1975; San Francisco). XIV International congress of the historical sciences: Rep.: In 3 vol. – New York: Arno press, 1977. – Vol. 1. P. 2015 – 2033.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Таборанський Сергій Петрович – аспірант кафедри історії Росії Київського національного університету ім. Т. Шевченка.

Наукові інтереси: проблеми розвитку зарубіжної історичної науки, теорія та методологія історії.

УДК 94 (438) "1983 – 1988"

БОРОТЬБА НСПС "СОЛІДАРНІСТЬ" ПРОТИ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ В РОКИ РЕАКЦІЇ (1983 – 1988 РР.)

Андрій ТЕЛЕГУЗ (Київ)

У статті досліджується маловідома сторінка історії опозиційного руху "Солідарність" у 80-ті роки XX ст. Розглядаються форми й особливості підпільної боротьби профспілки в роки реакції.

Ключові слова: опозиційний рух, "Солідарність", профспілка.

В статье освещается малоизвестная страница истории оппозиционного движения "Солидарность" в 80-е годы XX в. Рассматриваются формы и особенности подпольной борьбы профсоюза в годы реакции.

Ключевые слова: оппозиционное движение, "Солидарность", профсоюз.

In article is lighted a not popular page of history of the opposition motion "Solidarity" in 80th year's XX in. The forms and features of underground fight of trade union in the years of reaction are considered.

Key words: opposition motion, "Solidarity", trade union.

За радянських часів події в Польщі у 1980-ті рр. розглядалися вітчизняною й польською історіографією в площині пропаганди та ідеології.

Ця проблема мало досліджена і в новітній вітчизняній історіографії, хоча за останні роки українська історична полоністика зробила помітні кроки, спрямовані на дослідження запропонованої теми. Особливої актуальності набуває питання про напрями, зміст і форми політичної боротьби підпілля проти комуністичного режиму ПНР у 1983 – 1987 рр. Падіння тоталітарних комуністичних режимів у країнах Центрально-Східної Європи стало прямим наслідком опозиційної діяльності "Солідарності" та вимагає об'єктивного й неупередженого аналізу комплексу проблем, пов'язаних з цим історичним явищем.

Зважаючи на те, що комплекс проблем суспільно-політичної історії ПНР 1980 – 1991 рр., у тому числі й місце і роль "Солідарності" в протестному русі не були предметом окремого дослідження вітчизняних істориків, наукова література в дослідженні подана переважно працями польських та європейських авторів, що вийшли у світ протягом останніх 17 років. У публікаціях А. Дудека [3], Ф. Фейту [4], Є. Хользера [5], І. Кжеміньського [6] на основі великого фактичного матеріалу аналізуються події широкого протестного руху й блискуча політична кар'єра Леха Валенси.

Вагомий внесок у дослідження історії опозиції в часи комуністичного режиму зробив відомий польський вчений К. Лабендз. У монографії "Політична опозиція в Польщі у період воєнного стану" [7] він аналізує діяльність різних угруповань підпілля, їхню інформаційно-пропагандистську спрямованість і робить висновок про неможливість комуністичної влади репресивними методами покінчити з її існуванням. У праці "Суперечки навколо програмових концепцій у публікаціях політичної опозиції в 1981 – 1989 рр." [8], автор на матеріалах підпільних видань досліджує проблему неоднорідності польського антикомуністичного підпілля, основні ідеї опозиції та їхню еволюцію.

Однак узагальнюючих оцінок та висновків щодо цієї проблематики згадані дослідження за деякими винятками, не містять. Тому автор цієї статті має на меті з'ясувати особливості організації та діяльності підпільних структур "Солідарності" в період "воєнного стану" (грудень 1981 – липень 1988 рр.), охарактеризувати процес загострення кризи комуністичного режиму в Польщі в 1983 – 1988 рр., здійснити аналіз причин, що призвели до політичного діалогу керівництва ПНР і "Солідарності" 1988 р.

Опозиція, до складу якої, крім "Солідарності" входили, інші рухи, як Конфедерація незалежної Польщі, Клуб самоврядної республіки, основним своїм завданням ставила опір репресіям. Діяла підпільна мережа видавництв і центри розповсюдження кількасот місцевих і загальнодержавних газет і журналів.

Незважаючи на те, що "Солідарність" була оголошена поза законом, вона й надалі існувала завдяки легенді свого керівника Л. Валенси, з якого влада намагалася створити "приватну особу". Моральна підтримка надавалася їй через західну публічну думку, пресу, уряди, і, звичайно, католицькою

церквою. Після звільнення 1982 р. Валенси профспілкою почали управляти два центри – Тимчасова координаційна комісія (ТКК) і через свого історичного керівника, – що викликало характерні для того типу ситуації труднощі в координації дій. Лише через 5 місяців, у квітні 1983 р., Валенса зумів перехитрити агентів Служби Безпеки й таємно зустрівся з членами ТКК. 22 січня комісія накреслила програму дій, правда це було ймовірніше тактичним планом, ніж політичним проектом, зосереджену навколо чотирьох основних постулатів: продовження бойкоту всіх організацій, які співпрацюють із правлячим режимом; організація страйків та інших форм протестного руху й критика монополії держави в галузі інформації, культури й політичних думок; приготування до загального страйку, без зазначення умов, які могли б залишитися прокламаціями [2, с. 627].

У той час в Польщі з'являється рух проти військової служби під назвою "Свобода і спокій", який почав діяти в Кракові у квітні 1985 р. Військові суди засуджували його діячів до 3,5 років ув'язнення. Хельсінкський комітет зазначав, що 1985 р. відбулося 155 політичних процесів, у результаті яких засуджено 250 осіб, у тому числі 139 осіб до зон особливого режиму. Комітет зареєстрував 6 суїцидних випадків, жертви яких проводили політичну діяльність [2, с. 642].

Але репресії не придушили підпільної активності, бо опозиційні організації поповнювалися новими людьми постійно. І надалі друкувалася й розповсюджувалася велика кількість листівок, інформаційних бюлетенів, брошурок і заборонених книг. У результаті репресивної політики комуністичного режиму в суспільстві почали зростати настрої приречення, покірності, розчарування, апатії. Ті, які могли, шукали виходу в еміграції, у Костьолі. Від початку 80-х років XX ст. на Захід виїхало 60 тисяч осіб, насамперед все молодих і випускників вищих навчальних закладів [4, с. 171].

Зважаючи на пом'якшення репресивної діяльності влади стосовно опозиції і бажаючи відкритих справ, Л. Валенса організовує 29 вересня 1986 р. Тимчасову Раду "Солідарності". До її складу ввійшли діячі опозиції і члени ТКК: Борусевич, Буяк, Ліс, Палубіцкий і Піньор. Останній діяч підпільної ТКК – Кулерський – перейшов на легальне становище 30 вересня. Але ТКК не була розпущена, таємні структури й надалі існували, а от друкарні й групи розповсюдження було легалізовано. Також було прийнято рішення, що опозиційна діяльність буде проводитися легально: "Не хочемо конспіруватися", – повторював Валенса [2, с. 646].

Місцеві структури "Солідарності" відбудовувалися швидко. Відновили свою діяльність "тимчасові регіональні комісії", а на підприємствах організовуються "установчі комітети". Їхні члени складали відповідні документи для реєстрації, аби була можливість легальної діяльності, але вони завжди отримували відмови від органів влади.

Звільнення політичних в'язнів створило добрий клімат для третього душпастирського візиту Івана Павла II до Польщі. Папа Римський прийняв

генерала В. Ярузельського у Ватикані 12 січня. На цей раз зустріч відбулася в більш доброзичливій обстановці, ніж 1983 р. На початку 1987 р. на всій території Польщі тривали приготування до візиту. Натомість Л. Валенса 31 травня ініціював зустріч 62 представників опозиційної інтелектуальної еліти, які підготували й підписали декларацію про право поляків на незалежність, демократію, свободу, правду й верховенства права [7, с. 48].

4 липня 1987 р. за ініціативи Л. Валенси відбулося засідання Тимчасової Ради "Солідарності", яка розглянула нагальні питання можливості перебудови в Польщі. 25 жовтня 1987 р. було прийнято рішення про ліквідацію таємного органу профоб'єднання – ТКК і створено легальну структуру – Всепольську виконавчу комісію (ВВК), до якої увійшли члени Ради і ТКК [2, с. 648]. Разом з тим профспілка продовжувала нелегальну діяльність, зважаючи на загрозу відновлення репресій з боку влади.

Одночасно з проведенням структурних змін у "Солідарності" Л. Валенса починає створювати власну політичну платформу. 7 листопада 1987 р. у Варшаві відбулася зустріч учасників "Звернення 62". У вступному слові Л. Валенса наголошував: "Ми зібралися в момент, коли в цілому східному блоці, а власне в його центрі, відбувається щось важливе… Власне, з'являється підґрунтя змін; однак чекаємо справ, а не слів" [13, с. 64].

"Солідарність" в особі свого легендарного провідника мала на міжнародній арені великий престиж. 26 – 29 вересня 1987 р. відбувся офіційний візит до ПНР віце-президента США Д. Буша. Взагалі цей візит Д. Буша є дуже цікавим, бо він далеко виходив за рамки двосторонніх відносин США з країнами соціалістичного табору. По суті, йшлося про перехід Сполучених Штатів Америки до прямого залучення нової Польщі в процес перебудови в Східній Європі в інтересах прискорення переорієнтації цих країн на капіталістичну модель розвитку, звичайно, у завуальованій формі. Крім того, відбулася зустріч Л. Валенси з Д. Бушем.

З жовтня 1984 р. почався ренесанс "Солідарності". Цьому значною мірою допомагала ситуація, що виникла після вбивства ксьондза Попелюшко. 1984 р. діючи в підпіллі, "Солідарність" почала втрачати свою динаміку. Згасали масові акції протесту, зменшувалася кількість учасників у вуличних демонстраціях, послаблювався дух спротиву уряду В. Ярузельського, що, звичайно, не означало, що наступає кінець польсько-польської війни. Убивство ксьондза Попелюшко стало причиною зламу в свідомості тих діячів "Солідарності", котрі поступово починали втрачати дух боротьби, розуміючи, що їхня діяльність не приносить потрібних й очікуваних результатів. Над могилою капелана варшавської "Солідарності" Попелюшко вони знову повірили і, насамперед, відчули, що між ними встановилася нова форма духовного зв'язку, яку вже ніхто не зможе розірвати.

До 1988 р. Польща жила при відносній політичній та економічній стагнації, але це тільки на перший погляд. 1984 – 1987 роки були періодом відносної стабілізації. Опозиція поступово втрачала свої позиції в суспільстві,

спрямувавши основну активність винятково на створення й розвиток системи незалежних видавництв. Уже 1984 р. їхня кількість досягла 400. Вони видавали велику кількість журналів і книжок. Влада ставилася до цієї діяльності як форми пом'якшення соціальної напруженості. Амністія всіх політв'язнів 1986 р. та візит Івана Павла II 1987 р., засвідчили успішне здійснення політики нормалізації. Ніщо не передбачувало кризи. Здавалося, що Польща була приречена на період політичної та економічної стагнації. Влада відчувала себе впевнено, що практично виключало будь-які надії на компроміс з опозицією.

За ці роки Л. Валенсі вдалося консолідувати основні сили "Солідарності", яка перебувала в підпіллі. У цей період у своїх виступах він завжди підкреслював необхідність діалогу влади із суспільством і застосування мирних методів боротьби за демократизацію.

1988 р. в країні знову почала виявлятися нова криза. Саме польське суспільство перебувало у фазі всеохоплюючого трансформаційного процесу. Цей рік був також переломним для ПОРП. Поштовхом до початку переговорів уряду з групою колишніх діячів "Солідарності" слугували масові страйки у квітні – травні та серпні-вересні 1988 р. в Кракові й Гданську [1, с. 29].

Проблеми економічної та господарської кризи постійно займали центральне місце в політичних дебатах як у самій ПОРП, так і між владою й опозицією. Влада, ігноруючи відповідь громадян на питання референдуму, усе ж розпочала проведення "другого етапу економічної реформи". Як слушно передбачали опозиціонери, реформа знову полягала в підвищенні цін на товари широкого вжитку, яке відбулося 1 лютого 1988 р. Всепольська виконавча комісія висунула протест у зв'язку з підвищенням цін, однак, розуміючи слабкість організаційної бази "Солідарності", не оголосила про початок загальнонародного протесту.

На початку 1988 р. розпочалися спонтанні маніфестації, які організували радикальні осередки студентів і робітників, незважаючи на пасивність "Солідарності". Особливо активним був опозиційний рух у Гданську, де створено Федерацію войовничої молоді. Страйк на корабельні ім. Леніна, котрий розпочався без попередження 26 квітня, ініціювали молоді робітники, які не були пов'язані жодним чином з профоб'єднанням і мали радикальні політичні погляди. Вимоги не мали політичного характеру: підвищення заробітної плати, поновлення на роботі звільнених працівників і т. п. З кожним днем до страйкарів приєднувалися робітники інших підприємств країни. Робітники, які протестували створили страйковий комітет. Вибух протесту був неочікуваним для штабу "Солідарності". У великих і маленьких містах Польщі створювалися комітети солідарності. Дух страйкарів не зламали кількаразові погрози влади чи поява навколо страйкарів підприємств моторизованих відділів міліції [11, с. 226].

1 травня – у день, коли традиційно проходять як офіційні, так і нелегальні маніфестації – ситуація у великих містах дійшла до жорстоких сутичок між демонстрантами й силами міліції. Наступного дня, 2 травня 1988 р., було оголошено страйк на гданській корабельні ім. Леніна. Ініціаторами протестної акції були робітники того покоління, яке не брало участі в протестах початку 80-х років; протестувальників очолив 29-річний Ян Станецький. Л. Валенсі, який на той час був на лікарняному, залишилося тільки приєднатися до страйку, хоча, як пізніше він зізнався, без великого бажання, а саму акцію назвав "передчасною" [2, с. 79]. Вимоги страйкарів були типовими: поновлення реєстрації "Солідарності", повернення на робочі місця звільнених за політичну діяльність, підвищення заробітної плати. Як і 1980 р., у переговорах з дирекцією страйкарям допомагали радники: відомі діячі Тадеуш Мазовецький та Анджей Вєловейський і нові особистості, що вийшли з гданського опозиційного середовища, наприклад, брати Лєх і Ярослав Качиньські та Олександр Хал. Але цього разу бракувало ентузіазму й надзвичайної мобілізації, як у серпні 1980 р. Лише один з п'ятнадцяти робітників перебував на території корабельні, а інші залишалися вдома [2, с. 651].

Уночі з 4 на 5 травня 1988 р. відділи моторизованої міліції за допомогою сили захопили територію верфі ім. Леніна. Але ця подія не призвела до жодного протесту в Польщі. 10 травня Валенса, звинувачений радикалами у зраді й веденні власної гри, згорнув страйк, не здобувши жодних поступок з боку влади, тому, що дирекція верфі погрожувала закриттям підприємства у зв'язку з нерентабельністю. Після переговорів він заявив у мікрофон: "Не вдалося нам перемогти…, але виходимо з високо піднятим чолом. Робітники Нової Гути й ми, з верфі гданської, виграли безцінну справу: після кількох років пасивності й почуття безнадійності переконалися, що нас не вбили. Пізніше страйкарі, майже тисяча осіб, йдучи вулицями Гданська, скандували: "Зімкнути ряди" [4, с. 83]. Владу, як і саму "Солідарність", цікавила проблема останніх подій: чи був це одиничний випадок, викликаний панівним у Польщі почуттям невпевненості, втомленості чи початок великих суспільних безпорядків? Брак довіри й антипатія до влади дали знову про себе знати 19 червня, під час виборів до місцевих рад. За офіційними даними, на виборчі дільниці не прийшло 44 % виборців, на думку спостерігачів "Солідарності", голосувало менше 50 %. Речник уряду Є. Урбан публічно визнав, що в Гданську й Щецині на вибори не прийшло відповідно 72,5 % і 61,3 % громадян [2, с. 652].

Самі собою страйки та ігнорування виборів не являли собою серйозної загрози для влади. Більше того, застосувавши проти страйкарів силу, влада продемонструвала свою рішучість не допускати страйків. Але, розправившись зі страйками, вона зрозуміла, що має справу з новою генерацією робітничого класу. Вони меншою мірою зазнали впливу з боку інтелігенції та церкви. І хоча вони ще не висунули власних лідерів, але вже не

вірили в угоди з владою типу "гданської", а традиційна риторика "Солідарності" й застосований нею тип політичних дій уже здавалися цій генерації занадто анахронічним [4, с. 421]. Погіршення матеріального стану саме цієї частини робітничого класу (житлова криза, в умовах якої черга на квартиру становила 20 років та неможливість досягнення нормального життєвого рівня) створювало реальну загрозу великого соціального конфлікту. Крім того, хоча перший страйк у квітні – травні мав економічний характер, але, за характеристикою М. Раковського, робітничі хвилювання "за своїм масштабом перебільшили всі вияви незадоволення, з якими нам доводилося мати справу за час, що прийшов від відміни воєнного стану" [11, с. 111].

Наступний страйк у серпні – вересні в Силезії та Гданську, мав уже яскраво виражений політичний характер. Страйкарі вимагали легалізації "Солідарності", створення умов для об'єднання в різні "світоглядні політичні партії", ліквідації партійної номенклатури при призначенні на посади в державні та економічні адміністрації, вилучення з Конституції положення про керівну роль партії, зміни в положеннях про вибори в Сейм і Народні Ради, повернення на робочі місця осіб, звільнених за політині переконання, і легалізації Національного об'єднання студентів. Як згадує М. Раковський: "Навіть у групах паломників за заведенею традицією, що направлялися в серпні до Ясної Гури, було багато транспорантів політичного змісту. Наприклад, "Марія, звільни нас з-під ярма комунізму", "Ми хочемо Польщі католицької, а не більшовицької", "Встань, народ, у тебе є шанс перемогти", "Комунізм – ганьба людства", "ПОРП – зрадниця батьківщини", "Молодь покінчить з партією" [7, с. 116].

Тоді ж з різким осудом соціальної та економічної політики виступив виконком Всепольського союзу профспілок. Його заява була по суті офіційним оголошенням війни уряду З. Месснера [10, с. 76].

У цій ситуації в керівництві партії відбувся процес визрівання ідеї політичного компромісу з опозицією через переговори й укладання угоди. Одним з етапів на цьому шляху можна назвати VII пленум ЦК ПОРП, на якому в доповіді В. Ярузельського був корінним чином змінений погляд на опозицію, ставилося питання про необхідність "переглянути вже стереотипні поняття опозиційності". Пропонувалося шукати нові способи до створення так необхідної Польщі широкої, патріотичної реформаторської коаліції. Саме тоді публічно було заявлено про формулу "круглого столу", хоча йшлося поки що про легальні об'єднання й ті, які мали виникнути на основі нового закону про громадські об'єднання [11, с. 117].

Їхнім єдиним можливим партнером була група, яка зосередилася навколо Валенси. І хоча вона не мала ні реальної політичної сили, ні впливу (він був найменшим за часи існування "Солідарності"), але Валенса мав деякий авторитет, що ґрунтувався на легенді "Солідарності". Саме це насамперед хотіли використати представники правлячого угруповання для

зміцнення своїх позицій у суспільстві й за кордоном – для отримання кредитів. І хоча влада не володіла реальними знаннями про масштаби своєї соціальної опори – це показали вибори в червні 1989 р., інстинкт самозбереження змушував її шукати додаткову підтримку.

Таким чином, можна стверджувати, що репресії не придушили підпільної активності, бо опозиційні організації поповнювалися новими людьми постійно. І надалі друкувалася й розповсюджувалася велика кількість листівок, інформаційних бюлетенів, брошурок і заборонених книг. З осені 1986 р., зважаючи на пом'якшення репресивної діяльності влади, почали відбудовуватися місцеві структури "Солідарності". Відновили свою діяльність "тимчасові регіональні комісії", а на підприємствах організовуються "установчі комітети". Тоді ж Л. Валенсі вдалося консолідувати основні сили "Солідарності", що перебували в підпіллі. У цей період у своїх виступах він завжди підкреслював необхідність діалогу влади з суспільством і мирних методів боротьби за демократизацію.

Підсумовуючи викладене вище, доходимо висновку, що в неймовірно важких умовах власними зусиллями й засобами опозиціонери підпільно створюють центри для допомоги затриманим і репресованим, створили свою культуру, включаючи видавництва, радіостанції, цілу низку газет і журналів, університети та інші форми автономної громадянської активності. Репресивний характер комуністичного режиму допомагав „Солідарності" заручитися підтримкою народних мас. Молоде покоління борців продовжило боротьбу в той час, коли керівники перебували за ґратами. Неминучість нових економічних криз і погіршення соціальних умов життя трудящих в 1983 – 1988 рр. була зумовлена штучністю наявної системи. Відмова польського уряду реабілітувати рух, амністувати активістів профоб'єднання сприймалася суспільством як репресивний характер влади у стосунках з народом. Зміни в міжнародній політиці 1987 – 1988 рр., пом'якшення репресивних дій влади створили умови для відновлення комітетів „Солідарності". Стихійні страйки весни та осені 1988 р. поставили перед владою питання про характер політичної системи й політичну монополію компартії в Польщі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Филиппов Б.А. Политический портрет Леха Валенсы. – Москва, 1992. – 124 с.
2. Buhler P. Histoire de la Pologne communiste. Autopsie d'une imposture. – Paris, 1997. – 732 s.
3. Dudek A., Marszałkowski T. Walki uliczne w PRL 1956 – 1989. – Kraków. – 1999. – 168 s.
4. Fejtö F. La fin des démocraties populaires. – Paris, 1992. – 371 s.
5. Holzer J., Leski K. „Solidarność" w podziemiu. – Łódź, 1990. – 370 s.
6. Krzemiński I. Proces formowania się NSZZ „Solidarność" 1980. – Warszawa, 1989 – 249 s.
7. Łabędź K. Opozycja polityczna w Polsce w okrecie stanu wojennego. – Wrocław: Uniwersytet Wrocławski, 1989. – 81 s.

8. Łabędź K. Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981 – 1989. – Kraków, 1997. – 298 s.
9. Michnik A. Diabeł naszego czasu. Publicystyka z lat 1985-1994. Wybór i wstęp Romanowski A. – Warszawa, 1995. – 464 s.
10. Rakowski M.F. Partnerstwo. – Warszawa, 1982. – 321 s.
11. Solidarność". XX lat historii. – Warszawa, 2001.– 508 s.
12. Tygodnik kulturalny. 18. 08. 1988.
13. Wałęsa L. Droga nadziei. – Kraków, 1989. – 248 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Телегуз Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова

Наукові інтереси: суспільно-політична історія країн Центрально-Східної Європи новітнього періоду.

УДК 94 (477. 65) "1943"

ГЕРОЇЗМ І ТРАГЕДІЯ 5-Ї ГВАРДІЙСЬКОЇ АРМІЇ В БИТВІ ЗА ДНІПРО У ВЕРЕСНІ – ЖОВТНІ 1943 Р.

Олександр ЧОРНИЙ (Кіровоград)

Дослідження торкається маловідомої сторінки в історії Другої світової війни – форсування Дніпра частинами 5-ї гвардійської армії північніше Кременчука, де бійці 32-го й 33-го гвардійських корпусів виконували роль удаваного маневру в жовтні 1943 року, в той час як 7-а гвардійська й 37-а армії розширювали оперативний плацдарм на фронті Домоткань – Дереївка.

Ключові слова: фронт, армія, форсування, плацдарм, Дніпро.

Исследование посвящено малоизвестной странице в истории Второй мировой войны – форсированию Днепра соединениями 5-й гвардейской армии севернее Кременчуга, где бойцы 32-го и 33-го гвардейских корпусов, выполняли роль отвлекающего маневра в октябре 1943 года, в то время как 7-я гвардейская и 37-я армии расширяли оперативный плацдарм на фронте Домоткань – Дереевка.

Ключевые слова: фронт, армия, форсирование, плацдарм, Днепр.

The research concerns the little-known page in the history of the Second World War – the forcing of the Dnieper Parts 5-th Guards Army north of Kremenchug, where fighters of the 32-th and 33-th Guards corps, served as red herring in October 1943, while the 7-th and 37 army expanded operational foothold in the front Domotkan – Dereyivka.

Key words: front, army, forcing, foothold, the Dnieper.

Битва за Дніпро увійшла в історії Другої світової війни як надзвичайно важлива подія, що значно наблизила народи СРСР до перемоги над ворогом.

Її хід і наслідки значною мірою вплинули на подальше розгортання бойових дій на території Правобережної України, сприяли розгрому ворога під Києвом, Житомиром, Кіровоградом та Корсунь-Шевченківським. У той же час воєнні дії, пов'язані з битвою за Дніпро, часто мають вигляд занадто героїчний на сторінках історичних досліджень та мемуарних оповідей, при цьому недостатня увага приділена втратам, що зазнали радянські армії на цьому страшному рубежі у вересні – жовтні 1943 року. Тривалий час правда про одну з основних битв 1943 року була не потрібною ні для генералів і маршалів, які штурмували Дніпро, ні для партійної верхівки, котра як відомо, часто брала на себе роль головного стратега у воєнних кампаніях. Виходячи зі сказаного, вже й через 65 років по закінченню Другої світової війни окремі військові операції в ході битви за Дніпро залишаються невідомими або малодослідженими.

До маловідомих операцій воєнної кампанії 1943 р. належить форсування ріки з'єднаннями 5-ї гвардійської армії генерал-лейтенанта О.С. Жадова в першій декаді жовтня 1943 р. Саме ця армія, діючи в складі Степового фронту, зазнала тяжких втрат на означеному рубежі й, за словами генерала Жадова, їй "не вдалося захопити плацдарми на західному березі ріки" [11, с. 128]. Пізніше, коли на замовлення партії видавництва політичної та військово-мемуарної літератури готували до друку мемуари про воєнні дії радянських армій і фронтів у ході Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр., участь 5-ї гвардійської армії у форсуванні Дніпра залишилася не поміченою. Командувач Степового фронту Маршал СРСР, а 1943 року генерал армії І.С. Конєв взагалі не згадує про участь з'єднання у форсуванні Дніпра [13; 14], а командувач армії генерал-лейтенант О.С. Жадов фрагментарно описує участь армійських корпусів і дивізій у підкоренні ріки північніше Кременчука, присвячує окресленій проблемі лише три з половиної сторінки й при цьому навіть не називає всіх армійських з'єднань, задіяних в операції [11, 126 – 130]. Полковник І.А. Самчук, котрий був начальником штабу 32-го гвардійського стрілецького корпусу, частини якого безпосередньо виконували завдання командування фронтом про події на Дніпрі північніше Кременчука 5 – 10 жовтня 1943 р., розповідає загальними фразами, уникаючи будь-якої конкретики про бої дивізій корпусу за оволодіння плацдармами на правобережжі [20, с. 111 – 115]. Для радянської ідеологічної машини це є природним, оскільки герої були "канонізовані" ще після війни, а тому аж до середини 80-х років минулого століття були недоторканими. Така тенденція у вивченні історії Великої Вітчизняної війни й окремих битв у її ході була закладена ще в 60-х роках минулого століття. Про це свідчать праці відомих радянських військових істориків Б.С. Тельпуховського [24] та Г.М. Уткіна [25; 26]. Останній про участь гвардійців О.С. Жадова у форсуванні Дніпра обходиться загальними фразами про масовий героїзм і вміле управління бойовими частинами фронтового командування.

У другій половині 80-х – на початку 90-х років XX століття світ побачило кілька мемуарних видань, що стосуються боїв за Дніпро окремих з'єднань 5-ї гвардійської армії і деякою мірою завуальовано показують трагедію їхнього особового складу на дніпровському плацдармі в жовтні 1943 року. Насамперед це мемуари про участь у війні 13-ї, 97-ї і 66-ї гвардійських стрілецьких дивізій [21; 19; 16], що нині є досить рідкісними виданнями. Шокувальним у плані відтворення участі бійців 66-ї гвардійської стрілецької дивізії в боях за Дніпро є солдатський щоденник сержанта М.Г. Абдуліна, що вперше був опублікований 1985 року [1]. Нині першим про трагедію 5-ї гвардійської армії на Дніпрі заявив світловодський краєзнавець В.Ю. Сергєєв, який окресленої проблеми торкнувся у двох науково-популярних нарисах [22; 23], але через обмежений тираж вони маловідомі широку загалу. З огляду на викладене, окреслена в статті проблема є актуальною і варта уваги широкого кола науковців.

Після перемоги під Курським радянські війська розгорнули потужний наступ територією Лівобережної України з метою розгрому південного угруповання противника, виходу до Дніпра й захоплення плацдармів на його правому березі з тим, щоб надалі продовжити визволення Правобережної України.

На середину третьої декади вересня 1943 р. війська Воронезького, Степового, Південно-Західного й Південного фронтів провели кілька вдалих стратегічно важливих операцій, підсумком яких стало звільнення значної частини Лівобережної України й Донецького басейну з великими обласними центрами Ворошиловоград, Харків, Сталіно, Чернігів, Полтава та розпочато форсування Дніпра [13, с. 49].

Ураховуючи ситуацію на Східному фронті, німецьке командування вбачало Дніпро рубежем, який Червона армія не подолає. У його розрахунках найбільша річка України мала допомогти зупинити просування радянських армій на захід, створити умови для відпочинку німецьких частин, аби на початку 1944 року розпочати якісно новий етап у війні проти СРСР [26, с. 15]. Виходячи з цього, ще 11 серпня 1943 р. А. Гітлер віддав наказ про форсоване будівництво стратегічного оборонного рубежа на Східному фронті, у тому числі і вздовж Дніпра, на правому його березі [26, с. 14]. Таке рішення було цілком природним і виваженим. Дніпро – багатоводна й широка ріка, третя за величиною в Європі після Волги і Дунаю. Зручність Дніпра для оборони забезпечувало природне панування правого високого берега над лівим, який на великій протяжності є низьким і пологим.

На середину вересня німці облаштували на правому березі ріки потужну в інженерному плані, насичену протитанковими й протипіхотними ровами оборону – т.зв. "Східний вал" [20, с. 111], основну частину "лінії Пантера – Вотан", що проходила фактично вздовж усього радянсько-німецького фронту з півночі на південь. У місцях, де за розрахунками німецького командування радянські війська могли розпочати переправу, була

збудована надпотужна багатосмугова оборона. Найміцніші укріплення були зведені вздовж середньої течії Дніпра – у смузі наступу армій Степового фронту.

Ситуація на фронті для німців складалася таким чином, що 15 вересня 1943 р. А. Гітлер прийняв рішення про поступове відведення військ за Дніпро. У цей час радянські війська готувалися до штурму Полтави, що була звільнена 23 вересня 1943 р. частинами 5-ї гвардійської та 53-ї армій Степового фронту [20, с. 99 – 100]. У боях за Полтаву гвардійці генерала О.С. Жадова назавжди вписали назви армійських частин в історію Другої світової війни та міста Полтави. П'ять армійських дивізій – 13-а, 97-а, 66-а, 95-а стрілецькі та 9-а повітряно-десантна отримали почесне найменування "Полтавських" [17, с. 1]. Звільнення Полтави мало стратегічне значення для подальшого розгортання битви за Дніпро. Ще напередодні боїв за Полтаву командувач Степовим фронтом генерал армії І.С. Конєв віддав наказ командармам 5-ї гвардійської, 53-ї, 69-ї, 7-ї гвардійської, 57-ї та 46-ї армій енергійно розвивати наступ, переслідувати противника, який відступав, і впродовж 20 – 25 вересня 1943 р. оволодіти переправами на Дніпрі та забезпечити його форсування, не дозволивши ворогу оговтатися [11, с. 125].

Поспішність у наказах і розпорядженнях фронтового командування пояснюється кількома обставинами. По-перше, швидких дій від фронтів вимагали директиви й накази Ставки Верховного Головнокомандування. По-друге, стратегія наступу підказувала, що ворогу не потрібно дозволити зруйнувати наявні переправи через річку, оскільки від цього залежав подальший успіх радянських частин і з'єднань на правобережжі. По-третє, командувачами фронтів та їхніми штабними генералами керувало бажання першими форсувати Дніпро, захопити плацдарми на його правому березі й тим самим покрити себе славою, нагородами, похвалами й почестями. У цьому плані проблема підкорення Дніпра була визначальною для багатьох представників старшого офіцерського складу, оскільки таких операцій радянська армія до 1943 року ще не виконувала. Саме в боях за Дніпро можна було отримати чергове звання, орден або Зірку Героя Радянського Союзу. Принаймні це обіцяла Ставка Верховного Головнокомандування [13, с. 53].

Виходячи із поставлених завдань і строків, деякі частини фронту не встигали виконати наказ І.С. Конєва, до того ж у смузі наступу 5-ї гвардійської армії був контрольований німецькими військами добре укріплений Кременчук, за який ще потрібно було помірятися силами наприкінці вересня. Кременчуцький передмостовий плацдарм німці укріпили за всіма правилами військово-інженерної науки: облаштували протитанкові рови, дротяні загорожі та мінні поля [22, с. 45]. З-поміж інших ворожих частин для оборони міста були виділені легендарні дивізії СС "Рейх" та "Велика Німеччина". Проти німецького вузла оборони за розпорядженням штабу Степового фронту були спрямовані 5-а гвардійська та 53-я армії генералів О.С. Жадова та І.М. Манагарова. За два дні боїв 28 і 29 вересня

1943 р. частини згаданих армій за підтримки 5-ї повітряної армії генерал-лейтенанта авіації С.К. Горюнова повністю очистили Кременчук від ворога. П'ять піхотних і дві танкові дивізії противника, що утримували місто, переправилися через Дніпро [8, с. 314]. За вдалі бойові дії з ліквідації німецького плацдарму під Кременчуком подяку Ставки Верховного Головнокомандування отримали всі частини, що брали участь в операції, а 97-а стрілецька дивізія генерал-майора І.І. Анциферова удостоєна ордена Червоного Прапора [26, с. 202]. Стримуючи наступ радянських військ на кременчуцькому плацдармі, німці втратили 2 700 солдатів та офіцерів [13, с. 63 – 64]. Узявши під контроль Кременчук, 5-а гвардійська армія розпочала підготовку до форсування водної переправи. Варто зазначити, що армії генералів О.С. Жадова й І.М. Манагарова були не першими на берегах Дніпра.

За даними І.С. Конєва, першою переправлятися через Дніпро розпочала 7-а гвардійська армія генерал-лейтенанта М.С. Шумілова ще 25 вересня 1943 року. Її бійцям удалося зачепитися на невеликому плацдармі поблизу села Домоткань, що й стало початком підкорення великої водної перешкоди військами Степового фронту. Спочатку форсування ріки було успішним, але вже на ранок наступного дня контролювати плацдарм, а тим паче розширювати його стало вкрай тяжко через масові й часті удари німецької авіації. Генерал М.С. Шумілов навіть просив у І.С. Конєва дозволу відвести війська назад на лівий берег. Командувач фронтом не дозволив це зробити й наказав триматися з останніх сил, допомігши ударами артилерії та авіації, що дозволило утриматися бійцям армії на правому березі [11, с. 129].

Разом із тим ліворуч від 7-ї гвардійської армії на ділянці від гирла Орелі до Верхньодніпровська Дніпро форсувала 57-а армія генерал-лейтенанта М.О. Гагена, а праворуч від з'єднань генерала М.С. Шумілова вступили в битву частини 37-ї армії генерал-лейтенанта М.М. Шарохіна, які замінили на фронті значно ослаблені сили 69-ї армії генерал-лейтенанта В.Д. Крюченкіна [7, с. 351].

Для форсування Дніпра 37-а армія зосереджувалася на ділянці Дереївка – Мишурин Ріг. У ніч на 28 вересня 92-а й 62-а гвардійські стрілецькі дивізії армії переправилися через річку й захопили два плацдарми до 3 км по фронту й 1 км вглибину та почали їх розширювати [7, с. 352]. У той же час 7-а гвардійська армія розширила плацдарм у районі Домоткані до 20 км по фронту й до 8 км у глибину [13, с. 73].

З 28 вересня по 11 жовтня 1943 р. вже на спільному плацдармі 37-ї і 7-ї гвардійської армій точилися запеклі бої. Німці зосередили проти радянських частин потужне угруповання 8-ї польової та 1-ї танкової армій генералів Веллера та Хубе [15, с. 132] у складі чотирьох танкових дивізій – 6-ї генерал-лейтенанта Р. фон Вальденфельса, 9-ї генерал-лейтенанта Е. Йолассе, 23-ї генерал-майора Н. фон Формана, СС "Мертва голова" бригаденфюрера СС, генерал-майора військ СС М. Симона, моторизованої дивізії "Велика

Німеччина" генерал-лейтенанта В. Хернлейна та кількох піхотних дивізій [12, с. 241 – 244]. Противник постійно атакував, намагаючись скинути армії в Дніпро.

За кілька днів запеклих боїв на початку жовтня 1943 р. німецьким військам удалося скувати дії радянських армій на правому березі на фронті Домоткань – Дереївка. Ситуація вимагала ввести в бій нові сили, бажано танкову армію, але зробити це було неможливо через малі розміри контрольованої на правобережжі території та через відсутність наведених переправ. До того ж у цей час 5-а гвардійська танкова армія генерал-лейтенанта П.О. Ротмістрова, якою міг розпоряджатися І.С. Конєв, перебувала в районі Харкова й Полтави на доукомплектуванні, оскільки зазнала значних втрат під час боїв на Курській дузі, під Бєлгородом і Харковом [13, с. 66].

Виходячи із обставин, командування Степового фронту приймає рішення увести в бій кілька дивізій 5-ї гвардійської армії, котрі мали розпочати форсування Дніпра північніше Кременчука [11, с. 126 – 127] у районі дніпровських островів, найбільшими з яких були Бухарешти й Піщаний (*нині затоплені водами Кременчуцького водосховища – О. Чорний*).

За задумом фронтового командування, саме гвардійці генерала О.С. Жадова, форсуючи Дніпро в заданому районі, мали відтягнути на себе значну частину німецьких сил, які постійно атакували рубежі, утримувані ослабленими арміями генералів М.С. Шумілова та М.М. Шарохіна. Але робити це було вкрай небажано, оскільки розпорошення сил по фронту аж ніяк не обіцяло успіху, до того ж з тактичного погляду німці мали кращі, пристріляні позиції. Виходячи з цього, уже саме рішення поклало початок трагедії для особового складу 5-ї гвардійської армії.

Добре підготувати операцію ні у фронтового командування, ні в командування 5-ї гвардійської армії часу не було, а тому підготовка до форсування проходила лише кілька днів. На цьому позначилися й заклики брати плацдарми на правому березі ріки з ходу, і надтяжке становище сусідніх армій на плацдармі між Домотканню і Дереївкою. Підкорювати Дніпро було вирішено силами 32-го і 33-го армійських гвардійських корпусів, кожен з яких складався з трьох дивізій. 32-м гвардійським стрілецьким корпусом командував генерал-лейтенант О.І. Родімцев, 33-м – генерал-лейтенант М.І. Козлов.

На ділянці Кременчук – Власівка ріку мали форсувати бійці 33-го корпусу, сили якого мали наступати двома ешелонами. У першому мали йти в бій бійці 6-ї повітряно-десантної дивізії полковника М.М. Смірнова та 95-ї стрілецької дивізії генерал-майора М.С. Нікітченка, у другому – гвардійці 9-ї повітряно-десантної дивізій генерал-майора О.М. Сазонова [23, с. 9]. Між населеними пунктами Власівка та Максимівка долати Дніпро мали бійці 32-го гвардійського стрілецького корпусу, особовий склад якого теж мав діяти двома ешелонами. У першому мали переправлятися гвардійці 13-ї стрілецької

дивізії генерал-майора Г.В. Бакланова та 97-ї стрілецької дивізії генерал-майора І.І. Анциферова. За ними для розвитку й закріплення успіху з часом мали рушити в бій гвардійці 66-ї стрілецької дивізії генерал-майора Я.В. Якшина [23, с. 9].

Разом із тим на солдатів і офіцерів 68-го та 70-го окремих батальонів 14-ї штурмової інженерно-саперної бригади покладався обов'язок зведення понтонних переправ та перевезення засобів артпідтримки.

У ніч з 2 на 3 жовтня група бійців 95-ї гвардійської стрілецької дивізії розпочала переправлятися на о. Великий, але були накриті німецькою артилерією, як тільки дісталися острова. Нічого не вдалося зробити й штурмовій групі 6-ї гвардійської повітряно-десантної дивізії. Такий початок операції змусив генерал-лейтенанта М.І. Козлова припинити наступальні дії і перейти до оборони [11, с. 128].

У смузі наступу першого ешелону 32-го корпусу бійцям 97-ї і 13-ї гвардійських стрілецьких дивізій у ніч з 2 на 3 жовтня 1943 р. вдалося висадитися на двох островах. Бійці першої спробували встановити контроль над безіменним островом з позначкою 65.5, який через зовнішню подібність до солдатської каски в бойових донесеннях отримав назву "Каска", а гвардійці генерала Г.В. Бакланова переправилися на о. Піщаний [19, с. 74 – 75]. Саме зі згаданих островів командування армії і корпусу розраховувало взяти плацдарм на правому березі Дніпра.

Бійцям 97-ї дивізії генерала І.І. Анциферова, на відміну від бійців генерала М.С. Нікітченка, вдалося без втрат висадитися на острові, але вже вранці 3 жовтня ворог силами артилерії 320-го артилерійського полку 320-ї піхотної дивізії за підтримки авіації почав обстрілювати й бомбити радянський десант на острові. Форсування Дніпра силами з'єднання тривало до ранку 8 жовтня і, судячи з того, що на острові поліг майже увесь командний склад трьох полків дивізії, ця непродумана операція коштувало командуванню фронтом майже всього особового складу 97-ї дивізії. Точну цифру її втрат назвати не можемо, оскільки на початок операції вона була недоукомплектована, але рахунок загиблих на "Касці" однозначно дорівнює кільком тисячам солдатів та офіцерів. Серед них В.Ю. Сергєєв називає заступника комдива полковника Кашляєва, полкових командирів підполковника Панського та майора Полухіна, заступника начальника політвідділу дивізії капітана Шаповалова, заступника командира 298-го полку капітана Каюкова, помічників начальника штабу 298-го полку капітанів Білоусова та Єгорова [23, с. 22]. Як бачимо, масштаби трагедії вражаючі. Дивізія-герой боїв за Полтаву й Кременчук практично вся навіки залишилася на безіменному острові. Пізніше з приводу вищесказаного О.С. Жадов у мемуарах зазначив, що "97-й дивізії на острові "Каска" було особливо тяжко" [11, с. 128 – 129].

Більше поталанило бійцям 13-ї гвардійської дивізії, яка форсувала Дніпро зліва по фронту від 97-ї дивізії. Впродовж 3 – 4 жовтня 1943 р.

гвардійцям генерала Г.В. Бакланова навіть на деякий час вдалося висадитися на правому березі, але, протримавшись день, були витіснені з мініплацдарму солдатами 198-ї німецької піхотної дивізії. [23, с. 19]. Після цього бійці дивізії загрузли на острові Піщаному у виснажливих і безнадійних боях.

5 жовтня 1943 р. за розпорядженням генерал-лейтенанта О.І. Родімцева на допомогу бійцям генерала Бакланова були кинуті сили 66-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора Я.В. Якшина [16, с. 80 – 81]. Від самого початку переправи на острів він для бійців 145-го, 193-го і 195-го полків дивізії також став пеклом на добре пристріляному ворогом плацдармі. Після вступу в битву дивізія генерала Я.В. Якшина майже тиждень намагалася підкорити Дніпро, а потім була знята з Піщаного й перекинута на правий берег у смугу наступу 37-ї армії, де її бійці взяли участь у звільненні Дереївки [16, с. 87 – 88]. На о.Піщаному 66-а дивізія втратила дві третини особового складу. Втрати 13-ї дивізії були ще більшими.

За влучним висловом В.Ю. Сергєєва, “Власівський гамбіт” [22, с. 45] генерала армії І.С. Конєва коштував життя майже всього цвіту солдатського й офіцерського складу 32-го і частково 33-го гвардійського стрілецьких корпусів 5-ї гвардійської армії. Не стало найдосвідченішої частини армії генерала О.С. Жадова. Безперечно, це була трагедія одного з уславлених з’єднань Степового фронту – героя Курської битви, ліквідації Томарівсько-Борисівського котла, визволення Лівобережної України. На цьому можна було б і закінчити дослідження, але тоді воно буде сухим, у стилі радянських нарисів з історії Великої Вітчизняної війни, коли події на фронтах висвітлювалися лише з погляду генералів і маршалів. Ми, продовжуючи дослідження, спробуємо глянути на трагедію 5-ї гвардійської армії очима солдата, відчути його стан, побачити його оцінку операції.

Вражаючі реалістичні спогади про форсування Дніпра залишив його учасник сержант 193-го стрілецького полку 66-ї гвардійської стрілецької дивізії Мансур Гізатулович Абдулін [1; 2]. Він перебував на острові впродовж усієї операції, бачив, як вона готувалася, як проходила, які дала результати. Ось як він згадує підготовку бійців до форсування: “…Нас кличе Правобережна Україна – “Даєш Дніпро!”, “Уперед за Дніпро!” Ці гасла й плакати трапляються на кожному кроці. У всіх газетах і листівках читаємо заклики нашої Батьківщини. І ось перед нами широченний Дніпро. Тисяча сто метрів ширини! Як будемо переправлятися? На солом’яних снопах... Саженками, саженками вплав через Дніпро! Три години проведеш у воді, доки до того берега дістанешся, ще й під кулеметним вогнем!.. Знову долю випробовувати будемо. Добре, якщо ще є наша доля. А якщо вже немає її ?..

…П’ять днів – з 29 вересня по 4 жовтня 1943 р. – наша дивізія готувалася до форсування Дніпра. Кожен солдат стрілецьких рот мав спорудити для себе “плавзасіб”. У плащ-намет загортали снопи соломи й зашивали товстими або простими нитками, у результаті отримуючи велику подушку. Випробовували її на воді й переконувалися, що за неї можна

триматися, аби не втонути [1, с. 122 – 123]". Як бачимо, підкорювати одну з найбільших рік Східної Європи солдати мали на підручних засобах. Армія не готова була це робити, у розпорядженні командарма не було навіть рибацьких човнів. До речі, проблему відсутності плавзасобів визнають у мемуарах і О.С. Жадов, і І.С. Конєв, але ніяк не пов'язують це з великими втратами особового складу. Швидкоплинний Дніпро – не та ріка, яку можна подолати з допомогою солом'яного снопа та ще й у жовтні. Але Ставка Верховного Головнокомандування й командування фронтом вимагали від армій швидких дій і, виходячи з цього, форсування часто розпочиналося без серйозної підготовки, використання артилерії та авіації.

Сержант М.Г.Абдулін так згадує початок форсування водної першкоди: "…5 жовтня 1943 року вночі в районі села Власівки, трохи вище Кременчука, наша 66-а гвардійська дивізія в складі 32-го гвардійського стрілецького корпусу розпочне переправу з висадженням на острові Піщаному, умовна назва якого "Каска". Острів досить великий – п'ять квадратних кілометрів, але зовсім плоский, на рівні з водою. На ньому ні травинки, ні кущика, лише сірий дрібний пісок [1, с. 122]". Читаючи це, зразу виникають питання: а чому саме на цей острів? Яка логіка в діях фронтового, армійського й корпусного командування? Адже в умовах панування німецьких позицій операція навіть теоретично не мала успіху.

Але як би там не було, очевидець подій згадує, що "…у ніч на 5 жовтня 1943 р. у районі села Власівки ми почали переправу з лівого берега Дніпра на "нейтральний" острів Піщаний. Він розділяє Дніпро на два рукави – ліву й праву протоки. Наша ліва протока – шириною сімсот метрів, а права, контрольована німцями, триста-чотириста. Нею давно дісталися на той край острова фашисти й підготувалися зустрічати нас у добре укріплених траншеях. Але ми ще цього не знали [1, с. 124]". Остання фраза може бути єдиним поясненням дій армійського й корпусного командування. Тоді виникає питання: А дані розвідки? Важко повірити, що операція розпочалася без розвідування і рекогносцирування.

М.Г. Абдулін згадує: "…тихий спуск на воду всі батальйони здійснили навмисно трохи вище за течією з урахуванням, що до острова нас знесе плином. Фашисти покищо не давали про себе знати. …За мить лопнуло небо, знайомо завили міни й снаряди, що полетіли на нас із правого берега. Водоспад рушив на мене зверху разом з піднятим догори всім, що трималося на воді. Мої ноги наштовхуються на різні предмети – то на невеликі, то на якісь масивні й м'які. На воді маса всякого кришива: друзки, уламки дощок і палиців, ганчір'я. Дніпро ніби ряскою затягла солома з плавзасобів, що розриваються снарядами [1, с. 124 – 125]". Як бачимо, не одна сотня бійців опинилася в надважкому становищі. Їм довелося боротися за життя в холодній воді, триматися на плаву в умовах сильної течії й при цьому не потрапляти під обстріл ворога. Не кожен тренований плавець подолає сімсотметрову дистанцію на Дніпрі без особливих зусиль, а за таких умов

одягненим бійцям дістатися острова було практично не реально. До того ж, судячи зі спогадів Мансура Гізатуловича, значна частина бійців взагалі не вміла плавати [1, с. 125]. За таких умов радянським солдатам далеко не всім удалося переправитися на острів, а там їх чекало продовження надвипробувань.

"…Нарешті, ми відчули ногами дно, воно пологе. Спалахи від вибухів освітлюють фігури наших солдатів, які біжать від берега в глиб острова. Бійці в паніці, у багатьох місцях видніються стовпотворіння... Вибух! І знову вибух! Пісок стоїть навколо мене сторчма й не хоче опускатися... Разом з піском з неба падають якісь шматки, схожі на пошарпане мокре дерево... Це фрагменти людських тіл... Майже суцільно в піску лежать чи-то трупи, чи-то живі люди – не зрозуміти. Стирчать одні голови, як кавуни на баштані... [1, с. 126] ". Дуже важко коментувати це, очевидним є лише той факт, що в черговий раз сотні людей стали заручниками скороспілого, непродуманого, безглуздого рішення, що привело до масштабної трагедії. На перший погляд, винуватцями є комадувач фронтом, командарм, комкор та командири дивізій, особовий склад яких брав участь в операції. Як правило, у подібних новітніх дослідженнях їх і звинувачують. Але вони також виконували чиюсь волю, вимогу, наказ, побажання чи примху. Єдиним винуватцем трагедії можна назвати систему, що провокувала й вимагала такі рішення. Солдати й офіцери, які безглуздо загинули на острові, могли не раз стати в нагоді у боях на правобережжі. Але система зробила німецькому командуванню "подарунок" у кілька тисяч бійців – досвідчених, які вже встигли повоювати та щойно призваних, які ще не знали бойового пекла.

Німецькі солдати, виконуючи накази свого командування, у цій ситуації діяли грамотно й холоднокровно. "…Німці довбають і рвуть острів. Не дають ніякого перепочинку. Що ж робити далі? Наші автомати вийшли з ладу, їх заклинило піском. Стирчать дула напівзасипаних "максимів", лише саперні лопати блищать – єдина зброя, що не боїться піску. Та й де наш супротивник, з яким ми маємо битися? Його артилерія на правому березі Дніпра! На березі, від якого нас відокремлює ще одна протока! …Розвидніло. Фашисти посилили артобстріл. Їм з високого правого берега Дніпра добре видно своїх і чужих на світлому тлі піску. Б'ють безкарно. На небі ні літака. Куди поділася наша авіація?! З нашого лівого берега й артилерії не чути! Враження таке, що ми кинуті на острові напризволяще... [1, с. 127 – 128]". Це є апогеєм трагедії, солдати усвідомлюють, що операція не вдалася, але за словами очевидця "ніхто не залишає острів, усі чекають своєї години, зарившись у піску". Бійці все ще вірять, що вони можуть виконати завдання. Оця віра і є героїзмом фактично приреченого з'єднання приреченої армії.

"Ворожі снаряди б'ють і б'ють, але ніяк не можуть перебити всіх нас. Німці, роблячи п'ятихвилинні паузи, знову й знову відновлюють артвогонь. Двадцять хвилин довбають, а потім знову п'ятихвилинка. …У голові моїй знову прокручується "кінострічка" пережитого на війні. Ось дорога через

Ворсклу, ось Червоний прапор, Драгунськ, ось Прохорівка, вся Курська битва згадалася мені..., а ось миготять кадри Сталінградської битви. Ні, ще ніде такого моторошного становища не було, як отут! А я раніше думав, що всі жахи жорстоких боїв залишилися під Сталінградом, під Клетською, поблизу Калача-на-Дону. Я сподівався, що найважчі бої залишилися на Курській дузі, що ніколи й ніде мені не буде сутужніше й моторошніше, як було там, під Прохорівкою, поряд з Драгунським, на смертельній дорозі через Ворсклу. А тепер на тобі! – цей острів на Дніпрі! Острів-Могила!" Наведена цитата дає змогу осягнути масштаби трагедії, а остання фраза назавжди визначить ставлення бійців, які пережили цю операцію до о. Піщаного. Для прикладу, боєць 193-го полку 66-ї гвардійської стрілецької дивізії М.В. Мироненко, в анкеті ветерана Великої Вітчизняної війни, описуючи найважчі епізоди фронтового життя, згаданий острів назвав "островом смерті" [4].

Описуючи останні дні перебування на Піщаному, М.Г. Абдулін, оцінюючи операцію, зазначив у щоденнику: "…вся користь від нас тільки та, що ми відволікаємо на себе значну частину ворожої артилерії, яку німці могли б у цей час використовувати де-небудь в іншому місці [1, с. 128]". Таке розуміння бойового завдання було не тільки в цитованого сержанта, так його сприймали всі бійці, які трималися на острові. Так сприймати дійсність могли лише справжні герої. Аби ще більше зрозуміти трагізм приречених армійських з'єднань, наведемо ще одну цитату.

"…День пройшов. На ніч фашисти припинили вогонь. Ще не розвидніло – ледве засіріло на сході, – фашисти знову відкрили артвогонь. Спочатку "проорали" далеко позаду, – там, де поранені, а потім почали пригощати нас. Ми в цей час були на середині острова [1, с. 130].

…Острів схожий на місячний пейзаж. Вирви, скрізь вирви – малі й великі. У них стоїть кривава густа жижа, а по всьому острові трупи, трупи, трупи. Важкий трупний сморід не дає дихати, навиворіт вивертає кишки. Чи потрібні ми ще тут? Схоже, що ні. Невеликі групи вцілілих людей скоріше, скоріше рухаються до Дніпра. Прощавай, острів-могила!

Вийшли на лівий берег, почали роздягатися догола й полоскати в Дніпрі одяг. Віджимаємо не кваплячись. Розвели багаття. Сушимося. Всі мовчать, як після похорону. Ні честі, ні слави чекати нам не доводиться: адже наказу залишати острів не було. Штаб мого 193-го полку виявився ближче всіх. Першим, кого я там зустрів, був начальник штабу капітан Бондаренко.

– Чи був наказ зніматися з острова?!

Бондаренко мені втішливо:

– Наказ був ще десятого жовтня (*вище описане Абдуліним відбувалося 11 жовтня – О.Чорний*).

При мені заходять у штаб дивом уцілілі на острові офіцери й солдати. У кожного перше тривожне питання:

– Чи був наказ?..

Капітан заспокоює кожного:

– Був наказ зніматися десятого жовтня.

Почувши це, ми розслабляємося, з наших душ звалюється камінь [1, с. 133]".

На нашу думку, коментарі щодо військового обов'язку й відчуття провини за невиконане бодай і безглузде завдання зайві. Зазначимо, що тривалий час бійці 5-ї гвардійської армії, що форсували Дніпро і залишилися живими, відчували провину за невиконане бойове завдання. На останніх сторінках спогадів Мансур Гізатулович зазначив: "…лише через три десятки років я взнав, що наш корпус все-ж **виконав** своє бойове завдання – здійснив "демонстрацію оманливої переправи". У той час, доки ми відволікали вогонь німецької артилерії на себе, наші сапери за шістдесят кілометрів на південь від Кременчука навели через Дніпро понтонний міст, яким на правий берег рушили танки! [1, с. 134]". Отож, саме в такий несправедливо забутий спосіб бійці 32-го і 33-го гвардійських стрілецьких корпусів 5-ї гвардійської армії брали участь у битві за Дніпро, забезпечуючи успіх 37-ї і 7-ї гвардійської армій на оперативному плацдармі на фронті Домоткань – Дереївка. З-поміж 518 Героїв Радянського Союзу бійців Степового фронту, що отримали цю високу нагороду за участь у битві за Дніпро, 37-а армія має 208 героїв, 7-а гвардійська – 192, а 5-а гвардійська – лише 5 [9, с. 279 – 363]. Як бачимо, занадто важко ця операція далася бійцям генерала О.С. Жадова, але, на жаль, ще й нині в деяких дослідженнях натрапляємо на твердження, що "переправа й захоплення плацдармів проходила взагалі без бою або ж з подоланням слабкого й розрізненого опору ворога [7, с. 6]".

Насамкінець зазначимо, що трагізм 5-ї гвардійської армії при форсуванні Дніпра стосується не лише рядових солдатів і молодших офіцерів, яким довелося виживати на власівському плацдармі. Трагедія "перемелених" дивізій була трагедією їхніх командирів. З-поміж генералів Г.В. Бакланова, І.І. Анциферова та Я.В. Якшина, з'єднання яких брали участь у найтяжчих боях на дніпровських островах північніше Кременчука, тільки Г.В. Бакланов після війни ще тривалий час служив у Збройних Силах СРСР і написав спогади про війну [5], у яких фрагментарно торкнувся й участі 13-ї дивізії у форсуванні Дніпра. Генерали І.І. Анциферов та Я.В. Якшин за кілька років після війни вийшли у відставку й присвятили себе іншій роботі, залишившись практично невідомими командирами Другої світової війни. Мемуари про участь у війні вони так і не написали. Однією з причин цього могло бути те, що краще не публікувати нічого, ніж підготувати спогади за шаблоном, за встановленим стандартом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Абдулин М.Г. 160 страниц из солдатского дневника. – 1985. – 160 с.
2. Абдулин М. Страницы солдатского дневника. – М., 1990. – 160 с.
3. Айнутдинов С.Х. В памяти и сердце. – Екатеринбург: ГИИП "Уральский рабочий", 2000. – 432 с.

4. Анкета ветерана Великой Отечественной войны Мироненка Матвея Васильевича 1912 г.р. / Колекція автора.

5. Бакланов Г.В. Вітер воєнних років. – К., 1985. – 304 с.

6. Батлер Р. История первой дивизии СС “Лейбштандарт”. 1933 – 1945 / М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Транзиткнига, 2006. – 190 с.

7. Битва за Днепр. 1943 г. / Сост. В. Гончаров. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: ХРАНИТЕЛЬ, 2007. – 780 с.

8. Бишоп К., Эйлсби К. Войска СС на полях сражений Второй мировой войны 1939 – 1945. Западный и Восточный фронт. – М.: Эксмо, 2006. – 368 с.

9. Днепр – река героев. Свидетельство всенародного подвига. – К., 1988. – 391 с.

10. Егоров В. Г. Герои остаются с нами: Документальная повесть [О 193-м стрелковом полке 66-й гвардейской Полтавской Краснознамённой стрелковой дивизии]. – Харьков: Прапор, 1986. – 143 с.

11. Жадов А.С. Четыре года войны. – М.: Воениздат, 1978. – 334 с.

12. Ковтун И. Дивизия СС “Мертвая голова”. – М.: Яуза-пресс, 2009. – 416 с.

13. Конєв І.С. Записки командуючого фронтом 1943 – 1945 рр. – К.: Політвидав України, 1983. – 619 с.

14. Конев И.С. Записки командующего фронтом. 1943 – 1945 гг. – М.: Воениздат, 1991. – 600 с.

15. Манн К. SS-TOTENKOPF: История дивизии СС “Мертвая голова”. 1940 – 1945. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА: Транзиткнига, 2006. – 190 с.

16. Под гвардейским Знаменем: Боевой путь 66-й гвардейской стрелковой Полтавской Краснознамённой дивизии. – М.: Воениздат, 1992. – 143 с.

17. Приказ Верховного Главнокомандующего генералу армии Коневу / За победу. – № 137. – 1943. – 24 сентября. – С. 1.

18. Родимцев А.И. Твои, Отечество, сыны. – К., 1982. – 359 с.

19. Самчук И.А. Гвардейская Полтавская. Краткий очерк о боевом пути 97-й гвардейской Полтавской Краснознаменной орденов Суворова и Богдана Хмельницкого стрелковой дивизии. – Йошкар-Ола, 1987. – 128 с.

20. Самчук И.А., Скачко П.Г., Бабиков Ю.Н., Гнедой И.Л. От Волги до Эльбы и Праги. – М.: Воениздат, 1970. – 336 с.

21. Самчук И.А. Тринадцатая гвардейская. – М.: Воениздат, 1971. – 280 с.

22. Сергєєв В. Пітьма над Тясмином. – Світловодськ, 2008. – 80 с.

23. Сергєєв В. У жовтні сорок третього… – Світловодськ, 2009. – 32 с.

24. Тельпуховский Б.С. Битва за Днепр и освобождение Киева. – М.: Изд. ДОСААФ, 1967. – 55 с.

25. Уткин Г.М. Они первыми форсировали Днепр. – М.: Воениздат, 1962. – 133 с.

26. Уткин Г.М. Штурм “Восточного вала”. Освоюождение Левобережной Украины и форсирование Днепра. – М.: Воениздат, 1967. – 464 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Чорний Олександр Васильович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка

Наукові інтереси: проблеми військової історії XIX – XX ст.

РОЗДІЛ IV

ІСТОРІОГРАФІЯ

УДК [821.161.2.02:821.162.1]:94(477)(081)

“УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА” ПОЛЬСЬКИХ РОМАНТИКІВ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Павло АНТОНЮК-КИСІЛЬ (Рівне)

У статті досліджується стан вивчення теми “української історичної школи” польських романтиків XIX століття в історіографії.

Ключові слова: польський романтизм, історична школа, історія України, історіографія.

В статье исслудуется состояние изучения темы “украиской исторической школы” польских романтиков XX столетия в историографии.

Ключевые слова: польський романтизм, историческая школа, история Украины, историография.

The state of investigation of the theme of Ukrainian historical school of Polish Romantics of the XIX-th century in historiography is researched in the article.

Key Words: Romanticism, historical school, History of Ukraine, historiography.

Тема “української історичної школи” в польській романтичній історіографії не отримала повномасштабного, відповідного її статусу, синтезу в історичній науці, але це зовсім не означає, що інтерес до неї не виявляли дослідники українсько-польських культурних взаємовідносин XIX – поч. XX ст. Причому досить очевидним видається той факт, що з позицій національних історіографій (як української, так і польської) ця наукова організація видавалась якоюсь периферійною, навіть маргінальною структурою, котра, не вписуючись у загальний характер розвитку кожної з них, не заслуговує на особливу дослідницьку увагу.

В українській історіографії інтерес до творчості польських істориків, об’єднаних тематичними студіями з історії України, уперше виявив Володимир Антонович. Етнічний поляк за походженням, вихований в атмосфері польського культурницького середовища, Антонович на сторінках часопису “Киевская старина” ознайомив через свої відгуки й рецензії на праці з історії “Юго-Западной Руси” широкий читацький загал з творчістю

Й. Ролле, О. Яблоновського, Л. Кубалі, Ф. Равіти-Гавронського та ін. адептів цього науково-комунікативного осередку [1; 2; 3]. Антонович цілком слушно зазначив фундаментальну роль дослідів польських учених для розробки історії України та жалкував з приводу того, що "багато цінних і важливих з наукового боку спостережень не стали аксіомою польської історичної думки" [4, с. 149]. Як свідчать епістолярні матеріали Антоновича, він навіть виношував ідею написання цілого твору, присвяченого, як він висловився, "нещасливій долі однієї літературної школи", але так і не реалізував свій творчий задум, обмежившись тільки невеликим структурним історіографічним ескізом [5, арк. 1 – 2 зв.].

Ідеї, досить схожі з програмою Антоновича, спостерігаються в праці "Эпизоды из литературных отношений малорусско-польских" відомого історика культури Олексія Пипіна, де він розвиває положення про "українську школу" в польській літературі й приходить до висновку, що ця організація "є одним з найбільш цікавих і оригінальних явищ в історії слов'янської культури" [6, с. 758]. Водночас О. Пипін, підкреслюючи внутрішні протиріччя в межах школи, уважає її "неприродною" та дивується, "яким чином для польського письменника могла доставити поетичний матеріал українська народність, доля якої наповнена ворожістю до Польщі…" [6, с. 758]. Ведучи мову про національний контекст в ідеології "української школи", Пипін доходить висновку, що саме ця організація стала "попередником більш важливого руху польських інтелектуалів в українському питанні…" [6, с. 770]. В "Истории Русской этнографии" О. Пипін цілком слушно вказує також на зв'язок школи з ідеологією "панславізму" [7, с. 247].

У цілому історик культури не лише визнає наявність "української школи" як доконаного факту розвитку польської літератури та історіографії в епоху романтизму, але й підкреслює ту важливу роль, котру вона відіграла в постановці "українського питання" на теренах Східної Європи.

Високо цінував праці з історії України представників школи (Е. Руліковського, О. Яблоновського, Л. Кубаля, К. Шайнохи та ін.) і Михайло Грушевський. В історіографічних оглядах, додатках до "Історії України-Руси" він постійно наголошував на тому внеску, який зробили польські історики в розширенні джерельної бази, хоч і визнає певну політичну й національну заангажованість при їхній інтерпретації [8, с. 20 – 22]. Водночас М. Грушевський не веде мову про цілеспрямований характер у діяльності польських істориків, що, на наш погляд, зумовлено дещо скептичним ставленням історика до ролі й функції "наукової школи" взагалі [9, с. 9].

Подібні риси були притаманні й послідовникам М. Грушевського. Прикладом може слугувати рецензія його учня Миколи Залізняка на синтез з історії України одного з найяскравіших представників школи Олександра Яблоновського "Historia Rusi południowej…", де йдеться про тенденційність

викладу та підкреслюється, що адепти школи більше думають не як висвітлити історію українського народу, а насамперед виділити ”історію польськості на українських землях” [10, с. 198]. З державницько-українських, національних позицій критикував дослідження польських істориків-романтиків також і Степан Томашівський, хоч в окремих випадках, як це досить помітно в аналітичному есе про В. Антоновича, він визнавав їхній певний теоретичний вплив на українську національну історіографію (насамперед П. Куліша та В. Антоновича) [11, с. 41].

Значно зваженішу оцінку “української історичної школи” в польській історіографії натрапляємо в “Очерках по истории Западной Руси и Украины” М. Василенка. На його думку, цю організацію характеризує тематична єдність творчості та хронологічний діапазон (XVI – XVIII ст.) досліджень [12, с. 462]. Серед найважливіших представників школи М. Василенко виділяє передусім М. Грабовського, К. Шайноху, О. Яблоновського, ставлячи їм у заслугу розробку історії українського козацтва, постановку теорії колонізації, але дорікаючи за певну односторонність в оцінці української визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та Гайдамаччини [12, с. 465].

Питання “української історичної школи” в польській історіографії торкнувся у своїй праці “Огляд української історіографії” (1923 р.) Дмитро Дорошенко. Появу школи, презентовану переважно вихідцями із шляхетського середовища Правобережної України, він пов’язує з впливом “місцевого патріотизму”, але водночас вважає, що “українські поляки майже без винятку ставляться неприхильно до самостійного національного розвитку українського народу і в цілім історичнім процесі українсько-польської взаємодії добачають не що інше, як боротьбу “степової дичі” з польським культурництвом та державністю” [13, с. 149]. Утім, як і його попередник Д. Дорошенко, визнає фактор впливу й відводить чільне місце польським науковцям серед провідних фахівців з історії України другої половини XIX століття [13, с. 150].

Помітним внеском у наукову інтерпретацію “української школи” переважно у сфері літературознавства стали праці дослідників з числа української діаспори – О. Горбача та С. Козака [14; 15; 16; 17], де розглядається через призму передовсім польських інтересів історія зародження та ідеологічна трансформація цього організаційного феномена. Помітне зацікавлення історією “української школи” в польському письменстві зустрічаємо і в аналітичних есе І. Лисяка-Рудницького, написаних у 70-х роках XX століття, де він кваліфікує її роль у контексті українського громадсько-культурницького руху [18; 19; 20].

У радянській українській історіографії, незважаючи на декларації про інтернаціоналізм, тема взаємозв’язку в розвитку польської й української науки практично не обговорювалася. Винятком хіба що можуть слугувати дві дотичні до історії історичної науки праці З. Болторовича “Україна в дослідженнях польських етнографів XIX століття” (1976 р.) та Р. Кирчіва

“Український фольклор у польській літературі” (1971 р.), побудованих переважно на матеріалі літературно-етнографічних публікацій першої половини XIX століття.

Пробудження наукового інтересу в українській історіографії до проблеми спостерігається лише із середини 90-х років XX століття, коли на сторінках українських часописів та наукових у наукових журналах (“Київська старовина”, “Український історичний журнал”) з’являються переклади осібних праць польських істориків (М. Грабовського, Й. Ролле, К. Шайнохи) [21; 22]. Ці публікації доповнювалися біографічними історико-аналітичними статтями про істориків та українсько-польські взаємини в історіографії О. Кіяна, В. Ульяновського [23], І. Чорновола [24]. Важливим науковим доробком варто вважати також опрацювання теми в історіософії та історіографії (переважно кінця XIX – першої чверті XX ст.) у дослідах Л. Зашкільняка, В. Потульницького, Г. Савчука, О. Рудої [25; 26; 27; 28; 29]. У новітній російській історіографії інтерес до теми виявляють Б. Стахєєв і М. Лескінен, досліджуючи переважно елементи польської ментальності й історичної ідеології [30, с. 132 – 140].

Осібно варто виділити дослідження з теми “української школи” в польській літературі (переважно на матеріалах культурної спадщини С. Баженової [31]). У них на основі творчості відомих польських поетів і прозаїків (Ю. Словацького, Ю. Крашевського, А. Мальчевського, С. Гощинського, Ю. Залєського, Л. Совінського та ін.) показано процес появи й еволюції “української літературної школи” в польському письменстві [32]. Тематично праці С. Баженової мають стосунок безпосередньо до історії польсько-українських культурних взаємин та історії літератури, що об’єктивно залишило поза увагою дослідниці “українську історичну школу” в польській історіографії. Тим часом саме ця організація, уособлена такими видатними польськими істориками, як: К. Шайноха, М. Грабовський, Е. Руліковський, К. Свідзинський, О. Яблоновський, Ф. Равіта-Гавронський та ін. не лише літературно-публіцистичними, але й суто науково-академічними студіями з історії України, формувала польські національні стереотипи й міфи щодо історії українського народу.

У польській історіографії тема “української історичної школи”, на наш погляд, не отримала належного висвітлення через недооцінку фактора периферійної історії в інтерпретації історії Польщі, з одного боку, та дещо нівеляційним ставленням до ролі наукових осередків в історіографії – з іншого.

Пріоритет першості серед польських істориків, які звернулися до теми “української школи” в польському письменстві романтичного періоду, безумовно, належить Міхалу Грабовському (1804 – 1863 рр.). Саме він у трактаті “O szkole ukraińskiej…” зазначив встановлення “особливої” (osobnej) української школи, яка взяла за предмет своєї творчості (swoich ẃutworo) історію цієї землі, висвітлює дух і барви, властиві українському епосу, єднає

все це з найдосконалішими покладами самородної слов'янської культури" [33, s. 37].

Така висока оцінка ролі "української школи" в слов'янській історіографії взагалі, і польській зокрема викликала досить неоднозначну реакцію та навіть критику з боку А. Міцкевича, який уважав, що організації, подібні до "української школи", лише послаблюють польський патріотизм та відволікають інтелігенцію від розв'язання центрального питання – поновлення колишньої величі Речі Посполитої. Певною мірою досить скептична налаштованість щодо діяльності "української школи" була зумовлена також тим, що після відкриття Київського університету в результаті науково-педагогічної діяльності М. Іванішева, а згодом його учня й наукового послідовника В. Антоновича, у Київському університеті, і поза його межами, була підготовлена ціла плеяда талановитих дослідників, котрі розпочали інтенсивну публікаторську діяльність у сфері "западно-русской" та навіть польської історії. Це викликало занепокоєння в середовищі польських науковців, що звикли дивитися на українську історію, як на свою регіональну. Після виходу у світ перших томів іванішевського "Архива Юго-Западной России" в польській публіцистиці та історичній літературі заговорили про наявність у Києві своєрідного антипольського інтелектуального центру, який був окреслений польським істориком Юліаном Бартошевичем категорією "Київська історична школа". На його переконання, "подібного роду організації завжди мають політичний підтекст і є інспірацією в історичній науці" [34, s. 736].

Занадто пристрасне ставлення до київського наукового осередку в польській історіографічній літературі вилилось у негоцію самого поняття "наукова історична школа". Відомо, що на II з'їзді польських істориків у Львові Т. Корзон виступив з досить рішучим запереченням подібного роду наукових організацій [35, s. 138]. Виступ Т. Корзона мав продовження у фундаментальному дослідженні В. Смоленського про історичні школи в Польщі, де він доходить висновку, що в "основі історичної школи лежить доктрина (doktryneria), яка у всіх них є яскраво вираженою" [36, s. 155]. Саме тому, підкреслював В. Смоленський, "історичні школи утворюються з метою реалізації програми політичної з допомогою історії" [36, s. 156]. З наукового погляду, "історична школа" оцінюється ним переважно в контексті наслідування – "епігонства", як шаблонна система діяльності істориків, котрій він протиставляє індивідуалізм, оригінальність творчості. Єдиний позитивний момент "історичної школи", яка, на думку В. Смоленського, має діяти при історичних кафедрах університету, полягає лише в плані засвоєння техніки досліду [36, s. 86]. Зробивши огляд польської історіографії, В. Смоленський простежив закономірну зміну панівних напрямів в історичній науці, зосередившись насамперед на поглядах щодо історії Польщі найбільш впливових наукових осередків. З цього погляду він убачає певні

закономірності у появі на арені польської історіографії наукових шкіл. Так, зародження "Краківської історичної школи" він пов'язує з реакцією на попереднє домінування романтично-республіканської школи Йоахіма Лелевеля. Однак ця школа постає в оцінці В. Смоленського як осередок "консерватизму і аристократизму", що простежується в "єзуїтизмі" Й. Шуйського та "візантизмі" М. Бобжинського. Виділивши в позитивному ключі "Варшавський науковий осередок", В. Смоленський зовсім проігнорував "Львівську" та "українську" історичні школи.

Лише три історичні школи в польській історіографії описує в статті "Kilka słów o najnowszym ruchu na polu naszego dziejopisarstwa" (1877) краківський історик Міхал Бобжинський. Зокрема, він виділяє "школу Адама Нарушевича", "школу Йоахіма Лелевеля" та "Нову, Ягеллонську школу", основи якої заклали Валер'ян Калинка та Юзеф Шуйський. Інші школи він інтерпретував як "допоміжні" центральним. Так, "Львівська історична школа" Ксаверія Ліске постає в його інтерпретації як об'єднання джерелознавців [37, s. 491]. Як і попередніх дослідників історії історичної науки в Польщі, Бобжинського не цікавить аспект досліджень з історії України.

Варто констатувати, що в польській історіографії другої половини XIX століття термін "історична школа" не мав особливої популярності. Градація істориків велася не за науковими осередками, а за лінією ставлення до "песимістичної" чи "оптимістичної" візії польського минулого. До дефініції "наукова історична школа" зверталися переважно в розпалі літературно-наукової полеміки. Так, термін "Краківська історична школа" утвердився лише на рубежі XIX – XX ст. завдяки її варшавським опонентам (передусім Т. Корзону і В. Смоленському), які вважали краківських істориків "квазі-науковцями, що зробили з польської історії прислужницю вузько-станових інтересів" [38, s. 132].

Зазначимо, що інтерпретація категорії "наукова історична школа" в межах варшавського, львівського й краківського наукових осередків суттєво різнилися. Зокрема, для краківських дослідників (переважно Ю. Шуйського) "критичну" чи "сучасну" школу складали тільки ті історики, які використовували новітні, "об'єктивістські" методи дослідження. Водночас львівські історики, що заперечували існування "Краківської історичної школи", вважали, що таких критеріїв для виокремлення оригінальної наукової школи в історіографії недостатньо, оскільки подібні методи використовували більшість дослідників минулого і в інших організаційних центрах. Зокрема, відомий львівський історик права Освальд Бальцер уважав, що про наукову школу можна вести мову при наявності чотирьох чинників: присутності лідера, фундатора школи; появи епігонів його творчості; спільна тематика досліджень; тотожність загально-методологічного підходу та розуміння історії [39, s. 10]. Оскільки подібної комбінації не було в діяльності краківського наукового осередку, то він повністю заперечував існування

“Краківської історичної школи” й стверджував, що це була лише група дослідників польської історії, яка мешкала в Кракові [39, s. 15].

Новий етап у підході до оцінки наукових шкіл у польській історіографії намітився в першій половині ХХ століття, що знайшло розкриття в статтях Я. Адамуса, С. Кситжинського, С. Закшевського [40; 41; 42]. Вони радили польським історикам не зациклюватися на дослідженнях тільки польської історії, а сконцентрувати свою увагу на “східних кресах”, де бачили багату перспективу для наукової творчості. Саме в цей період у польській національній історіографії відроджуються романтичні ідеї “кабінетного історика” XIX століття, Й. Лелевеля, теоретика й прихильника ягеллонівського федералізму, що поширювався й на українські терени. Поновлюється також лелевелівська ідея щодо примату інтересів народу над державою в історії.

Нові віяння привернули увагу польської історіографії до історії України та самого процесу її осмислення в науковій літературі. Постало питання й про “українську історичну школу” в польській історіографії. Однією з перших праць у цьому напрямі може вважатися стаття М. Білянки-Люфтової “Znaczenia terytorium w t. zw. “szkole ukraińskiej” на сторінках часопису “Pamiętnik Literacki”, де автор з певними застереженнями, але визнав існування поряд з провідними історичними школами й “не зовсім зрілої в окресленні своїх наукових справ, але самодостатньої в постановці проблем і кількості дослідників, структурою” [43]. Як реальність у польській романтичній історіографії сприймає в розвідці про джерела повісті “Ogniem i mieczem” Г. Сенкевича “українську школу” польський історик слов’янської літератури Я. Кіяс [44].

Важливо, що саме в цей проміжок часу спостерігається публікація цілої низки біографічних нарисів про особних адептів школи (О. Яблоновського, К. Шайнохи, Ф. Равіти-Гавронського, Л. Кубаля та ін.) та перелік опублікованих ними творів [45; 46; 47; 48]. В окремих випадках польські історики та публіцисти звертаються й до української історіографії. Так, Михей Ролле, услід за Ф. Равітою-Гавронським, окреслює наукову діяльність одного з творців української національної історії В. Антоновича [49], а Томаш Грабовський, переважно на основі виїмок з “Історії України-Руси” про польсько-українські взаємини, охарактеризував історичну концепцію М. Грушевського [50, s. 48 – 57].

У другій половині ХХ століття інтерес до “української історичної школи” ще більше посилився, але він виявлявся на фоні дебатів у польській історичній науці з приводу корисності й недоліків подібного роду організацій в еволюції національної історіографії. Помітну роль в інтерпретації цієї проблеми відіграли історіографічні синтези Маріана Серейського та Анжея Грабського. Незважаючи на вимушену декларацію про дотримання марксистської методології, М. Серейський у кількох версіях видання “Zarys

historii historiografii polskiej…", опублікованих в 50 – 60-х роках XX століття, не лише об'єктивно охарактеризував концепції провідних польських істориків, але й указав на взаємозв'язок їхній творчості, ідейні мотиви, простежив закономірності в складанні наукових історичних шкіл [51; 52]. Як одну з ключових проблем польської національної історіографії, М. Серейський уважав ставлення істориків до дилеми "народ" і "держава" й пов'язану з ними концепцію "оптимізму" та "песимізму" в інтерпретації минулого Польщі й сусідніх з нею територій, де мешкало польське населення (у тому числі й українці) [51, s. 511]. Серейський в одній з аналітичних статей спробував також розмежувати романтичні й позитивістські віяння в польській історіографії XIX століття на прикладі еволюції Краківської та Варшавської позитивістської школи [52, s. 66–69].

Не менш важливу роль у розумінні характеру розвитку польської історичної науки відіграли ґрунтовні історіографічні синтези Анжея Грабського, який широко використав метод компаративістики з метою показати як тотожність, так і відмінність творчості провідних історико-наукових шкіл у Польщі від західноєвропейських зразків [53; 54; 55; 56]. З погляду розуміння мотивів творчості адептів "української історичної школи" непересічне значення має праця М. Грабського з польської історико-національної ментальності епохи романтизму [57], а також розгляд проблемних, у тому числі й орієнталістських тем в історії історіографії [58, s. 3–10].

Певну інформацію щодо федералістських засад у національній мотивації "української історичної школи" містять праці Єжи Матерніцького, який спостерігає процес розвою "ягеллонської ідеї" в польській історіографії XIX століття [59, s. 83–101]. Про вплив федералістських ідей у постановці національного питання серед слов'янських народів ведуть мову Кароль Грюнберг та Елжбета Горнова [60; 61].

У новітній польській історіографії у зв'язку з популярністю ідеї надати польській історії нового звучання, увівши до неї увесь симбіоз полоністики та регіоналістики, значно посилився інтерес до української історичної проблематики. Свідченням цього процесу є досліди С. Козака про одного з творців "української історичної школи" М. Грабовського [62], українське месіанство [63]. Не менш насиченим фактичним матеріалом видається синтез про польсько-українські відносини в польській публіцистиці, історико-політичній літературі в період з 1795 по 1918 рр. А. Степніка [64] та Я. Томашевського [65]. Водночас дуже помітно, що більшість стереотипів польських уявлень щодо України було сформовано саме під егідою романтичної історіографії. Відповідно, зрозумілим є той посилений інтерес до теми характеру й специфіки інтерполяції романтичних ідей у творчості відомих польських істориків та наукових осередків XIX століття, у тому числі поза межами етнічної Польщі. Вершиною дослідження польської

романтичної історіографії у новітній науковій літературі стали академічні синтези Анджея Вежбицького "Wschód – Zachód w koncepcjach dziejów Polski" (1994) та "Historiografia polska doby romantyzmu" (1999), де автор переконливо показав усю гаму проникнення ідеологічного історизму в польську історичну думку романтичної доби [66; 67]. Хоч А. Вежбицький виділяє осібно в період романтизму тільки лелевелівську історичну школу, як самодостатню наукову інституцію на польських теренах, його праці містять розлогий матеріал про творчість М. Грабовського, Й. Шуйського, К. Шайнохи, тобто тих істориків, для яких українська тема досліджень була надзвичайно вагомою.

Загалом польські історіографічні дослідження вигідно різняться від вітчизняних насамперед постановкою теоретичних, концептуальних проблем, але водночас у них спостерігається досить очевидний національний підтекст та часто суб'єктивне авторське бачення історії українсько-польських взаємин.

Таким чином, здійснений історіографічний огляд дає підставу констатувати, що, незважаючи на значний інтерес як в українській, так і в польській історичній науці, тема "Українська історична школа" не отримала належного висвітлення. Насамперед не окреслено самий характер постання й розвитку цього наукового осередку, її організаторів та епігонів у польській історіографії і той грандіозний вплив, який школа справила на формування польських історичних стереотипів щодо історії України.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Несколько слов г. Корзону / В. Б. Антонович // КС. – 1893. – Кн. 1. – С. 161 – 166.

2. Антонович В. Б. Новое сочинение о гайдамачестве (Рец. на кн. "Historia wŕucho hajdamackich" Ф. Равиты-Гавронского) / В. Б. Антонович // ЧИОНЛ. – 1900. – Кн. 14.– Вып. 1. – С. 27 – 29.

3. Антонович В. Б. Очерк административного, общественного и сословного быта Юго-Западного края XVI и XVII столетия, по новым данным, заключающимся в V и VI томах "Źǵróła dziejowe" А. Яблоновського / В. Б. Антонович // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 42 – 46.

4. Антонович В. Б. Рец. на книгу: D-r Antoni J. Z cíprzeszlos Polesia Kijowskiego / В. Б. Антонович. – Warszawa. – 1882 // КС. – 1882. – Кн. 10. – С. 149 –1 54.

5. Інститут Рукопису. Центральна Наукова бібліотека ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. І. – Спр. 7913. Антонович В. Б. Произведения Словацкого в связи с польским литературным движением в Юго-Западном крае. – Арк. 1 – 2 зв.

6. Пыпин А.Н. Эпизоды из литературных отношений малорусско-польских / А.Н. Пыпин. – Спб., 1886. – Т. 1. – 790 с.

7. Пыпин А.Н. История русской этнографии. Этнография малорусская / А.Н. Пыпин. – Т. 3. – Спб., 1891. – 496 с.

8. Грушевський М. Рецензія на: Źródła dziejowe. T. XXII. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. IX. / М. Грушевський. – Ziemie ruski, opisane przez Alexandra Jabłonowskiego – Ukraina (wKijo-Bracław), dzial III. Warszawa, 1897.S.736+LX // Записки Наукового Товариства імені Тараса Шевченка. – Т. XVII. – Кн. III. – Львів, 1897. – С. 9–22.

9. Грушевський М. Автобіографія / М. Грушевський. – К., 1926. – 31 с.

10. Залізняк М. Історія України Олександра Яблоновського / М. Залізняк // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – Т. CXVI. – Кн. IV. – Львів, 1913. – С. 190 – 212.

11. Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки / С. Томашівський // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXIII. – Кн. 1. – С. 38–56; Кн. 2. – С. 261–280; Кн. III. – С. 458 – 485.

12. Василенко М.П. Очерки по истории Западной Руси и Украины / М.П. Василенко. – К., 1916. – 520 с.

13. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д.І. Дорошенко. – К.: Видав. Українознавство, 1996. – 256 с.

14. Горбач О. Українсько-польські взаємини в літературі / О. Горбач // Український самостійник. – Мюнхен, 1959. – №№ 19 – 20. – С. 216 – 236.

15. Козак С. Джерела "української школи" в польській літературі. Творчість польських письменників "Української школи" / С. Козак // Наша культура. – Варшава, 1970. – №№ 4–7. –С. 101–126; 17–28; 33–49; 37 – 52.

16. Kozak S. Michał Grabowski i ukraińska poezja ludowa / S. Kozak // Studio polono-slawica-orientalia. – 1982. – VII. – S. 161 – 185.

17. Kozak S. Ukraińscy spiskowscy i mesjaniści: Bractwo Kyryła i Metodego / S. Kozak. – Warszawa: Wyd. PAX, 1990. – 284 s.

18. Лисяк-Рудницький І. Польсько-українські стосунки: тягар історії / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе / Центр досліджень історії імені Петра Яцека Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Західна історіографія України: В 2 т. – К.: Основа, 1994. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 83 – 110.

19. Лисяк-Рудницький І. Францішек Духінський і його вплив на українську політичну думку / І. Лисяк-Рудницький // Історичні есе / Центр досліджень історії імені Петра Яцека Канадського інституту українських студій Альбертського університету. Західна історіографія України: В 2 т. – К.: Основа, 1994. – Вип. 1. – Т. 1. – С. 411 – 450.

20. Лескинен М.В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой / М.В. Лескинен. – Москва, 2002. – 296 с.

21. Грабовський М. Коліївщина і степи // М. Грабовський // Вежа. – 1997. – №№ 8 – 9, 10.

22. Ролле И.И. Женщины при чигиринском дворе во второй половине XVII века / И.И. Ролле // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 75 – 96.

23. Ульяновський В. "Ранній" Володимир Антонович: поза контекстами // Київська старовина / В. Ульяновський. – 1999. – № 1. – С. 117–145; № 2. – С. 121–153.

24. Юровська Олена. Куліш і Грабовський / Олена Юровська // Україна. – 1929. – № 5. – С. 76 – 92.

25. Зашкильняк Л.А. Формирование и развитие исторической науки в Польше / Л.О. Зашкильняк. – Львов: ЛГУ, 1986. – 82 с.

26. Зашкільняк Л.О. Неоромантизм у польській історіографії початку XX ст. / До питання про соціальну функцію історії / Л.О. Зашкільняк // Проблеми слов'янознавства. – 1993. – Вип. 45. – С. 36–42.

27. Потульницький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії XVII–XX століть / В.А. Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.

28. Савчук Г.М. Польсько-литовсько-руські відносини пізнього середньовіччя в польській історіографії другої половини XIX – першої половини XX ст. / Г.М. Савчук. – Автореф. дис. канд. іст. Наук: 07.00.06. – ЛНУ ім. Франка. – Львів, 2005. – 20 с.

29. Руда О.В. Дослідження історії України в польській історіографії кінця XIX – початку XX століття / О.В. Руда. – Автореф. дис. канд. іст. Наук: 07.00.06. – ЛНУ ім. Франка. – Львів, 2005. – 19 с.

30. Лескинен М.В. Мифы и образы сарматизма. Истоки национальной идеологии Речи Посполитой / М.В. Лескинен. – Москва, 2002. – 296 с.

31. Баженова С.Е. Від романтизму до реалізму. "Українська школа" в польській літературі 20 – 90-х років XIX ст.: етапи діяльності, історія України в творчості її представників. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2009. – 400 с.

32. Баженова С.Е. Проблеми історії та культури України в історико-краєзнавчих і художніх творах представників "української школи" в польській літературі 1820 – 1890-х років / С.Е. Баженова. – Автореф. дис. докт. іст. наук: 07.001.01 – історія України. – Чернівецький національний університет ім. Федьковича. – Чернівці, 2010. – 36 с.

33. Grabowski Michał. O szkole ukraińskiej … // Pisma M. Grabowskiego / Michał Grabowski. – Wilno, 1840. – 142 s.

34. Wybitni Polacy XIX wieku: leksykon biograficzny / [Red. Naukowa T. Gąsowski; aut.: W. Bernacki [et. al]. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1998.

35. Korzon Tadeusz. Błędy historyografii naszej w budowaniu dziejów polskich // Pamiętnik drugiego zjazdu historyków polskich we Lwowie / Tadeusz Korzon. – Lwów, 1890. – S. 110 – 138.

36. Smoleński Władysław. Szkoły historyczne w Polsce / Władysław Smoleński. – Warszawa, 1898. – 312 s.

37. Bobrzyński M. w o najnowszym ruchu na polu naszego dziejopisarstwa // Niwa. – ´Kilka sło T. XII. – R VI. – Warszawa, 1877. – № 67. – S. 481 – 499.

38. Korzon Tadeusz. Błędy historyografii naszej w budowaniu dziejów polskich // Pamiętnik drugiego zjazdu historyków polskich we Lwowie / Tadeusz Korzon. – Lwów, 1890. – S. 110–138.

39. Balzer O. W obronie historiografii / Rzecz wypowiedziana na Zjezdzie historyków polskich w dyskusji nad referatem p. Tadeusza Korzona p.t. "Błędy historiografii naszej w budowaniu dziejów Polski" / O. Balzer. – Lwów: Nakład Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1890. – 23 s.

40. Feldman J. Dzieje Unji Jagiellońskiej w świetle badań historiografii polskiej / J. Feldman // Przegląd Powszechny. – 1924. – R. 41. – T. 164, № 490. – S. 31 –5 4.

41. Feldman W. Dzieje polskiej myśli politycznej 1864–1914 / W. Feldman. – Warszawa: Instytut Badania Najnowszej Historii Polskiej, 1933. – 387 s.

42. Adamus J. O syntezach historycznych J. Szujskiego. Szkic z dziejów polskiej myśli historycznej / J. Adamus. – Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 1938. – 27 s.

43. Bielanke-Luftowa M. Znaczenia terytorium w t. zw. "szkole ukraińskiej" / M. Bielanke-Luftowa // Pamiętnik Literacki. – 1936. – R. 33. – Zesz. 2. – S. 103 – 129.

44. Kijas J. Źródła historyczne powieści "Ogniem i mieczem" / J. Kijas. – Lwów, 1927. – 19 s.

45. Bibliografia prac Franciszka Rawity-Gawrońskiego // Rzeczpospolita. – 3 lipca 1909. – № 13. – S. 164 – 167.

46. Czapliński W. Czermak Wiktor (1863–1913), historyk, prof. Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie // Polski słownik biograficzny / W. Czapliński. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1937. – T. 4/1. – Z. 16. – S. 336 – 337.

47. Konarski K. Ludwik Kubala / K. Konarski // Przegląd Historyczny. – 1917/1918. – T. 21. – S. 430 – 432.

48. Dobrowolski M. Aleksander Jabłonowski. Zarys żywota i przegląd dzieł. 1829–1913 / M. Dobrowolski // Przegląd Historyczny. – 1913. – T. 17. – Z. 2. – S. 239 – 253.

49. Rolle M. Włodzimierz Antonowicz: kilka rysów do sylwetki / Rolle M. In illo tempore… Szkice historyczno-litirackie. – Brody – Lwów, 1914. – 317 s.

50. Grabowski T. Prof. Hruszewskij o stosunku Polski do Rusi / T. Grabowski // Rok Polski. – 1917. – R. 2, № 3. – S. 48 – 57.

51. Serejski M.H. Historycy o historii. Od Adama Naruszewicza do Stanisława Ketrzyńskiego. 1775–1918 / M.H. Serejski. – Warszawa: PWN. – 1963. – 665 s.

52. Serejski M.H. Miejsce pozytywistycznei szkoły warszawskiej w historiografii polskiej XIX stulecia / M.H. Serejski // Kwartalnik Historyczny. – Rocznik LXII. – № 3. – S. 66 – 69.

53. Grabski A.F. Orientacje polskiej myśli historycznej. Studia i rozważania / A.F. Grabski. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1972. – 429 s.

54. Grabski A.F. Warszawska szkoła historyczna. Próba charakterystyki / A.F. Grabski // Polska myśl filozoficzna i społeczna / (aut. S.Borzym et al.); Pod red. B. Skargi. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1975. – T.2. – S. 456 – 534.

55. Grabski A.F. Z zagadnień metodologicznych tzw. krakowskiej szkoły historycznej / A.F. Grabski // Studia metodologiczne. – 1969. – T. 6. – S. 49 – 86.

56. Grabski A.F. Historia historiografii w strukturze nauki historycznej / A.F. Grabski // Między historia a teoria. Refleksje nad problematyką dziejów wiedzy historycznej. – Warszawa – Poznań, 1988. – S. 230 – 241.

57. Grabski A. F. Historia i świadomość polska. Epoka romantyzmu // Perspektywy przeszłości. Studia i szkice historiograficzne. – Lublin, 1983. – S. 109 – 131.

58. Grabski A.F. Problem syntezy w historii historiografii. Uwagi dyskusyjne / A.F. Grabski // Historyka. – T. XX. – 1990. – S. 3 – 10.

59. Maternicki J. Stanisław Smolka i powrót historiografii polskiej do mitu Jagiellońskiego / J. Maternicki // Przegląd Humanistyczny. – 1989. – R. 33, № 1. – S. 83–101.

60. Grunberg K. Polskie koncepcje federalistyczne, 1864–1918 / K. Grunberg. – Warszawa, 1971. – 397 s.

61. Hornowa Elżbieta. Ocena działalności Michała Dragomanowa w historiografii / Elżbieta Hornowa. – Opole, 1967. – 117 s.

62. Kozak S. Michał Grabowski i ukraińska poezja ludowa / S. Kozak // Studio polono-slawica-orientalia. – 1982. – VII. – S. 161 – 185.

63. Kozak S. Ukraińscy spiskowscy i mesjaniści: Bractwo Kyryła i Metodego / S. Kozak. – Warszawa: Wyd. PAX, 1990. – 284 s.

64. Stępnik A. Ukraina i stosunki Polsko-Ukraińskie w syntezach i podręcznikach dziejów ojczystych okresu porozbiorowego 1795–1918 / A. Stępnik. – Lublin: UMCS, 1998. – 320 s.

65. Tomaszewski J. Kresy wschodnie w polskiej myśli politycznej XIX i XX w. / J. Tomaszewski / Miedzy etniczna a historyczna. – Warszawa, 1988. – S. 97 – 105.

66. Wierzbicki A. Wschód – Zachód w koncepcjach dziejów Polski / A. Wierzbicki. – Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. – 346 s.

67. Wierzbicki Andrzej. Historiografia polska doby romantyzmu / Andrzej Wierzbicki. – Wrocław: Funna, 1999. – 497 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Антонюк-Кисіль Павло Володимирович – аспірант кафедри всесвітньої історії Рівненського державного гуманітарного університету.

Наукові інтереси: слов'янська романтична історіографія, польсько-українські культурно-історичні взаємини.

УДК 930.1.(477-25)(18/19)

НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ДІЯЛЬНОСТІ “КИЇВСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ” ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧ. XX СТ. В ІСТОРІОГРАФІЇ

Наталія БОСЕНКО (Кіровоград)

У статті здійснюється аналіз національного контексту діяльності “Київської історичної школи” другої половини XIX – поч. XX ст. в українській та зарубіжній слов’янській історіографії.

Ключові слова: історична школа, інституціоналізація науки, національна історіографія.

В статье осуществлен анализ национального контекста деятельности “Киевской исторической школы” второй половины XIX – нач. XX ст. в украинской и зарубежной славянской историографии.

Ключевые слова: историческая школа, институционализация науки, национальная историография.

Analysis of national context of activity of Historical School of the second half of XIX century and beginning of XX century in Ukrainian and foreign slavonic historiography is carried out.

Key Words: historical school, institualisation of science, national historiography.

Процес інституціоналізації науки на східнослов’янських теренах другої половини XIX – поч. XX ст. проходив під егідою ідеологічних спрямувань і мотивацій, що виразно позначилося на характері утвердження історіографічних течій, напрямів та неформальних творчих об’єднань у межах історико-наукових шкіл при провідних університетах Російської імперії. Один з найбільш впливових ідеологічних чинників, що зумовив процес еволюції східнослов’янської історіографії, пов’язаний з національним спрямуванням у діяльності наукових осередків, оскільки саме він визначив головні концептуальні ідеї виняткової більшості відомих східнослов’янських істориків, творців національних історіографічних доктрин.

У цьому контексті один з важливих аспектів діяльності на ниві української історичної науки пов’язаний з організацією “Київської історичної школи”, першої національної історичної школи на східнослов’янських теренах. Ця проблема не знайшла адекватного пояснення та інтерпретації в історіографії насамперед через методологічні неузгодження й невизначеність самого поняття “історична школа” взагалі, а крім того, приниженням і замовчуванням ролі М. Іванишева й В. Антоновича як організаторів історичної науки в Україні. Тим часом процес зародження й еволюція київської наукової традиції історичних досліджень, започаткованої М. Іванишевим і трансформованої Антоновичем у рамках неформального

об'єднання українських істориків, що за всіма параметрами відповідає статусу "історичної школи", має достатню літературу для певних історіографічних узагальнень.

Традиція вживання поняття "історична наукова школа" сягає першої половини XIX століття й тісно пов'язана із загальним станом розвитку тогочасної європейської історіографії, яка, створивши багату джерельну основу, приступила до синтезу національних історій.

Розроблені Ф. Савіньї та вдосконалені іншим класиком німецької історіографії Л. Ранке канони розгортання досліджень у рамках неформального наукового об'єднання, що все частіше отримувало назву "історико-наукова школа" з додаванням імені її засновника, були сприйняті й перенесені на східнослов'янський ґрунт у 40-х роках XIX століття їхнім учнем і науковим послідовником М.Д.Іванишевим, одним з фундаторів української історичної науки. Хоч у працях Іванишева відсутнє чітке узагальнення поняття "наукова школа", спектр його діяльності як у Київському університеті, так і в рамках Київської археографічної комісії вказує на те, що він розумів його переважно в контексті використання спільної техніки наукового дослідження та джерельної бази [1, с. 136].

На відміну від Іванишева, його колега по університету й Київської археографічної комісії М.О.Максимович, що теж стояв біля витоків першої наукової організації вітчизняних істориків, інтерпретує поняття "історична школа" як "напрям теоретичної думки і систему поглядів на проблему" [2, с. 11].

Але ні Іванишев – науковий засновник "Київської історичної школи", ні Максимович – духовний її натхненник, працюючи переважно в руслі загальноросійських наукових потреб, не прагнули до виділення й локалізації цього поняття в контексті розвитку української національної культури. Перша спроба поєднати зміст поняття "наукова школа" з українознавством була зроблена відомим польським істориком і літератором Михайлом Грабовським. У трактаті "O skole ukrainskiej poezyi" він зазначив установлення "особливої (osobnéj) української школи, яка взяла за предмет своєї творчості (swoich utworów) історію цієї землі, висвітлює дух і барви, властиві українському епосу, єднає все це з найдосконалішими покладами самородної слов'янської культури" [3, s. 37]. Дефініції Грабовського стосовно "української школи" як своєрідного культурно-наукового феномена були сприйняті відомим російським етнографом та істориком літератури О.М.Пипіним, котрий інтерпретує це поняття в досить широкому контексті як "об'єднання ідейно-національного ґатунку попередників більш широкого руху умів в українському питанні" [4, с. 318 – 319].

У другій половині XIX століття в результаті науково-педагогічної діяльності М.Д.Іванишева, а згодом його учня й наукового послідовника В.Б.Антоновича, у Київському університеті була підготовлена ціла плеяда талановитих дослідників, що розпочали інтенсивну публікаторську діяльність

у сфері "западно-русской" історії та "історії "западно-русского права". Це викликало занепокоєння в середовищі польських науковців, що звикли дивитися на українську історію як на свою регіональну. Після виходу у світ перших томів іванишевського "Архива Юго-Западной России" в польській публіцистичній та історичній літературі заговорили про наявність у Києві своєрідного антипольського інтелектуального центру. Юліан Бартошевич, помістивши на сторінках польського біографічного видання статтю про М.Д.Іванишева під назвою "Видавець польських джерел", увів у подальший літературно-полемічний ужиток поняття "Київська історична школа", зазначивши, що вона складає "тенденційно-політичний напрям в історичній науці, інспірований російським урядом для приниження польського елементу в краї" [5, s. 736]. У цьому контексті поняття "Київська історична школа" стає звичним атрибутом польської історіографії, вживається навіть у рецензіях на видання київських науковців, написаних навіть такими її метрами, як Т.Корзон і О.Яблоновський [6; 7].

Переважно негативне ставлення до "наукової школи", характерне для польської історіографії, а також постійні звинувачення українських істориків у політичній корпоративності призвели до того, що останні спочатку всіляко заперечували сам факт існування "Київської історичної школи". Таку позицію, зокрема, зайняв навіть її основоположник Володимир Антонович, який у запалі полеміки з Т.Корзоном виступив проти власної належності до неї, стверджуючи, що "Київська історична школа" є "плодом воображения г. Корзона" [8, с. 162].

По суті, позицію Антоновича поділяв і його учень М.Грушевський, який уникав афішувати свою належність до "Київської історичної школи", практично обминаючи цю проблему в історіографічних дослідженнях. В одному з історіографічних оглядів до історії "України-Руси" М.Грушевський прямо називає "Київську історичну школу" "містичною" [9, с. 568]. Ця зовсім невиразна оцінка "Київської історичної школи" М.Грушевським ймовірно випливала з його не зовсім прихильного ставлення до Київського університету, котрий він розглядав як офіційну установу, що мала на меті обрусіння українського народу. У написаній при безпосередній участі М.Грушевського розвідці С.Томашівського про наукову діяльність В.Антоновича "Київська історична школа" характеризується як "анахронізм" чи "непорозуміння" [10, с. 483]. "Звісно, – пише далі Томашівський, – Антонович мав учнів, давав їм науковий провід, під його боком виросло нове покоління істориків, та при тім ніякої школи (в розумінні якогось одноцільного історичного напряму) не заснував, ані не мав учнів в тім розумінні, оскільки нема між його учнями таких характерних спільних прикмет, щоб оправдати думку про якусь спеціальну історичну школу" [10, с. 484]. Тим більше, – повторює Томашівський сентенцію Т.Корзона і

В.Смоленського, – “школи приносять науці більше шкоди, як користі” [10, с. 485].

Подібні оцінки характеру “наукової школи”, зокрема, викликали принципові заперечення цілого ряду учнів Антоновича. Один з представників старої генерації В.Щербина в “Спогадах про Антоновича” виділив організаційний аспект діяльності Антоновича, зазначивши, що навколо нього завжди гуртувалися учні, які виявляли особливу зацікавленість “южнорусской” історією. Із числа перших його вихованців у цьому напрямі він називає М.П.Дашкевича, О.І.Левицького, І.М.Каманіна, Я.М.Шульгіна й В.П.Науменка. “Саме з них, – констатує В.Щербина, – поступово починається складання “Київської історичної школи” Антоновича” [11, с. 56]. Тезу про “Київську історичну школу Антоновича” поділяє і ще один “національно-свідомий” вихованець історика А.Верзилов, який стверджує, що “кафедра в прямому значенні слова і переносному розумінні – любов до юнацтва, доступність В.Б.Антоновича послугували виправдовуванням цілої школи істориків й археографів, що утворювали свої вже школи, створювали кафедри й навчальні заклади” [12, с. 105].

Думки осередку київських істориків про роль Антоновича в організації історичної школи при університеті узагальнив М.Довнар-Запольський. Він оцінює історичну школу тільки в позитивному контексті, оскільки саме в ній початківці отримують від свого вчителя напрямок своїх праць у плані визначення мети й теми, сприймають науковий метод і тією чи іншою мірою ідейне розуміння наукового завдання. Довнар-Запольський ставить питання про міру зв’язку Антоновича з працями його учнів, і відповідно, чи становлять ці дослідження щось спільне, іменоване науковою школою, чи ці праці мають випадковий характер. Він уважає, що школу Антоновича не потрібно зв’язувати лише з його професорською діяльністю і медальними темами, оскільки частина “обласницьких тем” була написана (наприклад, праці В.Ляскоронського, І.Голубовського) після закінчення університету. Але навіть у них зв’язок ідей учителя та учнів зрозумілий кожному, хто знайомий з літографованими виданнями лекцій Антоновича початку 80-х років. Серед головних об’єднувальних критеріїв історичної школи Антоновича Довнар-Запольський виділяє “особливі методологічні прийоми, які використані в працях, так що навіть розміщення наукового матеріалу являє собою певну однорідність” [13, с. 36].

Концепція Довнар-Запольського стосовно “Київської історичної школ” була поглиблена В.І.Пічетою, який виділив кілька, на його думку, характерних рис цієї неформальної наукової організації. Серед них: а) тематична єдність досліджень (українознавство) і б) спільність методики дослідження (документалізм, критицизм, реалізм). Пічета також наголошує на важливість педагогічно-комунікаційної функції творця історичної школи [11, с. 47].

У другій половині 20-х років минулого століття намітилися дві найбільш типові тенденції в підході до інтерпретації поняття "Київська історична школа". Одна з них продовжувала лінію М.Грушевського і С.Томашівського стосовно характеру історичної школи. Речником цієї теорії став Дмитро Дорошенко, який веде мову про "Київську історичну школу" переважно в контексті навчально-педагогічного об'єднання. "Говорячи про школу Антоновича, – констатує він, – не треба це розуміти в тім смислі, що він виховує таких своїх учнів та наслідувачів, які б, перейнявши його методи, засвоїли також і його загальні погляди і потім розвивали їх та удосконалювали у своїх власних працях. ***Такої школи Антонович не творив***. Зате він зумів організувати надзвичайно широке дослідження української історії своїми учнями, поставивши їм завдання, давши їм теми й керуючи їх першими кроками на дослідницькому полі. Він не в'язав їх своїми власними – в тім числі й національними поглядами: це видно хоча б з того, що з його наукової школи виходили деякі дослідники, що потім виявили себе людьми далеко відмінних національно-громадських поглядів. Але всіх їх зумів Антонович надихнути любов'ю до наукової праці і обернути їхній хист на досліди на полі української історії" [14, с. 161].

Погляди М.Грушевського на "Київську історичну школу" позначилися також на О.Гермайзе, який чи в не найкращому з усього, що написано про наукову спадщину Антоновича, історико-аналітичному есе, хоч і не заперечує факт її існування, але по суті ухиляється від розгляду проблем, мимохідь указавши лише на ту позитивну роль, яку ця наукова організація відігравала в системі "зв'язаності і спадкоємності подальшої української історіографії" [15, с. 33].

Зовсім іншу, принципову позицію щодо "Київської історичної школи" зайняв Д.І.Багалій. Критикуючи Грушевського за нівеляцію ролі школи Антоновича в його професійному ставленні, він доходить висновку, що "Грушевський явився в свій час окрасою цієї школи, але вийшов, як і всі інші, з цієї школи" [16, с. 167]. Саме поняття "наукова історична школа" Багалій розуміє досить широко, підкреслюючи, що "київських істориків об'єднував документалізм і в певній мірі спільність ідеології (федералізм і т.п.)" [17, арк. 247]. На основі цих критеріїв Багалій кваліфікує "Київську історичну школу" як "документальну" і вважає, що вона склалася як з учнів Антоновича, так і почасти зі сторонніх осіб, об'єднаних спільним науковим інтересом до вивчення історії України (переважно Правобережної) і спільною архівною базою (Київський центральний архів давніх актів) [17, арк. 247].

Багалій стверджує, що вплив Антоновича на зміст праць учнів позначився, окрім методології, і в тому, що автори їх вносили у свої праці археологічний, історико-географічний та етнографічний матеріал, якого "потребувала краєва метода дослідження" [18, с. 20].

Потрібно зауважити, що у зв'язку з пожвавленням українського національного руху напередодні Першої світової війни "Київська історична школа" розглядалася переважно в політичному контексті, особливо коли оцінка виходила з табору російської суспільно-політичної літератури. Таким прикладом може слугувати праця київського українофоба С.Щоголєва, в якій він стверджує, що Антонович як лідер українських сепаратистів цілеспрямовано витворив "лабораторію, звідки поповнювалися лави українства новими працівниками. За таку лабораторію довгий час були приватні курси української історії, що їх конспіративно викладав Антонович у себе, у приватному приміщенні для молоді. Найвидатніші із "слухачів" опинялися на кафедрах, інші, як В.Науменко, поширювали освіту в середніх школах, треті стояли за душепасторів, за публіцистів, за народних учителів..." [19, с. 34 – 35].

У радянській історіографії ставлення до "Київської історичної школи" було двояке. З одного боку, сам факт її існування не викликав принципових заперечень, але, з іншого боку, це поняття трактувалося переважно в негативному ракурсі, як об'єднання буржуазно-націоналістичних істориків [20, с. 35].

В українській історіографії інтерес до проблеми виявляють переважно дослідники діаспори. Саме в працях О.Оглоблина, Л.Винара, О.Пріцака помітний найбільший прогрес у підході до визначення ролі й місця "Київської історичної школи" в системі розвитку історичної науки в Україні здекларовано інструмент наукової школи як фактор тяглості історіографічного процесу. О.Оглоблин, відмічаючи науково-організаційний хист Антоновича, підкреслює, що саме від розбудованої ним "Київської історичної школи" "пішла вся новітня українська історіографія" [21, с. 205]. Щодо об'єднувальних критеріїв для визначення цього історіографічного явища, то тут, на думку Оглоблина, на перше місце потрібно ставити не лише історико-нарративний, але й методологічний аспект. У зауваженнях на "Нарис української історіографії" Д.І.Багалія він, зокрема, констатує: "Київська школа склалася під впливом документального характеру їхніх робіт, що в їх основу покладені були головне архівні матеріали, але не виключено, що об'єднувала їх в певній мірі і народницька ідеологія й відповідна методологія досліду" [17, арк. 255]. Праці учнів Антоновича "створили наукові підвалини для синтезу українського середньовіччя – історії княжої України, – і без них була б неможлива ні наукова схема історії, створена Михайлом Грушевським, ні його капітальна "історія України-Руси" [21, с. 207].

Тези О.Оглобина стосовно "Київської історичної школи" поділяє його учень Л.Винар. "Школу документалістів, – пише він, – в головній мірі об'єднувала їхня історична тематика, що у великій мірі базувалася на джерельнім дослідженні історії Правобережжя, а також методологія історичного досліду" [22, с. 27]. Л.Винару належить також спроба визначити

найбільш типові критерії для оцінки поняття "історична школа". Найважливішим з них він схильний уважати наявність в основі діяльності школи певної історіографічної концепції [23, с. 118].

Дещо іншу позицію щодо "Київської історичної школи" займає О.Пріцак. Насамперед, він цілком слушно стверджує, що процес її творення тривав майже сорок років і не може розглядатися як одноразовий акт, пов'язаний лише з іменем Антоновича. "Київську історичну школу, – констатує він, – задуману Максимовичем, а остаточно оформлену В.Антоновичем, слушно підкреслити в науці назвою українська документальна історична школа" [24, с. 100]. Саме поняття "наукова історична школа трактується Пріцаком виключно в позитивному аспекті, як прояв у розвитку "чистої, а не прикладної, просвітницького (чи партійного) типу науки" [24, с. 92]. У цілому досить слушні спостереження О.Пріцака стосовно характеру постановки наукової історичної школи обмежені, на наш погляд, лише тим, що мають переважне ставлення до її класичного зразка – школи лідерного типу, щоправда, найбільш поширеного, але все-таки не єдиного в історичній науці (згадаймо, наприклад, історичні школи безлідерні, методологічно-комунікаційного ґатунку і т.п.).

В останні роки тема "Київська історична школа" привертає особливу увагу з боку істориків історичної науки. Свідченням цього є поява перших монографічних праць брянського дослідника С.І.Михальченка, який під школою Антоновича розуміє "не всіх учнів Антоновича і навіть не всіх, що працювали над історією України, а лише одинадцять осіб, які написали дослідження з історії окремих земель давньої Русі" [25; 26].

Нові можливості для більш чіткої ідентифікації "Київської історичної школи" продемонстровані в дослідженнях сучасних українських істориків Г. Мернікова, В. Ващенка, О. Кіяна [27; 28; 29]. На їхнє переконання, "Київська історична школа", незважаючи на наявність у ній ідейно-політичних розбіжностей, не може вважатися суту академічним об'єднанням і є національно-українською за задумом і духом. Саме дослідження цього аспекту проблеми поряд з методологічним і науково-тематичним спрямуванням у діяльності школи може дати правильне тлумачення категорії "Київська історична школа" та визначить її справжнє місце в розвитку як східнослов'янської, так й української національної історіографії другої половини XIX – поч. XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Пичета В. И. Введение в русскую историю (источники и историография). – М., 1922. – 174 с.

2. Максимович М. А. Откуда идёт русская земля по сказанию Несторовой повести и по другим старинным писаниям русским // Собрание сочинений. – К., 1876. – Т. I. – С. 8 – 92.

3. Grabowski Michał. O szkole ukraińskiej … // Pisma M. Grabowskiego. – Wilno, 1840. – 114 s.

4. Пыпин А. Н. Эпизоды из литературных отношений малорусско-польских. – Спб., 1886. – Т. 1. – 790 с.

5. Encyklopedia powszecna. – 1863. – T. XII. – 870 s.

6. Korzon Tadeusz. Działalność naukowa J. Lelewela // Kwartalnik historyczny. – 1897. – Zeszyt 2. – S. 122 – 174.

7. Korzon Tadeusz. Nowa kziążka o Koliszczyznie // Kwartalnik historyczny. – 1892. – Zeszyt III. – S. 527 – 536.

8. Антонович В. Б. Несколько слов г. Корзону // КС. – 1893. – Кн. 1. – С. 161 – 166.

9. Грушевський М. Історія України-Руси: В II т. 12 кн. – К.: Наукова думка, 1995. – Т. 8. – 856 с.

10. Томашівський С. Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки // Літературно-науковий вісник. – 1906. – Т. XXXIII. – Кн. 1. – С. 38 – 56; Кн. 2. – С. 261 – 280; Кн. III. – С. 458 – 485.

11. Щербина В. Воспоминание о В. Б. Антоновиче // ЧИОНЛ. – Кн. 21. – Вып. 1 – 3. – К., 1909. – С. 52 – 57.

12. Верзилов А. Воспоминания об В. Б. Антоновиче // Труды Черниговской губернии Ученой комиссии. – Вып. VI. – Чернигов, 1908. – С. 86 – 105.

13. Довнар-Запольский М. В. Исторические взгляды В. Б. Антоновича // ЧИОНЛ. – К., 1909. – Кн. 21. – Вып. 1–2. – С. 22 – 37.

14. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942. – 168 с.

15. Гермайзе О. В. Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 17 – 32.

16. Багалій Д. І. Грушевський і його місце в українській історіографії. Історико-критичний нарис // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160 – 217.

17. Багалій Д. І. Нарис української історіографії за доби феодалізму та доби капіталістичної. – ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 11049. – Арк. 1 – 337.

18. Багалій Д. І. Вибрані праці: У 6 т. – Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України. – Х.: Золоті сторінки, 2001. – 662 с.

19. Щеголев С. Современное украинство, его происхождение, рост и задачи. – К., 1908. – 104 с.

20. Коваленко Л. А. Історіографія історії УРСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983.

21. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Студії з історії України. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – С. 201 – 218.

22. Винар Л. Ранні історичні праці Михайла Грушевського і київська історична школа В. Антоновича // УІ. – 1966. – №№ 3–4. – С. 26 – 32.

23. Винар Л. Силуети епох: Михайло Грушевський. – Дрогобич: Відродження, 1992. – С. 91 –1 36.

24. Пріцак О. Гарвардський центр українських студій і школа Грушевського // Чому катедри українознавства в Гарварді? – Кембрідж – Нью-Йорк, 1973. – С. 90 – 102.

25. Михальченко С. И. Киевская школа в Российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики). – М., “Прометей”. – Брянск: Из-во БГПУ, 1997. – 228 с.

26. Михальченко С. И. Киевская школа: очерки об историках. – М.–Брянск: Из-во БГПУ, 1994. – 97 с.

27. Мерніков Г. І. Школи в українській історичній науці другої половини XIX – поч. XX ст.: Проблеми теорії та історіографії. – Автореф. дис. канд. іст. наук. – Д.–К., 1997. – 17 с.

28. Ващенко В. В. Лекції з історії української історичної науки др. Пол. XIX ст. – поч. XX ст. (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський). – Дніпропетровськ, 1998. – 140 с.

29. Кіян О. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича // УІЖ. – 2006. – № 2. – С. 159 – 174.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Босенко Наталія Петрівна – аспірантка кафедри всесвітньї історії КДПУ ім. В. Винничеенка.

Наукові інтереси: проблеми східнослов'янської історіографії другої половини XIX – поч. XX ст.

УДК [930.1(477–25)] (18/19)

ПОЛЕМІКА НАВКОЛО НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ

Олександр КІЯН (Кіровоград)

Проаналізовано стан дослідження наукової спадщини класика української історіографії В.Б. Антоновича в працях істориків різних ідеологічних спрямувань. Указано на відмінності теоретичних узагальнень щодо творчості вченого в національно-державницькій та марксистській науці радянської доби.

Ключові слова: українська історіографія, історія України, марксизм, націоналізм.

Проанализировано состояние исследования научного наследия классика украинской историографии В.Б.Антоновича в работах историков различных идеологических направлений. Подчеркнуты различия теоретических обобщений относительно творчества в национально-государственной и марксистской науке советского периода.

Ключевые слова: украинская историография, история Украины, марксизм, национализм.

The state of investigation of V.B. Antonovich\s scientific activity in the researches of historians of different ideological direction was analyzed. It is pointed out the differences of theoretical generalization about activity of scientist in national state and marxist historical science of Soviet epoch.

Key Words: Ukrainian historiography, History of Ukraine, marxism, nationalism.

Вивчення історії історичної науки має здійснюватися з урахуванням політичної спрямованості різноманітних ідеологічних напрямів, течій та ідейно-політичних підходів до оцінки творчості видатних представників української історіографії. Особливо все це має стосунок до тих істориків,

котрі в силу специфіки як своєї творчості, так і громадсько-політичної діяльності, внесені в перелік фундаторів української національної історіографії. У цьому контексті поряд з М.С. Грушевським непересічний інтерес викликає постать його ідейного натхненника й учителя В.Б. Антоновича, наукова спадщина якого отримала діаметрально протилежну інтерпретацію в межах різних ідеологічних таборів дослідників історії України.

Відповідно ***мета*** пропонованої статті полягає в зіставленні та об'єктивному висвітленні двох, найбільш розбіжних підходів до оцінки історичної теорії В.Б. Антоновича, уособлених радянською марксистською історіографією та історичною наукою української діаспори в період ідеологічної конфронтації 20 – 80-х років XX ст.

Світова війна й політичні змагання українців за національну незалежність на певний час призупинили широку програму популяризації наукової спадщини Антоновича, яка за ініціативою двох найвпливовіших учнів М.Грушевського й Д.Багалія була розроблена ще 1908 року. Спеціальна редколегія для видання праць Антоновича, до складу якої ввійшли українські історики переважно з числа його колишніх вихованців, мала відредагувати 9-ти томне зібрання найкращих наукових студій ученого. Були підготовлені тексти перших томів й укладена фінансова угода з петербурзьким видавцем М.М.Стасюлевичем, добре відомим українцям пам'ятним "Полным собранием сочинений Н.И.Костомарова", виконаним на високому поліграфічному рівні. За часів господарської розрухи та загального хаосу реалізувати цей проект не вдалося, хоч і були 1918 року спроби спопуляризувати його громадсько-національну діяльність і з'ясувати місце Антоновича в розбудові української незалежності.

На початку 20-х років, після закінчення бурхливих подій в Україні, інтерес до Антоновича як національного діяча та історика постав у повному обсязі. Невдала спроба українців вибороти державно-політичну самостійність змусила теоретиків ідеї незалежності шукати причини невдачі в історії. Тому праці таких провідних дослідників історичного минулого, як Костомаров, Драгоманов, Антонович, широко залучаються для аналізу соціально-політичних і національних змагань, як окремих верств населення, так й українського народу загалом.

Особливо прискіпливе ставлення до ідейної спадщини Антоновича виказували представники "державницького напрямку" в українській історіографії, які після виходу праць з національної історії С.Томашівського, І.Джиджори, І.Крип'якевича, М.Кордуби та ін. намагалися обґрунтувати погляд на державу як вирішальний фактор життя в минулому і сьогоденні. Оскільки ідейна база концепції державників суттєво відрізнялася від поглядів народницького напрямку української історіографії, то, зрозуміло, що саме Антонович постав в епіцентр історіографічних студій адептів напряму.

Особливу зацікавленість до наукової спадщини Антоновича виявив Д.Дорошенко, який розпочав з "Огляду української історіографії", виданого в Празі 1923 року дослідження творчого доробку вченого. Згодом він опублікував перше монографічне дослідження про Антоновича як громадського діяча та історика. Дорошенко ставив у заслугу Антоновичу розробку проблем історії польсько-українських взаємин, яка "творить собою зміст історії українського життя на Правобережжі від другої половини XVI ст. і донині, знайшла собі вперше наукове висвітлення, оперте на багатому документальному матеріалі Київського центрального архіву" [1, с. 15]. Теза про заслуги Антоновича переважно у сфері джерелознавчої евристики розвивається послідовно ним і в пізніших працях. "Діяльність Антоновича як історика, – констатує він, – була звернута на те, щоб познаходити і опублікувати джерела з української історії та на їх підставі розробляти й висвітлювати окремі періоди української історії. Він, видимо, свідомо не задавався метою уложити загальний образ минулого України в повнім і систематичнім курсі" [1, с. 130]. Якщо громадська та почасти академічна діяльність Антоновича інтерпретується Дорошенком переважно в позитивному ракурсі, то ідейний зміст творчості викликає в його особі досить суворого критика. Услід за Драгомановим, Дорошенко робить закид Антоновичу, що у своїх наукових дослідженнях "він не любив висувати власних поглядів, і робити суд над подіями й особами, отже його праці не складають особливої користі для національно свідомого читача" [1, с. 131]. Не задовольняє Дорошенка й народницько-анархістська, бездержавницька концепція української історії та оцінка з цих позицій діяльності окремих історичних діячів. Він уважає, що "загальні висновки Антоновича доволі песимістичні: в своїх кінцевих увагах він говорить про національне відродження, маючи на увазі лише "етнографічну національність", про яку одиноку тільки й можна, мовляв, говорити щодо українства, та потішає слухачів або читачів прикладом ірландців, які навіть втративши свою мову не втратили свого національного типу" [2, с. 133]. Принципово не сприймає Дорошенко також тезу Антоновича про відсутність в українців "державного інстинкту" й повністю заперечує, на його думку, помилкову оцінку діяльності талановитих діячів української історії (Данило Галицький, Олельковичі, Б.Хмельницький, Мазепа та ін.) у сфері розбудови української державної організації. Не визнаючи такого прагнення за провідними діячами історичного минулого, Антонович, на думку Дорошенка, тим самим "не визнає прагнення до створення незалежної української держави взагалі" [2, с. 127]. Однобічність оцінки Дорошенка ідейного змісту Антоновича очевидна, адже історик, не наділяючи український народ та його провідників особливою прихильністю до державних принципів, водночас чітко зазначає їхній нахил до організації громадського життя, системи рівноправного ладу, що саме собою вже є кроком до розбудови саме демократичної державної

організації. Отже, Антонович постає не ворогом держави взагалі, як стверджує Дорошенко, а неприхильно ставиться до держав централістсько-бюрократичного складу, що протягом кількох століть безупинно гнобили український народ в економічній, суспільно-політичній та навіть культурній сферах історичного життя.

З другої половини 20-х років XX століття у зв'язку із "совєтизацією" української історичної науки, творчість Антоновича, як і багатьох його попередників з числа "буржуазних" учених, стала об'єктом аналізу марксистською історіографією. Однак заслуги Антоновича на терені розробки української історії були настільки вагомі, що заперечувати їх просто було неможливо. Тому, зазвичай, об'єктом критики з боку істориків-марксистів стають окремі ідейні положення його праць. Прикладом може бути перший марксистський нарис Ю.Яворського, де він стверджує, що Антонович "зіграв досить важливу закулісну роль в постановці і розвитку українського руху, який він перший із туманної галузі попередніх етнографічних і романтичних поривів та гадок харківського гурту і Кирило-Мефодіївського товариства – обережно вивів і спрямував на новий реальний політичний і навіть міжнародний шлях..." [3, арк. 1]. Стосовно заслуг Антоновича як ученого, то тут, як уважає Яворський, вони спостерігаються переважно в площині джерелознавчих та археологічних видань. "В якості вченого-історика, – стверджує Яворський, – Антонович без сумніву має великі і міцні заслуги для руської і зокрема "южноруської" історичної науки, хоч більшість праць його все ж таки в більшій чи меншій мірі пронизані головною його "українською" тенденційністю" [3, арк. 7].

Зауваження Яворського як історика-марксиста стали прелюдією для подальшої критичної оцінки творчості Антоновича повз призму його громадської позиції й тієї ролі, яку він відіграв у постановці української національної ідеї. Але повномасштабна критика на той час була унеможливлена за тієї обставини, що ціла плеяда його учнів, ураховуючи й культову постать тогочасної української історіографії М.С.Грушевського, була зацікавлена в популяризації наукової спадщини Антоновича як історика, носія народницької ідеології. Оскільки російські народники потрапили в розряд борців проти царизму за громадську рівність і справедливість і сам їхній рух розцінювався в контексті класової боротьби досить схвально, то й радянська офіційна наука спочатку не чинила відвертих перешкод у дослідженні творчості Антоновича, занесеного в список діячів народницького напрямку. Однак, у міру ослаблення "українізації" на рубежі 20-х – початку 30-х років та ідеологічного посилення боротьби проти лінії українського "буржуазного націоналізму" ставлення до українських народників видозмінюється, й Антонович поступово перетворюється в постать одіозну для радянської історіографії.

Для того, що зберегти творчість Антоновича доступною для свідомих українців, деякі з науковців намагалися використовувати його дослідження в руслі окремих марксистських положень. Особливо багато зусиль у плані прилаштування ідеї Антоновича до марксистської методології зробив академік Д.Багалій. 1926 року він поставив проблему саме в такому ключі, зазначивши, що хоч праці Антоновича "не мають марксівського підходу, але містять у собі багатий документальний матеріал для соціально-економічної історії України" [4, с. 127]. Подібні думки Багалій розвиває в передмові до видання епістолярних матеріалів Антоновича, де підкреслюється, що він "не був лише кабінетним вченим, а є організатором історичної науки в Україні" [5, с. 5]. В історіографічному вступі до "Нарисів історії України на соціально-економічному ґрунті" він намагається довести корисливість послуговування працями Антоновича марксистською історіографією. Звертаючись в ідеологічному контексті до праць Антоновича з історії України, Багалій, зокрема, констатує, що Антонович "висував на перше місце і матеріальне становище населення, і для характеристики його економічного стану не тільки зібрав багато матеріалу, але й освітив їх своїми висновками, що не втратили свого значення і в наші дні" [6, с. 34].

У підготовленому до друку, але так і не опублікованому синтезі з української історіографії добре видно, що Багалій ще раз спробував показати наукову спадщину Антоновича як народницьку й відкинути інсинуації стосовно його націоналістичних упереджень в історії. "Практично ніде у Антоновича, – пише він, – не зустрічається теза про окремішність українського історичного процесу по відношенню до російської історії" [7, арк. 248]. Аналогічні думки Багалій проводить також в історико-критичному есе "Грушевський і його місце в українській історіографії". На його думку, твердження про Антоновича як носія націоналістичної ідеології абсолютно невірне, оскільки в його творах зустрічаються "тільки народницькі мотивування окремих процесів історичного життя на ґрунті обов'язків української інтелігенції перед своїм народом – простим народом, головним чином, перед селянством, що ще жило в молодий вік В.Б.Антоновича в кріпосному стані" [8, с. 209].

Прагнення поширити лояльність радянської марксистської історичної науки стосовно творчості Антоновича було сприйнято в оточенні іншого учня, М.Грушевського, за вияв національного й політичного сервілізму. У спеціально підготовленому з нагоди 20-х роковин від дня смерті Антоновича, за редакцією М.Грушевського, журналу "Україна" зазначалося, що "українські трудящі маси знали Антоновича як одного з найбільш заслужених діячів нашого національного відродження..." [9, с. 16]. Цю тезу доводить до логічного завершення в майстерно написаному критико-аналітичному огляді учень Грушевського Осип Гермайзе. На відміну від праць попередників, Гермайзе підходить до аналізу творчості Антоновича крізь призму його

національної ідеології. Він уважає, що заслуги Антоновича потрібно шукати не в постановці проблем української історії, а насамперед у "конструюванні загальної національно-демократичної концепції історії України" [10, с. 29]. Як історик-соціолог, Гермайзе звернув особливу увагу на нахил Антоновича до висвітлення проблем внутрішньої історії. Не погоджуючись з думкою Драгоманова про нібито характерне для праць Антоновича нівелювання соціального аспекту в українському історіографічному процесі, Гермайзе, навпаки, характеризує його праці в контексті "чистого виразу ідей народницько-соціологічної школи" і протиставляє їх творчості М.Костомарова, в якого соціальна історія "грає підпорядковуючу роль" [10, с. 30]. На думку Гермайзе, продумана й послідовно проведена через його праці історичного змісту концепція дала змогу Антоновичу висвітлити минуле України з одного погляду, об'єднати складні процеси одною спільною ідеєю, що прихована у сфері демократичних уподобань українського народу, у прагненні до вічового способу ухвал і рівноправності. Тому Гермайзе кваліфікує теорію Антоновича як "демократично-народницьку", з одного боку, і "національно-українську", з іншого [10, с. 32]. Порівнюючи заслуги Антоновича та його сучасника О.Лазаревського на терені розробки українського історичного минулого, Гермайзе зазначає, що кожен з них ішов своєю дорогою, висвітлюючи самостійно минуле різних частин України, обидва можуть бути зараховані до категорії основоположників новітньої української історіографії, і саме з них потрібно розпочинати "реалістично-народницький період нашої історичної науки" [10, с. 31]. Принципова різниця між двома визначними дослідниками історії України полягає лише в тому, що "свою історичну творчість Антонович оновив національною ідеєю, тоді як у Лазаревського цієї ідеї, яскраво вираженої, не було" [10, с. 31]. Тому історики, подібні до Лазаревського, навіть при своїх величезних наукових заслугах завжди будуть істориками Лівобережної, Старої України, у той час як Антонович є національним українським істориком, "творцем ідеї окремішності історичного процесу українського народу" [10, с. 33]. Загальний висновок Гермайзе щодо місця Антоновича в українській історіографії зводиться до думки, що він своєю діяльністю "замкнув період етнографізму і романтики та розпочав новий період розвитку історичної науки в Україні" [10, с. 33].

Стаття Гермайзе із зазначенням національного аспекту творчості Антоновича знайшла продовження в підготовленій до друку 1928 року, але так і не опублікованій статті представника молодої генерації школи Антоновича В.Данилевича "Професор Володимир Антонович як історик" [11, арк. 1 – 17]. Данилевич намагається зіставити різні погляди на характер наукової спадщини Антоновича. Він уважає, що вже сам собою факт звернення представників різних ідеологій і національних таборів до творчості Антоновича вказує на його визначну роль як у суспільно-політичному житті,

так і в історичний науці XIX століття. Розглядаючи польську та російську версії громадсько-політичної діяльності Антоновича, він зазначає, що обидві вони досить схожі, оскільки пронизані ненавистю до українського національного руху. Антонович постає в працях поляків і росіян "як місцевий Гонта, що не дає спати польським панам, провінційний кар'єрист від науки..." [11, арк. 5]. Не погоджується Данилевич також і з нападками адептів державницького напряму стосовно недооцінки національно-державницьких бажань українців. "Дорошенко, так як і Томашівський, – констатує Данилевич, – підкреслював, що Антонович доводив, ніби українцям бракує державного інстинкту. Але поряд він же підкреслює, що провідна ідея українського народу – принцип вічовий, принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права задля кожної одиниці суспільства... Як можна погодити ці цілком державні принципи з браком державного інстинкту..." [11, арк. 6].

Праці Гермайзе, Данилевича та інших українських істориків щодо творчості Антоновича віддзеркалюють ту запеклу конфронтацію, яка точилася в історіографії. Апогеєм її можна вважати кінець 20-х років. Улітку 1928 року на загальних зборах ВУАН, з подачі Грушевського, було прийнято рішення про видання творів Антоновича. Згідно з рішенням Перший відділ, очолюваний М.Грушевським, розробив план дев'ятитомного зібрання праць Антоновича й почав підготовку видання. Ця активність національних сил при відзначенні ювілею Антоновича викликала появу статей, написаних з позицій офіційної ідеології. Зокрема, редакція "Записок Київського інституту народної освіти" критикувала Антоновича за те, що він "не дійшов до найбільшого досягнення сучасної історичної науки: не дійшов до моністичного розуміння історичного процесу, не звів його до економізму як основи, нарешті, не ввів яскраво поняття класової боротьби, замінюючи його часто поняттям національної боротьби та інших форм соціального змагання" [7, арк. 139, 143]. У такому ж дусі, критикуючи школу М.Грушевського, розцінює творчість Антоновича як його ідейного натхненника А.Гуревич на сторінках провідного органу тогочасної марксистської історіографії "Більшовик України" [12, с. 55 – 69]. Але завершального удару як по ідеї видання творів Антоновича (з дев'ятитомного видання світ побачив лише перший том 1932 року), так і подальшої оцінки його праць, завдала стаття І.Слизького "Про націонал-фашистські настанови у виданні творів В.Антоновича" та його доповідь на засіданні ВУАН "Завдання щодо організаційних перебудов установ історичного циклу", де під сумнів поставлено доцільність використання марксистами творів українського історика [13, с. 121 – 156].

З цього часу Антонович був виведений із розряду народників, борців за соціальні інтереси та уведений у ранг українських буржуазних націоналістів, одного з творців "антимарксистської" і, значить, "антинаукової" теорії "єдиного потоку". Відповідно всі праці Антоновича, що використовувалися

при написанні досліджень з історії України, замовчувались або піддавалися нищівній критиці. Таким прикладом можуть служити "Нариси з історії України" одного з кращих тогочасних знавців української історії М.Петровського, який піддав огульній критиці навіть народницьку ідеологію Антоновича [14, с. 227]. Негативне ставлення Петровського до наукової спадщини Антоновича повною мірою виявилося в березні 1954 року, коли у зв'язку з 300-м ювілеєм Переяславської ради у відділі пропаганди та агітації ЦК КП(б)У він, всупереч лояльній позиції відомого партійного історика М.Рубача, в різкій формі виступив проти спроби "реабілітації" творчості Антоновича [15, с. 265]. Непримиренна позиція Петровського по суті нівелювала всі спроби змінити ортодоксально-марксистські підходи до творів українського історика й визначила подальші стереотипи огульної критики.

Кожний радянський історик у працях з історії України чи історіографії вважав за ідеологічний обов'язок розвінчати "антинауковість" поглядів Антоновича. Критика велась у двох ракурсах. З одного боку, через призму марксистської теорії класового антагонізму як історика буржуазного толку, а з іншого, – як апологета "антропологічного націоналізму" з позицій "пролетарського інтернаціоналізму". Прикладом інтерпретації концепції Антоновича через призму "класової боротьби" можуть бути праці історика українського козацтва В.Голобуцького, який убачав у ній замасковану "соціальну суть", оскільки при розгляді походження цього явища він стверджував, що "козацтво і Запорізька Січ виникли в результаті національного єднання, спільної діяльності народних мас і освіченого класу українського суспільства" [16, с. 47]. Висновок Голобуцького звучить чисто в дусі радянського офіціозу: "У творах Антоновича міститься заклик до ідеологічного і політичного підкорення трудящих мас українській національній буржуазії" [16, с. 47].

У контексті "розвінчання" Антоновича як апологета українського буржуазного націоналізму дуже показовими є історіографічні розправи П.Коваленка. Він постійно наголошує у своїх численних творах, що Антонович "є автором антиісторичної концепції про вічність української нації та висунув положення про належність українців до категорії націй, для яких головним змістом історичного процесу є національні прагнення" [18, с. 49].

Ще в більш різкій формі інтерпретує творчість Антоновича М.Котляр, кваліфікуючи його як фундатора "буржуазно-націоналістичної течії в дореволюційній історіографії", що "керувався давньою аморальною тезою політичних авантюристів", намагався через піднесення таких діячів української історії, як Мазепа та інші, "відірвати українців від росіян" [18, с. 136].

Навіть в умовах другої половини 80-х років минулого століття, в умовах послаблення ідеологічного тиску на українську радянську історичну науку оцінка творчості Антоновича практично не змінювалася і йшла в руслі старо-більшовицького кліше. "Величезну шкоду, – пишуть автори історіографічного

синтезу під егідою Академії наук, – розвитку історичних знань принесли праці українських буржуазних націоналістичних істориків П.Куліша, В.Антоновича, М.Грушевського та ін., що виступили з теорією "безкласовості українського народу..." [19, с. 64]. Очевидно, що автори синтезу постійно оглядалися на узагальнення попередніх часів, особливо тих, що прозвучали в російських виданнях, як, скажімо, нарисах з історії історичної науки в СРСР, де проводилася думка, що політичним кредо Антоновича "була насамперед боротьба з революційно-демократичним та навіть робочим рухом і марксизмом при розв'язанні національного питання..." [20, с. 709].

Значно продуктивнішими можна вважати дослідження творчості Антоновича в історіографії української діаспори. Саме на сторінках часопису "Український історик", а також у студіях з проблем розвитку української історичної науки О.Оглоблина, Б.Крупницького, Л.Винара, О.Пріцака та ін. продовжено лінію науково-об'єктивного підходу до визначення місця Антоновича в контексті як ідеології національного відродження, так і заслуг у дослідженні історії України. Оскільки переважна більшість істориків діаспори інтерпретувала український історичний процес через призму державницького напряму в історичній науці, то відповідно й оцінка Антоновича як історика-народника продовжила лінію попередніх речників напрямку С.Томашівського, Д.Дорошенка та ін. Саме такий підхід спостерігається в історіографічних дослідженнях Б.Крупницького, який уважає, що в ідеологічному ракурсі Антонович "радше підходив до справи орієнтації України як культурник і не надавав великої ваги державництву..." [21, с. 95]. У методологічному плані Крупницький веде мову про Антоновича-історика, "радше аналітика, ніж скептика, специфічною рисою якого було ховатися за своїм матеріалом, давати говорити самим фактам або подіям" і відмовлятися від "систематичних широких оглядів українського історичного процесу" та "висвітлювати окремі питання історії Правобережної України" [21, с. 96]. Таким чином, для Крупницького Антонович такий же збирач "цегли" для будівлі української історії, як і Максимович та інші зачинателі української історичної науки. Ідейний зміст спадщини Антоновича, його народницька візія українського історичного процесу як "культурника-поступовця" не отримала схвалення Крупницького.

Дещо іншу позицію стосовно Антоновича займає історик діаспори О.Оглоблин, який, ідучи за М.Грушевським, уважав, що "Антонович, цей першорядний дослідник, історик-документаліст par excellence саме і шукав синтези української історії, але шукав її не в безмежних просторах історії, а в конкретних історичних умовах певної доби й певного терену, у взаємочинності подій, процесів, ідей і, звичайно, людей, що відбувалися там і того часу" [22, с. 203]. Суттєвим недоліком поглядів Антоновича на український історичний процес Оглоблин уважав лише характерну для народницької історіографії взагалі спробу спостерігати осьову лінію

української історії через призму історії козацтва. Найбільшим же здобутком Антоновича як національного історика він уважав розв'язання проблеми "відпольщення" українського історичного процесу, що стало першим з трьох етапів ("відросійщення" та майбутня "відсовєтизація") у складенні дійсно наукової концепції національної історії. Спростовуючи тезу про "аполітичність" і навіть "шкідливість" для української національної ідеології концепції "бездержавності", Оглоблин у дусі думок істориків-народників початку 20-х років стверджує, що "заперечуючи тогочасний чужий державний лад на Україні, Антонович вказував і сам проводив українство своїм окремим, в тих умовах – позадержавним і позаурядовим шляхом, що volens-nolens, може, навіть поза особистим бажанням самого Антоновича, вів до власної української держави" [22, с. 217].

Думки Оглоблина стосовно історичної творчості Антоновича розвиває його учень Л.Винар. "Звичайно, – пише він, – можна критично відноситися до деяких його історіософських та історіографічних концепцій, можна сперечатися з його поглядами на державу, яку зважав за перехідне явище в розвитку суспільства, з його наголошенням провідної ролі народу в історичному процесі, на його, до певної міри, недооцінювання ролі провідної верстви і провідних діячів в історичному розвитку нації. Як історик він мав право на деякі контроверсійні гіпотези, які будувалися на його історичних настановах, на його роздумах про характер і вагу українського народу і вивчення його історичного розвитку" [23, с. 189]. Л.Винар змушений був також визнати, що як "показали події 1917–1920-х і 1940-х років, деякі думки Антоновича про незадовільні державотворчі здібності українського народу мали свою основу" [23, с. 189].

Здійснений історіографічний аналіз дає підставу констатувати, що саме національний контекст творчості й наукової спадщини В.Б. Антоновича виявився найбільш принциповим об'єктом розбіжностей між виразниками різних ідеологічних спрямувань в історичній науці радянської доби. Адепти української марксистської історіографії, зробивши невдалу спробу адаптувати ідейний зміст його історичної теорії до потреб ортодоксального марксизму в 20-х роках XIX століття, вдалися до огульної критики доробку вченого як апологета буржуазного націоналізму. Водночас історики державницького напряму, уособлені, насамперед, історіографією української діаспори, виявили надмірний скепсис до ключової тези В.Б. Антоновича щодо історії України ("бездержавність, як іманентна прикмета українського народу"), змістивши спектр своїх досліджень у загальний огляд його творчості на основі перебільшення ролі національної мотивації. Відповідно, є досить очевидним, що тільки з урахуванням ідейного підґрунтя наукової спадщини історика, здійсненого без будь-яких ідеологічних упереджень, можна наблизитися до об'єктивної характеристики всього широкого діапазону його

творчості й визначити місце та роль В.Б. Антоновича в українській історіографії другої половини XIX – поч. XX ст.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дорошенко Д.І. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність. – Прага, 1942. – 168 с.

2. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – К.: Українознавство, 1996. – 257 с.

3. Яворський Ю. А. В. Б. Антонович // Інститут рукопису національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. XXI. – Спр. 582. – Арк. 1 – 5.

4. Багалій Д. І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – Харків: ДВУ, 1928. – Т. 1. – 393 с.

5. Багалій Д. І. Листи до мене В. Б. Антоновича. – Х., 1926. – 117 с.

6. Багалій Д. І. Нарис української історії. – К.: Друкарня ВУАН, 1923. – Т. 1. – 138 с.

7. Багалій Д. І. Нарис української історіографії за доби феодалізму та доби капіталістичної // ІР НБУВ. – Ф. 1. – Спр. 11049. – Арк. 1 – 337.

8. Багалій Д. І. Грушевський і його місце в українській історіографії. Історико-критичний нарис // Червоний шлях. – 1927. – № 1. – С. 160 – 217.

9. Грушевський М. З соціально-національних концепцій Антоновича // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 3 – 16.

10. Гермайзе О. В.Б. Антонович в українській історіографії // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 17 – 32.

11. Данилевич В. Ю. Професор В.Б. Антонович як історик. – ІР НБУВ. – Ф. І. – Спр. 22536. – Арк. 1 – 16.

12. Більшовик України. – 1929. – № 9. – С. 55–69.

13. Слизький І. Про націонал-фашистські настанови у виданні творів В. Антоновича // Записки історико-археологічного інституту. – К., 1934. – Т. 1. – С. 121 – 156.

14. Петровський М. Нариси з історії України. – К., 1940. – 380 с.

15. Матеріали для національних відносин в Україні у XX ст. – К., 1994. – 426 с.

16. Голобуцький В. Запорізька Січ в останні часи свого існування. – К., 1961. – 392 с.

17. Коваленко Л. А. Історіографія історії УРСР від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. – К., 1983. – 279 с.

18. Котляр М. Стежками українського буржуазного націоналізму // Український історичний журнал. – 1988. – № 4. – С. 216 – 224.

19. Историография истории Украинской ССР. – К., 1986. – 555 с.

20. Очерки истории исторической науки в СССР. – М., 1963. – Т. 2. – 812 с.

21. Крупницький Б. Володимир Антонович (1834–1908) // Історіознавчі проблеми історії України. – Мюнхен, 1959. – С. 91 – 95.

22. Оглоблин О. Володимир Антонович та його історична школа // Студії з історії України. – Нью-Йорк – Київ – Торонто, 1995. – С. 201–218.

23. Винар Л. До 150-ти ліття з року народження Володимира Антоновича // Український історик. – 1984. – 1–4 (81–84). – С. 187 – 190.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кіян Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: історіографія, методологія історії та методи історичних досліджень.

УДК 94 (477)“XIX – поч. XX ст.”: 39

СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ В СЛОВ’ЯНСЬКІЙ ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТОЛІТТЯ): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Олександр КОВАЛЬКОВ (Кіровоград)

Проаналізовано результати вивчення сприйняття часу в традиційній слов’янській культурі у вітчизняній та зарубіжній етнології.

Ключові слова: етнологія, традиційна культура, сприйняття часу.

Проанализированы результаты изучения восприятия времени в традиционной славянской культуре в отечественной и зарубежной этнологии.

Ключевые слова: этнология, традиционная культура, врсприятие времени.

The results of stading of the perception of time in the traditional slavonic culture in the domestic and foreign ethnology is analized.

Key words: ethnology, traditional culture,the perception of time.

Останніми роками значно зріс інтерес вітчизняної науки до духовних надбань народу та до народної культури. Інтерес цей не в останню чергу зумовлений потребами формування та розвитку національної держави, що постали після проголошення незалежності України. З огляду на це видається актуальним творче переосмислення духовної спадщини народу. Селянський спосіб життя й селянська культура являють собою універсальне минуле сучасної людини. Духовний потенціал української селянської культури дослідники вважають необхідною умовою існування нації, запорукою її збереження в часі та просторі. Психофізичні, ментальні особливості народу визначають його ставлення до життя, лінію поведінки, мотивацію вибору як в особистісному так і в суспільних аспектах. Звідси випливає інтерес до проблеми ментальності, характерний для різних напрямків гуманітарних досліджень.

Упродовж історичного розвитку суспільства ці уявлення зазнали певних змін. Останні, як правило, виявляються більше у формі, ніж у змісті. Суть таких ментальних категорій як час та простір, “свій” і “чужий”, поняття про сакральне і профанне, ставлення до праці, усвідомлення життя і смерті, що мають засадничий характер, мало змінились у процесі цивілізаційного розвитку. У зв’язку з цим дослідження такої категорії народної ментальності як час, безумовно, актуальне.

Разом з цим вивчення різних аспектів української та слов’янської духовної культури робить важливим аналіз науково-теоретичного доробку вчених у дослідженні тих чи інших актуальних проблем. Тому звернення до проблеми вивчення традиційних часових уявлень в етнологічній літературі

покликане як узагальнити та підсумувати здобутки вивчення слов'янської народної темпоральності в етнологічній науці, так і визначення нерозкритих або недостатньо вивчених складових проблеми, що потребують творчого переосмислення. У вітчизняній етнології подібна спроба робиться уперше.

Ця стаття має на меті проаналізувати результати вивчення особливостей сприйняття часу в слов'янській традиційній культурі у вітчизняній та зарубіжній (передусім слов'янській) етнології.

Розуміння категорії часу як елемента ментальності представника конкретної культурно-історичної спільності в історичну науку прийшло з поширенням методології структуралізму. Вперше спроби такого аналізу були здійснені в медієвістиці. Ще в дореволюційній науці незавершену спробу розглянути категорію часу як складову картини світу представника середньовічної цивілізації зробив російський учений П.М. Біциллі [1]. У 70-х рр. ХХ ст. вслід за представниками французької "школи Аналів" (М. Блок [2], Ж. Ле-Гофф [3]) російський радянський медієвіст А.Я. Гуревич [4] детально аналізує особливості середньовічного хронотопу, у тому числі й до прийняття християнства "варварською" Європою. Історик використовує широке коло джерел, у тому числі й фольклорних, і на їхній основі висуває тезу про множинність часів у народних уявленнях середньовіччя, які, у свою чергу, були тісно пов'язані з усіма блоками духовної культури. Як елемент середньовічної народної культури окремі аспекти проблеми часового виміру (як-то святковий, або карнавальний час) порушуються в працях В.П. Даркевича [5] і М.М. Бахтіна [6]. Висновки останнього про те, що карнавал змінює характер часу, який усвідомлювався, про те, що саме обряд і свято відіграють ключову роль у формуванні народної системи часових уявлень були надзвичайно цінними для етнології. Багато в чому спробою поглиблення дослідження в цьому напрямку можна розглядати і працю А.К. Байбуріна [7].

Однак слід констатувати, що перші спроби звернення до основ народної темпоральності фактично збігаються з часом народження етнографії як науки. Інтерес до народних звичаїв і традицій серед інтелектуалів Російської імперії виник під впливом представників "міфологічної школи" та західноєвропейського романтизму. Результатом такого любування народною культурою стала поява перших спроб опису та аналізу широкого пласту народної духовної культури та обрядовості. Цей етап у розвитку російської етнографії прийнято називати "аматорським", маючи передусім на увазі відсутність належної підготовки та методологічного підґрунтя авторів. До таких слід віднести праці І.М. Снігерьова [8; 9], І.П. Сахарова [10], А. Терещенка [11], І. Срезневського [12] та О.М. Афанасьєва [13]. Для ранніх досліджень традиційної народної культури характерним було суттєве переважання описової частини над аналітичною, а щодо останньої, то автори (насамперед це стосується О.М. Афанасьєва) надмірно захоплювалися пошуками індоєвропейських паралелей у дусі "міфологічної школи".

Важливо відзначити, що, окрім введення до наукового обігу просто колосального обсягу фольклорно-етнографічного матеріалу, перераховані "аматори" окреслили напрямки вивчення власне системи сприйняття часу в традиційній культурі на широкому масиві східнослов'янських матеріалів, які в подальшому будуть предметом наукових пошуків учених. Серед таких аспектів назвемо наступні:

- слов'янський традиційний календар;
- календарна обрядовість;
- окремі часові періоди активізації демонологічних персонажів;
- певною мірою проблема персоніфікації часових уявлень.

Усе ж таки панівним предметом вивчення в "донауковий" період етнографії залишався комплекс народної календарної обрядовості, якому практично повністю присвячені вищеназвані праці.

З часу становлення етнографії як галузі історичної науки й по сьогоднішній час інтерес до народних часових уявлень та комплексу народної духовної культури був неоднаковим. Досить плідний у цьому плані став період часу від останніх десятиліть XIX до кінця 20-их років XX століття. Йому на зміну прийшов період радянської етнографії, методологічна основа якої відводила проблематиці духовної культури другорядну роль, а обрядовість тлумачила тільки як пережиток давнини, у якого немає майбутнього. І лише останнє десятиліття XX – початок XXI століття позначився значним підвищенням інтересу до цієї проблематики. Проте й за таких умов коло проблем, до яких зверталися дослідники при вивченні народної темпоральності, не виходили за межі окресленого вище переліку напрямків.

Етнологів традиційно привертала увагу проблема початку року в традиційній слов'янській культурі. Так, ще дослідники XIX століття переконливо довели тезу про господарську основу традиційного календаря, а відтак більш відповідну йому точку початку року саме навесні. І.М. Снігерьов писав, що ще в І третині XIX ст. в Ярославському краї на масляну співали коляду [9, В.4, с. 123], котра, як відомо, є елементом сучасних святок. В.Ф. Міллер розвинув ідею свого попередника, тлумачачи обряд спалення опудала масляної як відгомін звичаю спалення опудала старого року, а сам обряд масляної – присвяченням Новому року. Вчений уважав, що масляна й сучасна зимова коляда колись були єдиним новорічним дійством, але з часом були штучно розділені, а початок нового року прив'язував до 1 березня [14, с. 1 – 36]. Уже в 20-х роках XX століття український дослідник К. Копержинський також обґрунтовував початок традиційного слов'янського року навесні, ставлячи під сумнів лише останнє положення [15, с. 60 – 62]. У цілому на сьогодні це питання вважається розв'язаним і в етнологічній науці не дискутується.

Перерахування спеціальних досліджень східнослов'янського календаря зайняло б багато часу. Серед останніх ми обмежимося тільки апеляціями до

праць Т.А. Агапкіної [16], І.А. Клімішина [17], В.Г. Власова [18]. Останній, зокрема, обстоює ідею повної несумісності християнського літургійного календаря зі східнослов'янською господарською культурою. Це й визначило живучість календаря народного, підпорядкованого природним ритмам.

Одним з питань, яке свого часу викликало серйозну наукову полеміку, став слов'янський тиждень. Польський дослідник Й. Матушевський [19], а за ним радянський філолог Б.А. Успенський [20] звернули увагу на те, що в різних пам'ятках тиждень починався то з понеділка, то з неділі. Учені роблять висновок, що у слов'ян існувало фактично два тижні – "автохтонний" (з понеділка) і "запозичений" через християнство (з неділі). С.М. Толстая [21] на поліських матеріалах доводила, що ніякого автохтонного тижня у слов'ян до прийняття християнства не існувало, оскільки язичництво знало лише лік днів за лунаціями. Суперечки точилися й навколо етимології слова "понеділок". З одного боку, його розглядали як день, що йдє за неділею, днем який починає тиждень. У такому випадку – він не є першим днем тижня [21, с. 158]. З іншого боку, понеділок може бути першим днем після неділі як тижня і, відповідно, його початком [19, с. 100]. Проблема якісної наповненості окремих днів тижня, зокрема понеділка, стала предметом спеціального вивчення Д.К. Зеленіним [22].

Серед слов'янського населення склався своєрідний культ п'ятниці, пов'язаний з іменами Святої Параскеви та міфологічного образу П'ятниці. Розшифрування природи цього культу – справа непроста, і в етнологічній та історичній літературі триває запекла дискусія між прибічниками дохристиянської та християнської природи цього культу. Так, серед аргументів перших (до них можна віднести, наприклад, радянських учених В.В. Іванова та В.Н. Топорова [23] або ж Б. Успенського, який у культі п'ятниці вбачав "совершенно языческие корни" [24, с. 134]) назвемо те, що п'ятниця як день тижня до прийняття християнства була присвячена богині Мокоші. Основними її атрибутами зображували довге волосся й прядку. Мокош також опікувалася жіночими роботами, жіночою долею, родючістю, здоров'ям. Тому в п'ятницю жіночі роботи, догляд за своїм волоссям може виконувати лише господиня цього дня – сама Мокош-П'ятниця. Виконання ж зазначених робіт жінками в цей день, за повір'ями, завдавали тяжких страждань богині.

У той же час чимало дослідників заперечують це, наголошуючи на християнському корінні культу п'ятниці. Так, американська дослідниця Ів Левін [25] називає паралелі з віруваннями про Мокош поверхневими, а витоки культу вбачає саме в народній пам'яті про страсті Христові. Дослідниця пише, що початково в народі шанувалася тільки Страсна П'ятниця, і лише пізніше слов'яни стали дотримуватися певних обрядів та трудових заборон щодо інших п'ятниць. Про християнську природу цих уявлень, на думку вченої, свідчить і їх нерозривний зв'язок з культом

християнської святої Параскеви. І можна констатувати, що ця полеміка далека до завершення.

Найбільш ґрунтовно в українській, радянській та російській етнографії аналізується комплекс народної календарної обрядовості. Фундаментальні дослідження в цій галузі проводилися як у російській дореволюційній, так і в радянській науці. Передусім на увагу заслуговують узагальнюючі праці з календарної обрядовості в Європі. Саме в них розкрито результати дослідження календарної обрядовості південно- та західнослов'янських народів у радянській етнології [26; 27; 28]. Численним є перелік досліджень календарної обрядовості східних слов'ян. Зокрема, весняному циклу календарної обрядовості присвячені монографії В.Ф. Міллера [14], В.К. Соколової [29]. Купальська обрядовість стала предметом дослідження Ю.Д. Климця [30]. Зимовий цикл свят розглянуто в працях В.І. Чичерова [31], О.В. Курочкіна [32]. Цим же проблемам присвячена монографія В.Я. Проппа [33]. Характерні риси трудової обрядовості в їхньому зв'язку з календарними уявленнями стали предметом висвітлення у працях К. Грушевської [34], Д.К. Зеленіна [35], Є. Кагарова [36], К. Копержинського [37]. Для вітчизняної етнології традиційним стало тлумачення природи календарної обрядовості у зв'язку із задоволенням передовсім господарських потреб. У названих дослідженнях детально розглядається система святкової обрядовості, аналізується величезний фактичний матеріал, визначено ареальну специфіку, широко використовується історико-порівняльний метод та метод типологізації, показано зв'язок календарних обрядів із демонологічними уявленнями, культом померлих родичів тощо. Але характерною особливістю всіх названих досліджень є те, що всі вони написані переважно в описово-етнографічному ракурсі. Основна увага в них приділяється звичаєвій, а не світоглядній стороні обрядів, котрі розглядаються як релікт, що неминуче йде в небуття. Недостатньо приділяється уваги виникненню та міфологічній основі обрядів, не розкрита система просторово-часових уявлень. Хоча, звичайно, ця проблема й не ставилася перед дослідниками.

Численними є дослідження зі східнослов'янської демонології. Суттєвим аспектом при характеристиці того чи іншого персонажу народної міфології виступає хронологічний, а саме – періоди найбільшої його активізації в межах року або доби. Таким чином розглядається питання неоднорідності часового виміру в народних уявленнях, його наповненості різним семантичним змістом. Цей компонент часових уявлень розглядається в монографіях Д.К. Зеленіна [38], С.С. Парсамова [39; 40], Л.Н. Виноградової [41], Н.А. Криничної [42]. Присутній він і в останніх дослідженнях [43; 44]. Український учений М.В. Попович [45] у цьому контексті обґрунтовував феномен сакрального часу в міфологічній системі східних слов'ян – часу, коли контакт між представниками світу реального і потойбічного стає максимально можливими. Цю ж особливість народних уявлень, але під грифом "рубіжного часу" розглядає в уже названих працях Н.А. Кринична.

У вітчизняній науці недостатньо уваги приділялося специфічним демонологічним персонажам, тісно пов'язаним з часовими уявленнями. Йдеться, зокрема, про міфологічні образи, які являють собою уособлення різних часових відрізків – добових періодів, днів тижня тощо. Серйозні спроби розглянути персонажі названої групи були здійснені лише щодо популярного образу п'ятниці [23; 25] та полуденниці [46]. Решта ж персонажів традиційно ігнорується.

Різні аспекти проблеми традиційної темпоральності знайшли відображення в працях видатного славіста Д.К. Зеленіна [22; 47]. Особливо ґрунтовно аналізується комплекс вірувань стосовно магії початку, або першого дня, а також сакральних моментів часу у зв'язку з вербальними та побутовими табу, що характерні для різних народів на етапі побутування міфологічної свідомості.

Необхідно зазначити, що усвідомлення часу тісно переплетене з основними блоками й мотивами народної духовної культури. Тому в багатьох працях дослідники принагідно торкались цієї проблематики. Зокрема, проблема якісного сприйняття часу порушується у монографії, присвяченій етнографії слов'янського житла А.К. Байбуріна [48]. Про зв'язок народної темпоральності із культом померлих йдеться в праці Н.Н. Велецької [49], а також в пізніших дослідженнях з цієї проблеми [50; 51].

Підбиваючи підсумки можна відзначити, що тема вивчення традиційної української (східнослов'янської, слов'янської) міфології належить до одних з найстаріших в науці й давно стала класичною. Але при всій кількісності досліджень необхідно відзначити, що обмеженість матеріалу, важкодоступність ранніх шарів народних вірувань зробили цей сюжет не лише по-своєму романтичним, але й недостатньо вивченим. Особливо це стосується проблеми усвідомлення часу в слов'янській традиційній культурі. Аналіз наявної науково-дослідної літератури дає змогу говорити про недостатню розробленість окремих аспектів даної проблеми в етнології. Окремі її складові, як-то багатовекторність часових уявлень, їхня демонологізація й антропоморфізм тощо залишалися поза увагою дослідників. А це, у свою чергу, відкриває можливість для подальших наукових пошуків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бицилли П.М. Элементы средневековой культуры. – СПб.: Мифрил, 1995.– 244 с.
2. Блок М. Феодальне суспільство.: Пер. з фр. – К.: Видавничий дім "Всесвіт", 2002. – 528с.
3. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада.: Пер. с фр. – М.: Изд. группа "Прогресс" и "Академия", 1992. – 376с.
4. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М.: Искусство, 1984. – 346 с.
5. Даркевич В.П. Народная культура средневековья. – М.: Наука, 1988. – 341 с.
6. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и духовная культура средневековья и Ренессанса. – М.: Художественная литература, 1965. – 527 с.
7. Байбурин А.К Ритуал в традиционной культуре. – СПб.: Наука, 1993. – 283с.

8. Снегирёв И.М. Русальная неделя // Вестник Европы. – 1827. – №2. – С. 272 – 278.

9. Снегирёв И.М. Русские простонародные праздники и суеверные обряды. – М., 1837 – 1838. – В.1 – 4.

10. Сахаров И.П. Сказания русского народа. – СПб., 1841 – 1849. – Т. 1 – 2.

11. Терещенко А. Быт русского народа. – М., 1846–1847. – Ч. 1 – 7.

12. Срезневский И. Заметки о праздниках у малороссов // Маяк. – 1843. – Т. XI. – Кн. XXI. – Гл. III.

13. Афанасьев А.Н. Поэтические воззрения славян на природу. – СПб., 1865 – 1868. Т. 1 – 3.

14. Миллер В.Ф. Масленица и западноевропейский карнавал. – М., 1884. – 43с.

15. Копержинський К. До системи понять часу у слов'ян. – К., 1928. – 64с.

16. Агапкина Т. Мифопоэтические основы славянского народного календаря. Весеннее-летний цикл. – М.: Индрик, 2002. – 816 с.

17. Климишин И.А. Календарь и хронология. – М.: Наука, 1981. – 191 с.

18. Власов В.Г. Русский народный календарь // Советская этнография. – 1985. – №4. – С. 22 – 36.

19. Matuszewski J. Slowianski tydzien: geneza, structura, nomenklatura. – Lodz, 1978. – 135s.

20. Успенский Б.А. К символике времени у славян: "чистые" и "нечистые" дни недели // Finitus Duodecim Lustris: Сб. ст. к 60-летию Ю.М. Лотмана. – Таллин: Ээсти-Раамат, 1982. – С.70 – 75.

21. Толстая С.М. К соотношению христианского и народного календаря у славян: счёт и оценка дней недели // Языки культуры и проблема переводимости. – М.: Наука, 1987. – С. 154 – 169.

22. Зеленин Д.К. Имущественные запреты как пережиток первобытного коммунизма. – Л., 1934. – 75с.

23. Иванов В.В. Топоров В.Н. К реконструкции Мокоши как женского персонажа в славянской версии основного мифа // Балто-славянские исследования. – М., Наука, 1983. – С. 175 – 197.

24. Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского. – М.,:Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 248 с.

25. Левин И. Христианские источники культа св. Параскевы // Двоеверие и народная религия в истории России / Пер. с англ. – М.: Индрик, 2004. – С. 141 – 162.

26. Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы: Исторические корни и развитие обычаев / Редкол.: ответств. ред. С.А. Токарев. – М.: Наука, 1983. – 222 с.

27. Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы: Весенние праздники (к. XIX – н. XX в.) / Редкол.: ответств. ред. С.А. Токарев. – М.: Наука, 1977. – 353 с.

28. Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы: Летне-осенние праздники (к. XIX – н. XX в.) / Редкол.: ответств. ред. С.А. Токарев. – М.: Наука, 1978. – 295 с.

29. Соколова В.К. Весенне-летние календарные обряды русских, украинцев и белорусов (XIX – нач. XX в.). – М.: Наука, 1979. – 287 с.

30. Климець Ю.Д. Купальська обрядовість в Україні. – К.: Наука, 1990. – 141 с.

31. Чичеров В.И. Зимний период русского земледельческого календаря XVI – XIX вв. – М.: Издательство АН СССР, 1957. – 236с.

32. Курочкін О.В. Новорічні свята українців. Традиції і сучасність. – К.: Наукова думка, 1978. – 191 с.

33. Пропп В.Я. Русские аграрные праздники. (Опыт исторического исследования). – Л.: Издательство ЛГУ,1963. – 163с.

34. Грушевська К. З примітивного господарства: кілька зауважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстарішими формами жіночого господарства // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К. 1927. – №1.

35. Зеленін Д.К. Східнослов'янські хліборобські обряди качання й перекидання по землі // Етнографічни вісник. – Львів – 1927. – В.5. – С.1 – 10.

36. Кагаров Е. Классификация и происхождение земледельческих обрядов // Известия Общества, антропологи, истории и этнографии. – Т.34. – В.3 – 4. – Казань, 1929. – С.189 – 196.

37. Копержинський К. Господарчі сезони у слов'ян // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – К. – 1928. – №1. – С.57 – 95.

38. Зеленин Д.К. Очерки русской мифологии. – В.1. Умершие неестественной смертью и русалки. – Пг., 1916. – 432с.

39. Парсамов С.С. Водно-мифологические персонажи земного происхождения. – Кировоград: Издательство КГПИ, 1995. – 322 с.

40. Парсамов С.С. Демонология водной стихии. "Хозяева воды в фольклоре". – Кировоград: Издательство КГПИ, 1995. – 395 с.

41. Виноградова Л.Н. Народная демонология и мифо-ритуальная традиция славян. – М.: Индрик, 2000. – 432 с.

42. Криничная Н.А. Русская народная мифологическая проза. Истоки и полисемантизм образов. – СПб., 2000 – 2001. – Т.1 – 2.

43. Полковенко Т.В. Міфологічні образи народної прози: еволюція художнього мислення.: Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (Спеціальність 10.01.07. – Фольклористика). – К., 2003. – 16 с.

44. Поріцька О.А. Українська народна демонологія в загальнослов'янському контексті.: Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (Спеціальність 17.00.01. – Історія та теорія культури). – К., 1998. – 203 с.

45. Попович М.В. Мировоззрение восточных славян. – К.; Наукова думка, 1985. – 168 с.

46. Померанцева Э.В. Межэтническая общность поверий и быличек о Полуднице // Славянский и балканский фольклор. – М.: Наука, 1978. – С. 143 – 159.

47. Зеленин Д.К. Табу слов у народов Восточной Европы и Северной Азии. Запреты в домашней жизни. – М., 1929. – 166с.

48. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л.: Наука, 1983. – 191 с.

49. Велецкая Н.Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: Наука, 1978. – 240с.

50. Козлов М.М. Уявлення давніх слов'ян про потойбічний світ // Український історичний журнал. – 2000. – №3. – С.61 – 73.

51. Толстая С.М. Мир живых и мир мертвых: формулы сосуществования // Славяноведение. – 2000. – №6. – С.14 – 21.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ковальков Олександр Леонідович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: слов'янська та українська міфологія, проблеми ментальності традиційного суспільства, історична регіоналістика Центральної України.

УДК94(475)“18“:070.447

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ “РУССКАЯ СТАРИНА“

Тетяна ЛЯЛІНА (Кіровоград)

Розглядається комплекс джерел та матеріалів з історії польського національно-визвольного руху на сторінках російського історичного журналу “Русская старина“.

Ключові слова: “Русская старина“, польське питання, польський національно-визвольний рух, джерела та матеріали, мемуари.

Рассматривается комплекс источников и материалов по истории польского национально-освободительного движения, вышедших на страницах исторического журнала “Русская старина“.

Ключевые слова: “Русская старина“, польский вопрос, польское национально-освободительное движение, источники и материалы, мемуары.

The complex of sources and materials is examined from history of Polish national liberation motion on the pages of the Russian historical journal *“Russkaya starina“.*

Key words: “Russkaya starina“, Polish question, Polish national liberation motion, sources and materials, memoirs.

Проблеми польського національно-визвольного руху та російсько-польських відносин в історії час від часу набувають особливого характеру. Нещодавня загибель на російській території польського президента, який збирався вшанувати пам’ять розстріляних 1940 року польських офіцерів, загострила інтерес до спільного історичного минулого двох народів. Посилює інтерес до цих проблем й український фактор.

Поділи Польщі, які відбулися у XVIII ст. за участю Росії, Австрії та Пруссії, поклали початок польському питанню й польському національно-визвольному рухові. У подальшому вони стали досить вагомим фактором у європейських міжнародних відносинах та внутрішньополітичному розвиткові Російської імперії.

Питання польського національно-визвольного руху на сторінках журналу “Русская старина“ ще не було предметом спеціального вивчення. Український дослідник О.Кіян розглядає цей часопис у контексті російської дореволюційної історичної журнальної періодики [1]. С.Дмитрієв у своїх працях дає типологію та загальну характеристику часопису М.Семевського, визначає основні напрямки вивчення журналу [2]. Н.Сіміна дає короткий огляд взаємостосунків редакції журналу з цензурними органами [3]. О.Васильєва розглядає “Русскую старину“ як джерело дослідження біографій діячів декабристського руху [4]. Лише велика стаття Ю.Штакельберга присвячена огляду джерел та матеріалів щодо польського повстання 1863

року, які накопичилися в архіві редакції "Русской старины" [5]. Тож ми розглянемо цей часопис як джерело вивчення польського національно-визвольного руху. У цьому плані об'єктом наших студій виступає комплект журналу за 1870 – 1918 рр. загалом та матеріали, присвячені польській проблематиці зокрема. Предметом дослідження є польський національно-визвольний рух в усіх його формах і виявах. Метою нашого дослідження є пошук та аналіз корпусу джерел і матеріалів щодо польського питання, які вийшли на сторінках журналу "Русская старина".

Історичний часопис "Русская старина", який позиціонується в історіографії як журнал ліберального спрямування [6], друкував на своїх сторінках документи, матеріали та дослідження, що стосувалися польського питання та польського національно-визвольного руху. Найбільше публікацій щодо цих проблем торкалося польських повстань 1830 – 1831 рр. і 1863 – 1864 рр., хоча в журналі друкувалися й матеріали про польське повстання 1794 р., діяльність генерала Т.Костюшка, польське питання в період наполеонівських воєн, про осередки польських хвилювань 1840-х років тощо. Редактор часопису М.Семевський вважав, що "вековой вопрос борьбы и усобицы двух соплеменных народов все еще жив; эта рана все еще отзывается болью, и не отвертываться от нея, а внимательно изучать, продолжать исследование ея – вот задача, которая еще надолго будет вызывать труды многих публицистов, историков и государственных людей нашего Отечества", тому "наше скромное издание вносит, по мере сил и возможности, материал для такого изучения" [7, с. 389] .

Ряд публікацій "Русской старины" торкається польського питання в період правління Олександра I [8]. Особливий інтерес викликає нарис О.Попова "Вопрос польский, 1806 – 1809 гг.". Праця написана на основі дипломатичного листування і є частиною фундаментального дослідження історії вітчизняної війни 1812 року російського історика О.Попова. Перші уривки дослідження з'явилися під назвою "Москва в 1812 году" в "Русском архиве" за 1875 р. [9] і за 1876 р. [10]. Продовженням були "Сношения России с европейскими державами перед войной 1812 г." [11], "Отечественная война: от Малоярославца до Березины, 1812 г" [12], "Славянская заря в 1812 г." [13] та ін.

У нарисі, надрукованому в травневій книзі "Русской старины" за 1893 р., польське питання розглядалося в контексті міжнародних відносин епохи наполеонівських війн загалом та російсько-французьких дипломатичних зносин зокрема. Важливе місце відводилося ставленню до поляків і можливості відновлення польської державності з боку російського імператора Олександра I та французького імператора Наполеона I. О.Попов відзначав, що створення із польських територій Варшавського герцогства під владою саксонського короля (1807 р.) та приєднання до нього західної Галичини (1809 р.) породжувало в поляків надії на "возстановление бывшаго королевства" [14, с. 692]. Проте, у планах французького та російського

імператорів не було місця відновленій польській державі: “Император не только не желает вызвать мысль о возстановлении Польши,…но он готов содействовать императору Александру во всех тех мерах, которые могли бы истребить навсегда воспоминания о ней в ея прежнем населении … Польша и поляки не только бы исчезли из всех политических договоров, но даже из истории“ [15, с. 346]. Наслідком тривалих і складних дипломатичних переговорів російської та французької сторін стало підписання в січні 1810 р. франко-російської конвенції про Польщу, відповідно до якої обидві сторони домовилися задля спокою у Європі і для зміцнення свого союзу покласти край “опасным заблуждениям и химерическим надеждам поляков на возстановление бывшаго Польского королевства“ [15, с. 353]. Високі договірні сторони домовилися про наступне: Польське королівство ніколи не буде відновлене; назви “Польща“ і “поляки“ назавжди зникнуть із будь-яких публічних актів; Варшавське герцогство не буде збільшуватися за рахунок територій, котрі входили раніше до королівства Польського [15, с. 353 – 354]. Проте ця конвенція не була ратифікована Наполеоном і так і не вступила в дію.

Значну цінність для дослідження розвитку польського питання та польського національно-визвольного руху має праця відомого російського історика М.Шильдера “Император Николай I и Польша в 1825 – 1831 гг.“, надрукована у трьох томах, семи книгах “Русской старины“ за 1900 р. [16]. Твір написаний на основі листування перших осіб російської імперії, офіційних документів та інших джерел. У нарисі робиться короткий огляд історії польського питання від Катерини II до Миколи I, чітко простежується еволюція ставлення російських монархів до польського питання. Основна частина праці присвячена початковому періодові правління імператора Миколи I, упродовж якого відбувається становлення польського визвольного руху й визрівання та вибух повстання початку 30-х років XIX століття. Автор відзначав, що після сприятливого для поляків періоду правління Олександра I, коли було утворене Королівство Польське зі своєю Конституцією, сеймом, урядом, царювання Миколи I не обіцяло полякам нових поступок та серйозних змін у становищі Королівства. Одразу після вступу на престол новий імператор чітко висловив свою позицію в цьому питанні. Російський монарх обіцяв дотримуватися дарованої своїм попередником Конституції, але “император Николай, вместе с тем, провел решительную грань между Польшею и Россиею и не ратификовал загадочных обещаний, которые расточаемы были при разных случаях Александром I“ [17, с. 295].

Значну частину документів про польське повстання 1830 – 1831 рр. становлять мемуари учасників або очевидців тих подій з російської та польської сторін. Серед них варто відзначити записки польського письменника й політичного діяча, учасника повстання М.Чайковського про свою власну участь у повстанні та про його підготовку на українських землях

– Волині, Житомирському повіті, Києві [18]. Уперше спогади, які являють собою повну автобіографію М.Чайковського, були надруковані у "Киевской старине", щоправда з пропусками та скороченнями [19]. Згодом оригінал рукопису "Записок" придбала редакція "Русской старины" й надрукувала їх у повному обсязі. Сам М.Чайковський, або Чайка, як він себе називав, або Мехмед Садик-паша, був досить цікавою особистістю. За своє тривале життя він змінив три релігії, служив російському царю, турецькому султану, шпигував на користь французького уряду [20]. М.Чайковський брав участь у повстанні на польській стороні разом зі своїми селянами й був переконаний, що "сочувствуя полякам, Украйне также следовало подняться" [18, т.87, с. 384]. Характеризуючи саме повстання, він писав, що поляки воювали заради самого процесу війни, у них не було ні єдності, ні певної мети, а в результаті Річ Посполита втратила "свою добрую славу и свое святое дело" [18, т. 90, с. 381]. У цілому мемуарні документи про польське повстання 1861 – 1863 років дають багатий фактичний матеріал і дозволяють досить детально реконструювати ті події.

Відобразилися на сторінках "Русской старины" офіційні документи й епістолярна спадщина учасників польських подій 1830 – 1831 рр. Проте загалом їхня частка серед інших матеріалів про повстання досить незначна.

Польська тематика на сторінках "Русской старины" презентована деякими документами та матеріалами щодо польських хвилювань 40-х років XIX ст.

Найбільшу частку матеріалів стосовно польського питання, які друкувалися в "Русской старине", становили документи про польське повстання 1863 – 1864 рр. Серед них як т. зв. "сирі", неопрацьовані документи (спогади, записки, листи, офіційні документи тощо), так і статті, нариси, дослідження іменитих істориків. О.Броннікова у своїй праці дослідженні стверджує, що мемуари про національно-визвольні рухи мало друкувалися "Русской стариной", винятком стали спогади про польське повстання 1830 – 1831 рр. [21, с. 180]. Це не зовсім так. Редакція журналу друкувала на його сторінках спогади, записки, щоденники та інші джерела й з історії польського повстання 60-х років XIX ст. У фундаментальній бібліографічній праці "История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях. Аннотированный указатель книг и публикаций в журналах" під редакцією П.Зайончковського наведено перелік мемуарних матеріалів, які стосувалися польського повстання й були надруковані на сторінках "Русской старины" [22], хоча їхній перелік у дослідженні не є вичерпним. Загалом спогади учасників та очевидців повстання являють собою вагоме джерело інформації про нього.

Окремо варто виділити документи й матеріали про генерал-губернатора Північно-Західного краю М.Муравйова. Великий інтерес читачів журналу викликали записки М.Муравйова про управління ним Північно-Західним краєм та придушення польського повстання у 1863 – 1866 роках [23]. За

свідченням М.Семевського, рукопис "Записок" був отриманий редакцією "из первых рук" і надрукований у журналі зі згоди старшого онука колишнього генерал-губернатора. У передмові до "Записок" редактор "Русской старины" відзначив, що граф М.Муравйов досить часто з'являвся на сторінках видання в різних іпостасях – то у спогадах декабристів як учасник таємних товариств, то як міністр державного майна, то як противник звільнення селян із землею. Але для повного висвітлення багатогранної діяльності М.Муравйова необхідно довести до читачів його власноручні записки. М.Семевський, однак, наголосив, що М.Муравйов досить часто давав необ'єктивну оцінку подіям і людям, яких описував [24, с. 387 – 389], тому читачі і дослідники історії польського повстання повинні критично ставитися до джерела.

У мемуарах М.Муравйов стверджував, що польська революційна партія, з одного боку, підтримувалася західноєвропейськими державами, а з другого, – викликала співчуття і в частині російської демократичної громадськості. У цих умовах царський уряд тривалий час не наважувався на жорстке придушення хвилювань, що почалися ще 1861 року. Коли імператор запропонував М.Муравйову посаду генерал-губернатора Північно-Західного краю, він погодився і запропонував запровадити в західних губерніях та Царстві Польському однакову систему управління, спрямовану на "строгое преследование крамолы и мятежа, возвышение достоинства русской национальности и самаго духа в войске", крім того граф Муравйов вважав, що "не обходимо дать решительный отпор иностранным державам" і "дабы и министры его величества были проникнуты тою же системою и теми же мыслями" [24, с. 395]. У цілому із "Записок" видно, що їхній автор дотримувався запропонованих ним принципів управління та проводив жорстку політику.

Крім спогадів самого генерал-губернатора, слід відзначити мемуари О.Мосолова, який служив при М.Муравйові, надруковані в "Русской старине" за 1883 – 1884 роки [25]. Нариси охоплюють хронологічні межі з травня 1863 р. до травня 1865 р., від призначення М.Муравйова на посаду генерал-губернатора Північно-Західного краю до його відставки. Розповідь поділяється на дві частини. У першій ідеться про початковий період перебування в краї М.Муравйова, власне про придушення повстання, викриття революційної організації й тимчасові заходи, прийняті генерал-губернатором. Друга частина присвячена реформам, що він започаткував для посилення російського елемента й православ'я у краї. Ряд спогадів та записок, надрукованих у "Русской старине", додають окремих рис особистості тодішнього генерал-губернатора краю М.Муравйова та його політиці на ввірених йому землях [26 – 27].

Значний інтерес для дослідників мають праці про польське повстання російського історика М.Берга, надруковані в "Русской старине". Із початком повстання у Варшаві 1863 р. М.Берг, який до того тривалий час жив на Сході, потім у Москві й у Петербурзі, попрямував до Царства Польського. Там він

збирав матеріали та вів записки про польський визвольний рух, які друкувалися в "Санкт-Петербургских ведомостях" та "Библиотеке для чтения". Наприкінці 1864 р. намісник у Царстві Польському граф Ф.Берг запропонував М.Бергу зібрати матеріали з історії останнього польського повстання [28]. Історик виконав прохання. Результати його дослідження частково були надруковані в "Русском архиве" П.Бартенєва [29], починаючи з 1870 р., а 1873 року вийшли окремим виданням у видавництві "Русского архива" [30]. Друга частина дослідження М.Берга про польську смуту 1863 – 1864 рр. вийшла в "Русской старине" 1879 року [31]. У повному обсязі "Записки" М.Берга побачили світ у Познані [32]. Крім цієї праці, перу М.Берга належать і надруковані в журналі нариси про намісника Царства Польського (з 1863 р.) графа Ф.Берга [33], генерал-губернатора Північно-Західного краю графа М.Муравйова-Віленського [34], учасника штурму Варшави генерала М.Горчакова [35].

"Записки" М.В.Берга про польське повстання 1863 – 1864 рр. вийшли у трьох номерах "Русской старины" за 1879 р. Вони охоплюють період із січня 1863 р. до початку 1865 р. й супроводжуються примітками автора й додатками (офіційні документи, листи тощо). М.Берг відзначав, що метою його дослідження було "изобразить рождение, и смерть возстания 1863 – 1864 гг." і, що він при написанні твору "не позволил себе сделать умышленных искажений фактов" [32, т. 26, с. 691]. Тому "Записки" М.Берга, надруковані в "Русской Старине", є важливим джерелом вивчення історії польського повстання 1863 – 1864 рр.

Обсяги статті не дають можливості ґрунтовно дослідити всі матеріали стосовно польського питання, які були надруковані на сторінках журналу "Русская старина". У часопису поданий широкий спектр історичних документів, які репрезентують різноманітні сторони польського національно-визвольного руху. Ми можемо тільки окреслити ймовірні напрямки подальшого вивчення цієї проблематики, що є перспективним предметом дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Киян А.И. История Украины на страницах русской исторической журнальной периодики второй половины XIX – начала XX веков / Диссертация на соискание ученой степени канд. ист. наук. – К., 1990. – 210 с.

2. Дмитриев С.С. Именословие русских исторических журналов // Русская литература. – 1967. – №1. – С. 78 – 79; Дмитриев С.С. Русские исторические журналы по истории СССР //Дмитриев С., Федоров В., Бовыкин В. История СССР. Период капитализма // Под ред. С.Дмитриева. – М., 1961. – С. 175 – 177; Дмитриев С.С. Источниковедение русской исторической журналистики (Постановка темы и проблематика) // Источниковедение отечественной истории. – М., 1976. – С. 272 – 305.

3. Симина Н.Г. Исторические документы на страницах "Русской старины в 70-80-х годах XIX в. // Исследования по отечественному источниковедению. – М. – Л., 1964. – С. 56 – 61.

4. Васильева Е.Б. Образ декабриста в русской журнальной прессе во второй половине XIX – начале XX вв. / Диссертация на соискание научной степени канд. ист. наук – Омск, 2008. – 248 с.

5. Штакельберг Ю.А. Архив "Русской старины" // К столетию героической борьбы "за нашу и вашу свободу". Сборник статей и материалов о восстании 1863 года. – М., 1964. – С. 292 – 350.

6. Дмитриев С., Федоров В., Бовыкин В. История СССР. Период капитализма / Под ред. С.Дмитриева. – М., 1961. – С. 175-177; Симина Н.Г. Исторические документы на страницах "Русской старины" в 70 – 80-х годах XIX в. // Исследования по отечественному источниковедению. Сборник статей, посвященных 75-летию проф. С.Н.Валка. – М.-Л.: Наука, 1964. – С.197.

7. Муравьев М. Н. Записки его об управлении Северо-западным краем и об усмирении в нем мятежа 1863-1866 гг. // – Русская старина. – 1882. – Т. 36. – С. 389.

8. Вопрос польский, 1806 – 1809 гг. А.Н.Попов. Сообщ. П.Н.Цуриков // Русская старина. – 1893. – Т. 77. – С. 667 – 695; Т. 78. – С. 345 – 376; Письмо генерала Костюшко императору Александру I, 9-го апреля 1814 г. // Русская старина. – 1882. – Т. 34. – С. 242 – 243, 247 – 248; Два письма ген. Костюшко императору Александру I, 13-го июня 1815 г. // Русская старина. – 1882. – Т. 34. – С. 245 – 247, 248 – 250; Россия и Польша при Александре I // Русская старина. – 1882. – Т. 35. – С. 141 – 146; Царство Польское после Венского конгресса. Сообщ. П.Майков // Русская старина. – 1902. – Т. 92. – С. 183 – 194; Отношения поляков к русским в 1816 г. // Русская старина. – 1902. – Т. 112. – С. 34.

9. Москва в 1812 году. Сочинение А.Н.Попова, по новооткрытым бумагам // Русский архив. – 1875. – Т. 7. – С. 269 – 324; Т. 8. – С. 369 – 401.

10. Французы в Москве в 1812 году. Сочинение А.Н.Попова // Русский Архив. – 1876. – Кн. 2. – С. 53 – 409.

11. Сношения России с европейскими державами перед войной 1812 г. – С.-Петербург: Типография В.С.Балашева, 1876.

12. Отечественная война. От Малоярославца до Березины. – СПб, 1877; Отечественная война: от Малоярославца до Березины, 1812 г. Историч. исследование А.Н.Попова // Русская старина. – 1877. – Т.18. – С. 21 – 68, 261 – 307, 419 – 458, 609 – 640; Т. 19. – С. 191 – 216; Т. 20. – С. 35 – 76, 177 – 204, 353 – 365.

13. Славянская заря в 1812 г. (Из бумаг А.Н.Попова). Сообщ. П.Н.Цуриков // Русская старина. – 1892. – Т. 76. – С. 617 – 642; 1893. – Т. 77. – С. 87 – 120.

14. Вопрос польский, 1806-1809 гг. А.Н.Попов. Сообщ. П.Н.Цуриков // Русская старина. – 1893. – Т. 77. – С. 667 – 695.

15. Вопрос польский, 1806-1809 гг. А.Н.Попов. Сообщ. П.Н.Цуриков // Русская старина. – 1893. – Т. 78. – С. – 345 – 376.

16. Император Николай I и Польша в 1825 – 1831 гг. Сообщ. Н.К.Шильдер // Русская старина. – 1900. – Т. 101. – С. 277 – 306, 517 – 544; Т. 102. – С. 51 – 69, 237 – 259, 477 – 504; Т. 103. – С. 1 – 32, 227 – 264.

17. Император Николай I и Польша в 1825 – 1831 гг. Сообщ. Н.К.Шильдер // Русская старина. – 1900. – Т. 101. – С. 295.

18. Чайковский М. С. Записки. Пер. с польск. Турцевич и В. В. Тимощук //Русская старина. – 1896. – Т. 85. – № 1. – С 163 – 176; № 2. – С. 381 – 394; № 3. – С. 619 – 636; Т. 86. – № 4. – С. 155 – 181; № 5. – С. 391 – 405; Т. 87. – № 8. – С. 367 – 404; № 9. – С. 647 – 659; Т. 88. – № 10. – С. 209 – 225; № 12. – С. 653 – 676; 1897. – Т. 89. – № 2. – С. 333 – 370; Т. 90. – № 5. – С. 381 – 404.

19. Записки Михаила Чайковского (Садык-паши) // Киевская старина. – 1891. – Т. 1. – С. 40 – 72; Т. 2. – С. 255 – 268; Т. 3. – С. 463 – 477; Т. 4. – С. 117 – 130; Т. 5. – С. 273 – 287; Т. 6. – С. 446 – 457; Т.7. – С. 85 – 96; Т. 8. – С. 195 – 211; Т. 9. – С.466 – 477; Т. 10. – С. 98 – 107; Т. 11. – С. 276 – 291; Т. 12. – С. 430 – 449; 1892. – Т.8. – С. 246 – 258; Т. 10. – С. 104 – 117.

20. Пригарин А., Сень Д. Михаил Чайковский: биографический портрет на фоне эпохи // Экспедиция. – 2008. – №5.

21. Бронникова Е.В. Журнал "Русская старина" как историографический источник. 1870-1918. / Диссертация на соискание научной степени канд.ист. наук. – М., 1998; Порох В.И. Офицер, историк, издатель: Все о Семевском. – Саратов: СГАП, 1999 – 152 С.

22. История дореволюционной России в дневниках и воспоминаниях . Аннотированный указатель книг и публикаций в журналах. В 5 томах (13 книгах). Под ред. П.А.Зайончковского. – М.: Книга, 1976 – 1989.

23. Муравьев М. Н. Записки его об управлении Северо-западным краем и об усмирении в нем мятежа 1863 – 1866 гг. [Предисл. ред., № 11]. // Русская старина. – 1882. – Т. 36. – № 11. – С. 387 – 432; № 12. – С. 623 – 644; 1883. – Т. 37. – № 1. – С. 131 – 166; № 2. – С. 291 – 304; № 3. – С. 615 – 630; Т. 38. – № 4. – С. 193 – 206; № 5. – С. 459 – 463; 1884. – Т. 42. – № 6. – С. 573 – 584.

24. Муравьев М. Н. Записки его об управлении Северо-западным краем и об усмирении в нем мятежа 1863 – 1866 гг. // Русская старина. – 1882. – Т. 36. – № 11. – С. 387 – 432.

25. Виленские очерки, 1863 – 1865 гг. Из воспоминаний очевидца А.Н.Мосолова // Русская старина. – 1883. – Т. 40. – С. 181 – 182.

26. Штейнберг О. Н. Граф М. Н. Муравьев и его отношения к евреям г. Вильны в 1863-1864 гг. (Из записок раввина). // Русская старина. – 1901. – Т. 105. – № 2. – С. 305 – 320.

27. Егоров А. Е. Воспоминания. // Русская старина. – 1883. – Т. 38. – № 4. – С. 210-214; Зыбин В. А. М. Н. Муравьев в Вильне. (Из рассказов губерн. прокурора) // Русская старина. – 1898. – Т. 96. – № 11. – С. 287-293; Михаил Николаевич Муравьев 1-го мая 1864 г. // Русская старина. – 1883. – Т. 39. – № 9. – С. 653; Два письма (графа) М.Н.Муравьева к шефу жандармов князю В.А.Долгорукову о положении дел в Северо-Западном крае // Русская старина. – 1903. – Т. 116. – С. 561 – 564; Михаил Николаевич Муравьев и его мероприятия в северо-западной России 1864 г. // Русская старина. – 1884. – Т. 42. – С. 573 – 584; Рассказ Андрея Николаевича Муравьева о том, как состоялось назначение его брата, М.Н.Муравьева в Вильну, в 1863 г. // Русская старина. – 1882. – Т. 36. – С. 644 – 646.

28. Берг Николай Васильевич // www.biografija.ru/show.

29. Записки Н.В.Берга о Польских заговорах и возстаніях после 1831 года // Русский архив. – 1870. – Т. 1. – С. 201 – 268, 431 – 502, 631 – 674, 1821 – 1926.

30. Записки Н. В. Берга о польских заговорах и возстаніях, 1831-1862. – М.: Изд. "Русского архива", 1873.

31. Польское восстание в 1863 – 1864 гг. Записки Николая Васильевича Берга // Русская старина. – 1879. – Т. 24. – С. 179 – 264, 397 – 428, 589 – 620; Т. 25. – С. 55 – 88, 515 – 566, 707 – 728; Т. 26. – С. 59 – 84, 259 – 290, 481 – 504, 674 – 702.

32. Берг Н.В. Записки о польских заговорах и восстаниях. 1831 – 1862. В 4 т. – Познань, 1883 – 1885.

33. Берг Н.В. Граф Ф.Ф.Берг // Русская старина. – 1881. – Т. 31. – С. 165 – 166.

34. Берг Н.В. Граф Михаил Николаевич Муравьев. К его "Запискам", напечатанным в "Русской старине" изд. 1882 – 1883 гг.// Русская старина. – 1883. – С. 216 – 229.

35. Берг Н.В. Князь Михаил Дмитриевич Горчаков, 1792 – 1861 г. Биографическо-характеристический очерк // Русская старина. – 1880. – Т. 29. – С. 109 – 124.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ляліна Тетяна Сергіївна – аспірантка кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: слов'янська історіографія другої половини XIX століття.

УДК 930.1

ТЕОРІЯ МОДЕРНІЗМУ В КОНТЕКСТІ ОПТИМІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО ІСТОРІОПИСАННЯ

Юрій ПРИСЯЖНЮК (Черкаси)

Обґрунтовано доцільність подальшого використання науково-пізнавального потенціалу теорії модернізму для дослідження масової історії, передусім минувшини селянства. У своїх міркуваннях автор спирається на деякі результати дискусії, яка тепер триває в середовищі українських, російських і білоруських фахівців.

Ключові слова: теорія модернізму, модернізація, селяни, уявлення, погляди

Обосновано целесообразность дальнейшего использования научно-познавательного потенциала теории модернизма для исследования массовой истории, прежде всего прошлого крестьянства. В своих соображениях автор опирается на некоторые результаты дискуссии, которая сейчас происходит среди украинских, российских и белорусских ученых.

Ключевые слова: терия модернизма, модернизация, крестьяне, представления, взгляды.

Author grounded reasonability of using scientific-educational potential of theory of modernism to study history of commons, first of all peasantry. Author's opinions are based on certain conclusions of debates among modern Ukrainian, Russian and Byelorussian specialists.

*Key word**s:** theory of modernism, modernization, peasants, conceptions, opinions*

Операційне застосування теоретичних основ завжди було обов'язковою складовою історично-наукових досліджень. Водночас завдання оптимізації цих технологій ніколи не знімалося з порядку денного. Академік Ярослав Ісаєвич, який нещодавно залишив цей світ, любив повторювати своїм учням, що "кожна теорія – це спрощення дійсності, адже годі знайти щось складніше за хаос" [1, с. 47].

В останні роки українська історіографія вступила в період справжнього методологічного буму, який, можливо, не такий уже й помітний через щонайменше дві причини. По-перше, далеко не всі служителі Кліо реагують на цю зміну, лише час від часу долучаються до участі в полеміці, віддаючи перевагу традиційному "підсиленню" своїх досліджень тільки завдяки розширення джерельної бази; по-друге, теоретичні аспекти потребують спеціальних ґрунтовних студій і тут уже в режимі тривіальних історіографічних екскурсів працювати недостатньо. Дискусії, що стали

предметом обговорення цього кола завдань на кількох останніх міжнародних конференціях, проведених в Україні, тому підтвердження [2].

Більше того, маємо підстави вести мову про факт перебування історичної науки в "ситуації революції", яка по суті є тією ж методологічною революцією. "Її джерела, – як зазначають російські історики Вероніка Високова й Максим Сосновський, – коріняться в невідповідності класичної методології історії сучасному розумінню світу" [3, с. 170]. Звідси постає питання про формування нової загальнонаукової картини світу "на базі універсального еволюціонізму чи універсальної історії" [3, с. 173].

Мета цієї розвідки набагато скромніша й полягає у спробі узагальнити й оптимізувати досвід залучення теорії модернізму в сучасній українській і почасти білоруській та російській історичній науці, тим самим посприяти розширенню діапазону її подальшого використання.

Актуальність запропонованої проблеми спробуємо підкріпити наступними міркуваннями. За визначенням багатьох істориків теорія модернізму становить одну з найвпливовіших методологічних парадигм сучасної історіографії. Справді, її, так би мовити, присутність і вплив можна спостерігати в багатьох національних наукових школах. Тим часом, урядигоди чуємо й протилежне. Мовляв, теорія модернізму (чи модернізації) не спрацювала. Принаймні, її можливості, як стверджують деякі фахівці, виявилися обмеженими. Такі розмисли прийнято, зазвичай, супроводжувати поширенням песимістичних настроїв, а це, до слова, провокує відмову від досліджень цілої низки перспективних тем. Шкода не така вже й мала, якщо зважити, що перехід від теоретичного рівня до операційного здебільшого відбувається в надто локальних масштабах.

Аби оцінити ту чи іншу пояснювальну модель історії, варто розширити спектр мислення й прискіпливіше поглянути на її системні засади. Отож, у цьому разі першочерговим є тлумачення поняття "культура". Вона постає "певною глобальністю" (Арон Гуревич), тим невидимим всеосяжним середовищем, у яке занурені всі члени суспільства. Далі міркуємо у форматі принципу/концепту цілісності самого суспільства, на який особливо виправдано й доцільно зважувати, коли виникає потреба пояснювати "інтелектуально пасивний" традиційний (тобто домодерний) світ.

Вихід за межі культури конкретного історичного соціуму для дослідника – річ неприпустима. Водночас культура – цей своєрідний "ефір", що рясніє безліччю компонентів, аспектів, візій, рефлексій, які перебувають у взаємодії і їх не так уже й легко (нам здається, що в багатьох випадках і не потрібно) сепарувати один від одного. Тож, аби зрозуміти життя, поведінку, те ж повсякдення людей минулого, важливо спробувати відновити смисловий контекст їхньої епохи – притаманні їм уявлення, цінності, стереотипи свідомості, способи оцінок дійсності. А ще зацікавитися різними типами

наявних культур, шляхами їхньої пертурбації в рамках певних форм соціальності.

Робити це напрочуд складно. Передусім тому, що над істориком постійно тяжіють культурні (ментальні, світоглядні, ідеологічні) смисли його епохи. Ну, скажімо, як йому пояснювати події та явища середньовіччя, коли його позбавляють (чи він робить це сам) нагоди тлумачити категорію "бідності" як соціально-економічного становища? Можна навести й свіжіші приклади. На курсах для вчителів-практиків раз по раз можна чути запитання/репліку: "Ну навіщо Ви, пане лекторе, тягнете нас у той постмодерн, нам і у традиції непогано"? Вочевидь, що такі "професійні настрої" дуже підважують плідність діалогів, не кажучи вже про будь-які оптимістичні перспективи проведення дискусій і серйозних наукових студій.

Автора цих рядків ментальність (ширше культура) як предмет дослідження сама собою цікавила мало. Колеги-історики (дніпропетровський дослідник Олександр Михайлюк та ін.), не кажучи вже за філософів, історіософів, психологів, зробили тут незрівнянно більше. Власне наш науковий інтерес чи не завжди був пов'язаний із людьми – селянами як представниками певної історичної спільноти. У цьому сенсі ментальність була трактована як синтезований внутрішній світ, котрий реально існував, діяв, творив, "визначав портретику"; водночас він – своєрідний метод/механізм входження в незрівнянно ширший світ живих людей конкретно визначеного часопростору. У такому контексті йшлося про явище ментальності в найширшому діапазоні зв'язків і впливів, тобто як про центральний аспект історії, що охоплює всі сфери життя. Для порівняння зауважимо: відомий французький історик Жак Лє Ґоф схильний давати найпростіше означення цієї категорії – "спільне, що його індивід поділяє з іншими людьми свого часу" [4, с. 163].

Схиляючись до тлумачення історії ментальностей як інтерпретації поняття культури в антропологічному значенні, робимо це на тлі згадуваних вище застережень Я. Ісаєвича. Тому синхронно пропонуємо одне гомологічне уточнення, обравши для цього добре відоме з марксистського вчення "засилля в історії господарства, виробничих відносин" [5, с. 34]. Теза про те, що "економіка визначається культурою, так само як суспільство економікою, а саме суспільство діє як система, що підтримує рівновагу між цими категоріями", видається цілком аргументованою й прийнятною [6, с. 57]. Прикро, що тільки для надто вузького кола колег-істориків. Зрозуміти логіку запропонованого вочевидь справді важко, позаяк перша співзалежність ще складніша за другу. Щоправда, вчення Карла Маркса пересічний загал служителів Кліо в Україні звик також сприймати спрощено, а тому мимоволі шукає це полегшення в альтернативних концептах пояснення історичного процесу.

Теорію модернізму не варто інтерпретувати за логікою лінійного процесу, що означало б буквальне "витіснення" традиційного суспільства модерним. Принагідно ще раз нагадаємо, що навіть матеріалістичне розуміння історії, яке за своєю концептуальною сутністю на порядок "стадіальніше" (більш діахронне), не передбачає спрощеного поділу історії на формації. У працях Карла Маркса це положення виписано досить однозначно. І лише заповзяті кон'юнктурники могли дозволити собі писати щось на кшталт вульгаризованого "капіталізм в Україні розпочався 1861 р.". Навпаки, більшість "формаційників" знаходило, окреслювало чи хоча б здогадувалося про значно ширший діапазон можливостей марксистської парадигми. У нашому "культурологічному" випадку це тим більше потрібно робити. Тому поціновувати теорію модернізму через призму дилеми – вдалим чи ні виявився досвід модернізації конкретної історичної спільноти – видається нам таким же недоречним спрощенням.

Ситуативно зазначимо, що в багатьох наукових текстах поняття "суспільство" і "спільнота" вжито як апріорно тотожні категорії, тоді як ідеться про різні масштаби історично сформованих явищ, що потребує відповідної корекції в термінологічній інструменталізації. Такою ж мірою варто було б розрізняти надмірно громіздку "традицію" з гнучкішими "звичками", "манерами", "потребами" тощо.

Коли дослідники стверджують: теорія модернізму не виправдала себе (повністю чи частково) – то це насамперед тому, що саму модерність вони зводять до переліку конкретних критеріїв; за твердженням Ярослава Грицака, до рівня урбанізації, темпів індустріалізації, ступеня суспільної та географічної мобільності, а також масштабів і динаміки зростання освіченості спільноти, її політичної структурованості. Найпоширеніша помилка тут у тому, що критерії модернізації (модерності) застосовують поза "історичною батьківщиною" їхнього виникнення. Іншими словами, методологія й історія (дійсність) у цьому випадку ніби розходяться, існують паралельно й надалі вже не перетинаються.

У зв'язку з цим вважаємо за доцільне бодай фрагментарно повернутися до дискусії, яка мала місце на захисті дисертаційного дослідження "Українське селянство Наддніпрянщини другої половини XIX – початку XX ст. як соціоментальна історична спільнота", що відбувся 15 жовтня 2008 р. у Спеціалізованій ученій раді Дніпропетровського національного університету імені О. Гончара. Конкретно йшлося про те, що її автор узяв на озброєння (як найзагальніший контекст пропонованого висвітлення проблеми) "досить поширену в сучасній історіографії модернізаційну теорію" [7, с. 397]. Разом із тим було наголошено, що українське селянство не "вписалося" (або "вписалося" лише частково) в модернізаційні процеси, які в XIX – на початку XX ст. охопили більшість народів Європи. Виникло питання: можливо, українці належать до тих етнічних європейських груп, які взагалі

неспроможні до модернізації? Як вихід, запорізький історик Федір Турченко запропонував глибше проаналізувати тривалий вплив бездержавного становища України на еволюцію соціоментальних характеристик селянства в пореформений період. Постало очевидним також завдання конкретизації ряду категорій, положень і, відповідно, висновків. Предметно йшлося про потребу поглибленого аналізу понять "консерватизм", "анахронічні ознаки", "генетизм мислення" та ін. А ще нагальним виявилося, додамо від себе, наукове коригування взаємовпливів умовно зовнішньої (соціальної) та внутрішньої (ментальної) історій [7, с. 397]. Бо, скажімо, чинник відсутності (чи наявності) національної держави десь діяв на селянство безпосередньо (з міркуваннями й пропозиціями Ф. Турченка тут цілком погоджуємося), але десь або в чомусь він уже був присутнім опосередковано й давався взнаки не менш ефективно. Через ту ж таки ментальність, на що під час дискусії вказував львівський історик Леонід Зашкільняк, наголошуючи на схожості й навіть подібності понять "соціоментальна історія" та "ментальна історія".

У вузькому значенні модерне суспільство може означити не просто соціум, який переживає швидкі зміни, а й спільноту(и), що свідома(і) цих змін і найголовніше, оцінює(ють) їх позитивно чи навпаки – негативно. У такому разі модерн "по-українськи" не зруйнував стереотипів і мотивів, яким, зазвичай, керується традиційна людина. Скажімо, не відмовившись від сприйняття політики у форматі симпатій/антипатій, відповідних персональних характеристик її лідерів, українській (традиційній) хліборобській спільноті так і не вдалося ні розширити свої уявлення про неї завдяки решту суб'єктів суспільного поступу (підприємців, інтелектуалів), ні виробити модерного розуміння самого явища. Творення модерну відбувалося в той спосіб, що сільський загал виявився мало причетним до його переваг; основні пріоритети та домінації в поглядах, трактуваннях, діях історично були розставлені без його активної участі. Пасивної, як виявляється, також. Відтак пояснення конкретних сюжетів, фактологічного матеріалу в цілому потрібно робити з урахуванням цієї "культурної відсутності". Видається ще очевиднішим, що першочергове завдання фахівців полягає в з'ясуванні термінів, передусім синонімічного ряду категорії "культура". Тобто прояснення тих певних значень, якими люди свідомо чи підсвідомо наділяли свої дії.

Маємо переконання, що теорія модернізму особливо "зручна" для дослідження так званої масової історії, зокрема історії селянства. Цьому сприяє сама сутність найчисленнішої традиційної соціальної верстви. Власне її осілість і циклічність життя, дотримання традицій, звичаїв, мови, віри. Беручи загалом, ідеться про відносно позитивну роль стійкої до іншоетнічних асиміляційних процесів спільноту, котра водночас постає як "джерело" національного формування. І цей традиційний уклад, що домінував не лише демографічно, а й культурно, тривав, як відомо, від "індоєвропейських

джерел до 1930-х рр.” [8, с. 185]. При цьому варто погодитися з думкою, що традиційним суспільством називається лише той тип суспільства, де традиція передається від старшого до молодшого покоління безпосередньо (через прямий особистісний контакт) й усно. Адже в такому разі дослідник набагато меншою мірою перестає бути заручником своїх симпатій чи антипатій до історичної верстви як об’єкта дослідження, принагідно уникає “підозрілих ідеологій архетипів”, котрі, на переконання згадуваного Жака Лє Ґофа, найтісніше пов’язані “з містифікативними вимислами” [9, с. 7].

Перспективним залишається “співпраця” категорій “культура” й “ментальність”. Відомо, що саме культурологи характеризують ментальність у річищі цивілізаційного підходу. Загальна логіка така, що “ментальність є дух народу, хоча і не тотожний духу історичної культури, але сформований на її основі” [10, с. 115]. Її свого часу дотримувалися відомі вчені – Микола Костомаров, В’ячеслав Липинський, Дмитро Чижевський, Олександер Кульчицький, Богдан Цимбалістий, багато їхніх послідовників, а також знаний швейцарський психоаналітик і лікар-невролог Карл Густав Юнг. Особливість дискурсу в тому, що, зазвичай, культурно-ментальні коди-характеристики ці науковці пов’язують з етнічними спільнотами, психологічними національними стереотипами. Саме в такому контексті вони схильні говорити про “взаємодію”, “відштовхування”, “незмінність” людей, чи навпаки, певну “спроможність нівелюватися” [11, с. 200]. Це створює підґрунтя для прояснення багатьох “незручних” тем. Приміром такої, перед якою свого часу спасував навіть Сергій Єфремов, коли на початку ХХ ст. відмовився предметно аналізувати глибокі соціально-психологічні й економічні відмінності між українськими селянами й тутешніми (сільськими) євреями. Адже очевидно, що і юдофобство, і юдофільство були й залишаються психологічно звабливішими підходами, хоча й мало можуть зарадити. До речі, про це цілком однозначно писав відомий український публіцист і політик Сергій Шелухін. Повертаючись до проблеми “співпраці” категорій, згадувані “сукупність уявлень, поглядів, почувань”, як і “спільність певної епохи, географічного регіону і соціального середовища”, напевне що виправдано було б диверсифікувати.

Дослідниця Вікторія Храмова називає менталітет “психологічним оснащенням представників певної культури” [11, с. 199]. Це можуть бути не тільки етноси (нації). Адже інформаційний обмін завжди існував у більш складній і строкатій системі комунікації. На нашу думку, давно вже настав час не лише відмовитися від справді політично підозрілих авто/гетеро стереотипних підходів, чому етнічний ґрунт усе ще дає багато поживи, а навпаки – рішуче розширити діапазон “культурного мислення”, заодно змістивши акценти з об’єкта на суб’єкт дослідження.

Ключовою ознакою теорії модернізму є обов’язковість використання міждисциплінарного підходу. Зрозуміло, коли доводиться мати справу з

інтегральними характеристиками людей (нехай навіть локалізованими усною історією, історією знизу, гендерною історією тощо), історикові важко обійтися без послуг політологів, лінгвістів, психологів, етнологів, соціологів, не кажучи вже про напрацювання культурологів і філософів [12, с. 121–140,159–185,243–266]. Вочевидь варто рішуче позбавлятися тлумачення категорії "культура" в історії, коли "все, до чого причетна людина" сприймалося й пояснювалося майже виключно як додаток до політики, економіки, соціальної сфери.

Отож, є підстави вважати, що теорія модернізму не вичерпала свого практичного (операційного) значення. Доцільність її застосування в історичних наукових дослідженнях пояснюємо далеко не відпрацьованими на сьогодні потенційними можливостями самого категоріального апарату. Напевне що теорія, яку тут узято під захист, не є універсально бездоганною, а тим більше "цілком безгрішною". І все ж вона претендує на почесне місце в епістемологічному арсеналі нинішніх дослідників, позаяк спроможна об'єктивувати погляд на історію, зокрема й епоху самобутньої української модерності. Відтак посприяти науковому проясненню багатьох тем-табу, адже на сьогодні навіть коректно сформульоване твердження "українське селянство завжди залишатиметься до певних меж "таємничим" для дослідників, бо вони змушені повсякчас споглядати його історію очима людей іншої культури" викликає в багатьох колег необґрунтовану політичну підозрілість.

Культура як служниця історії дає змогу спектрально поглянути на таку відому річ, як "масова культура". Варто було б також поглибити наше розуміння цього явища, поширити його на політичне життя й у такий спосіб поглянути на "коротке" XX ст. як на століття "простих людей" – споживачів культурного продукту, створеного "ними самими і для них" (Наталія Яковенко). Розширення за рахунок союзників – соціології, психології та ін. – уже розпочате й триває, проте зовсім протилежну ситуацію спостерігаємо в ідейно-світоглядній царині. Чільні політичні доктрини, насамперед право- і ліворадикальні ідеологічні течії, посприяли згуртуванню багатьох поколінь у "народи", "нації", "робітників", "селян", "трудящих", "експлуатованих" тощо. Власне тому й дотепер люди/маси полюбляють ходити манівцями міфологізованої історії/вибору, тоді як професійна історія/наука покликана, прагне, а вряди-годи й виводить їх на магістральний шлях мислення. При цьому, нагадаємо, науковці несуть безпосередню відповідальність за вдосконалення тільки другого.

Насамкінець укажемо на виразно видиму домінацію ідеї синтезу, єдності глобального бачення, бо "департаменталізація" дослідження історичних подій, явищ, процесів веде до втрати смислів. Теорія модернізму надто продуктивна, коли вона споріднена з культурною антропологією, історією ментальностей (визнаною нині "дещо вузькою"), мікроісторією,

локальною соціальною історією, історією повсякдення, усною історією, а також спектром суміжних гуманітарних наук.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Цитовано за: Портнов А. Історик і традиція // Критика. – 2010. – Число 7–8 (153–154). – С. 47.

2. Див. матеріали: IV Міжнародна наукова конференція "Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття" (27–29 вересня 2010 р., м. Львів), Міжнародна наукова конференція "Історична наука, історична пам'ять і національна свідомість модерної доби в Україні, Білорусі та Польщі" (21–23 жовтня 2010 р., м. Черкаси) та ін.

3. Высокова В.В., Сосновский М.А. Универсальная история в современной историографии // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Вып. 18. – Москва: ЛКИ, 2007. – 400 с.

4. Портнов А. "Західні" категорії в українській пострадянській історіографії: мовні зміни в епоху перекладів // Україна модерна. – 2010. – Число 5 (16). – С. 153 – 182.

5. Жидков В.С., Соколов К.Б. Десять веков российской ментальности: картина мира и власть. – Санкт-Петербург: Алетейя, 2001. – 640 с.

6. Дюпон-Мельниченко Ж.-Б. Французька історіографія XX століття. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів: Класика, 2001. – 170 с.

7. Турченко Ф.Г. Рецензія: Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. – Черкаси: "Вертикаль", ПП Кандич С.Г., 2007. – 637 с. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Вип. XXVII. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – С. 395 – 398.

8. Енциклопедія українознавства: в 11 т. / Репринтне відтворення видання 1955–1995 рр.; гол. ред. В. Кубійович. – Т. 11. Доповнення і виправлення. – Львів: НТШ, 2003. – 398 с.

9. Жак Ле Ґофф. Середньовічна уява / Перекл. з фр. Я. Кравця. – Львів: Літопис, 2007. – 350 с.

10. Кизима В. "Незалежність від" чи "незалежність для"? Маргінальна сутність ментальності України // Віче. – 1993. – № 9. – С. 113–118.

11. Шевченко Н.В., Черних І.Д. Менталітет як категорія наукового пізнання духовного світу людини та нації (огляд вітчизняних досліджень) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку: Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. – К.; Черкаси, 1997. – С. 195–208.

12. Будучыня гісторыі: зборнік артыкулаў па сучаснай гістарыяграфіі / Склад. і навук. рэд. Г. Сагановіч. – Мінск: Медысонт, 2008. – 274 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Юрій Петрович Присяжнюк – доктор історичних наук, професор кафедри історії та етнології України ЧНУ ім. Б. Хмельницького.

Наукові інтереси: соціоментальна історія селянства, українська система освіти як історичний феномен.

УДК 94(477)“1920 – 1930”: 37

ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В 1920 – 1930-Х РР.: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Ірина ТЕЛЕГУЗ (Київ)

Стаття присвячена історіографічному огляду питання освітньої діяльності української інтелігенції в 1920 – 1930-х рр. Особлива увага звертається на необхідність переосмислення ролі інтелігенції, зокрема освітян, у процесі формування української нації.

Ключові слова: інтелігенція, нація, освітня діяльність.

В статье раскрывается историография вопроса образовательной деятельности украинской интеллигенции в 1920 – 1930-х гг. Особенное внимание уделено необходимости переосознания роли интеллигенции в процессе формирования украинской нации.

Ключевые слова: образование, интеллигенция, нация, просветительская деятельность.

Article is devoted the historiography review of a question of educational activity of the Ukrainian intelligentsia in 1920 – 1930. The special attention addresses on necessity of reconsideration of a role of intelligentsia, in particular educational intelligentsia, in the course of formation of the Ukrainian nation.

Key words: intelligentsia, nation, educational activity.

У сучасній історичній науці одним із актуальних питань є з’ясування місця й ролі інтелігенції в процесі формування нації, особливо з урахуванням тих складних процесів, що відбуваються нині в суспільному житті. Наукове й практично-прикладне значення проблем освіти на сучасному етапі української державності зумовлює неослабний інтерес не лише істориків, а й педагогів, філософів, політологів, соціологів, представників інших наук до всього, що лежить у площині теорії та практики розбудови національної освіти. Проблема формування нації в сучасній Україні також є однією з пріоритетних тем наукових досліджень.

У дослідженнях В. Коцура та О. Висовень [23; 22], О. Ситнікова [38] здійснено спробу систематизувати історіографічний огляд культурно-освітньої діяльності інтелігенції та розвитку освітньої сфери в Радянській Україні в 20 – 30-х рр. ХХ ст. Однак переосмислення тих процесів, які відбувалися впродовж зазначеного періоду, потребує сьогодні нових методологічних підходів та інших схем розгляду наукових досліджень з питання розвитку українського суспільства в цілому та діяльності інтелігенції зокрема.

Мета дослідження – проаналізувати сучасну українську історіографію проблеми освітньої діяльності української інтелігенції. Основна увага

звертається на вплив освітян у сфері масової освіти в Радянській Україні. Історіографія діяльності інтелігенції у сфері вищої освіти потребує окремого висвітлення.

Саме поняття українська інтелігенція у 1920 – 1930-х роках уже може викликати дискусію. Українська інтелігенція в цей період перебувала і в Радянській Україні, і в Галичині, і на Буковині, і в еміграції. У 1920-х роках між галицькою, емігрантською та українською інтелігенцією в Радянській Україні існували науково-культурні, освітні та особисті зв'язки. Тому й цей фактор потрібно враховувати для усвідомлення впливу інтелігенції на розвиток освіти в Радянській Україні. Зважаючи на те, що це період активного становлення націй в Європі, діяльність інтелігенції теж потрібно розглядати цілісно в контексті цього процесу.

В одній розвідці осягнути весь історіографічний масив неможливо, тому виникає потреба зупинитися на тих аспектах, які стосуються розвитку освітньої сфери Радянської України й мають вагоме значення для цього дослідження.

З кінця 80-х років XX ст. у зв'язку із політичними змінами в Радянському Союзі й у світі почався новий етап у розвитку досліджень з історії України, зокрема заявленої нами проблематики. Розпад СРСР, зникнення Української РСР та поява на її місці незалежної України різко змінили політичну кон'юнктуру, в якій розвивалася історична наука. Старий поділ між радянською та еміграційною історіографією зникає і в дослідженнях історії України в пострадянські роки як на Сході, так і на Заході, спостерігається щораз більше паралелей і подібностей.

Характерною тенденцією історичних досліджень стало заповнення так званих білих плям. Хронологічний період української історії між Першою і Другою світовими війнами став одним із найбільш досліджуваних. Введення в науковий обіг раніше недоступних документів привело до накопичення нових фактів. Історики почали переосмислювати політичні й освітні процеси 1920 – 1930-х рр.

Для цього етапу стали характерними пошуки нових підходів до вивчення суспільно-політичних та освітніх проблем в Україні у 1920 – 1930-х рр., прагнення розширити джерельну базу досліджень, налагодити тісну співпрацю учених різних країн. Варто відзначити також ще одну особливість розвитку української науки. Після 1991 р. відбулася переорієнтація зовнішніх зв'язків української історіографії з українсько-російської орбіти в багатосторонні стосунки. Досвід зарубіжної історіографії став доступнішим для українських науковців, вийшли друком перекладні видання світової історичної науки, які значно розширили поле наукової діяльності для вітчизняних дослідників. Усю літературу цього етапу умовно можна розділити на декілька тематичних груп. До першої групи належать наукові дослідження, які безпосередньо висвітлюють місце й роль діяльності інтелігенції в суспільстві.

Першою спробою узагальнення історії української інтелігенції ХХ ст. стала колективна монографія за редакцією Ю. Курносова [33]. Дослідники розкрили внесок творчої та наукової інтелігенції в культурне будівництво, а також тиск з боку партійно-державних органів на її діяльність, проте, роль інтелігенції в освітньому русі висвітлена дуже фрагментарно.

Вагомий внесок у розробку проблеми розвитку української інтелігенції, суспільних процесів у 1920-х – 1930-х рр. в Україні зробив Г. Касьянов [16]. Він один із перших звернувся до питань становища інтелігенції в українському суспільстві, у тому числі педагогічних і науково-педагогічних кадрів. Його дослідження дають змогу зрозуміти сам феномен інтелігенції, процес її творення, а також ті зміни, які відбувалися в її соціальній структурі впродовж XIX – XX ст. [17].

У той же час, Л. Ткачова та В. Масненко теж приділяли увагу феномену інтелігенції, процесу формування її в Україні, суспільно-політичним позиціям інтелігенції в суспільстві, її соціальній структурі [42]. Певний інтерес становить і стаття Л. Ткачової про учительські організації України [43].

1997 р. вийшла монографія І. Кліцакова, в якій висвітлюються умови й напрями діяльності педагогів. Хоча праця написана на широкій джерельній базі, однак усе ще на основі радянської методології [21].

Українські вчені О. Рубльов і Ю. Черченко стверджують, що прагнення об’єднання всіх гілок української нації та етнічних територій в єдиній національній державі було основою діяльності прорадянської галицької інтелігенції й визначило її трагічну долю в умовах сталінщини [37]. О. Рубльов ґрунтовно висвітлив роль західноукраїнської інтелігенції в загальнонаціональних політичних та культурно-освітніх процесах, особливу увагу автор звернув на участь галицької інтелігенції у здійсненні політики “українізації” в Радянській Україні [36].

Публікації С. Віднянського, С. Ульяновської та В. Ульяновського допомогли краще зрозуміти мету освітньої діяльності товариств й організацій, наукових інституцій української еміграції [8; 46].

Д. Бачинський простежує у своїх працях місце й роль інтелігенції в українізаційних процесах 1920 – 1930-х рр., доводить, що національно свідома інтелігенція була рушійною силою українізації [4]. Соціально-професійний статус та культурно-освітній рівень науково-педагогічної інтелігенції у 1920 – 1930-х рр. стали предметом наукового дослідження М. Кузьменко. Твердження автора про те, що написання підручників є лише професійним завданням інтелектуальної еліти, її громадським обов’язком, який у будь-якому разі не є політичним вчинком [24], ми піддаємо сумніву.

Глибше вивчити проблему дозволяють праці, що присвячені життєдіяльності видатних особистостей, які займалися освітньою діяльністю в досліджуваний нами період. Аналіз їхньої діяльності в контексті загальнонаціонального розвитку допомагає адекватно реставрувати перебіг

історичних подій, адже за певними явищами та ситуаціями стоять конкретні люди. У зв'язку з цим важливе значення мають праці В. Даниленка та А. Кравченко, Т. Беднаржової, В. Ляхоцького, В. Солдатенка та ін. [14; 5; 28; 41]. Хоча головна увага в таких дослідженнях зосереджена на висвітленні діяльності однієї особи, але наведені матеріали відображають ту суспільно-політичну позицію, яку займали освітяни в період 1920 –1930-х рр.

Важливе значення в дослідженні стосунків радянської влади та інтелігенції мають праці Ю. Шаповала, В. Даниленка, Г. Касьянова, В. Кульчицького, В. Марочка і Г. Хілліга, В. Пристайко і Ю. Шаповала, О. Безотосного та дисертації І. Автушенка, В. Очеретянка ін. [47; 18; 13; 30; 35; 6; 1; 34]. Політика тоталітарного режиму щодо інтелігенції, репресії представників інтелігенції висвітлені на широкій джерельній базі, архівних матеріалах. Ці дослідження значною мірою допомагають зрозуміти проблеми місця, становища, умов діяльності української інтелігенції, загалом проблеми українського суспільства.

До другої групи досліджень можна віднести наукові праці, в яких розглядаються проблеми розвитку масової освіти в 1920 – 1930-х рр. Цей хронологічний відрізок часу й ті події, які відбувалися в освітній сфері впродовж останніх років, стали предметом дослідження багатьох вітчизняних науковців. З'явилися наукові праці на основі широкої архівної бази, доступ до якої раніше був суворо обмежений.

Серед тематики досліджень домінують ті, які висвітлюють урядову політику українізації і в такому ж контексті розглядають розвиток освіти [45]. Г. Єфименко, зокрема, розглядає у своїй монографії напрями реалізації освітніх реформ у контексті національно-культурної політики керівництва ВКП(б) в Україні у 1932 – 1938 рр. [15, с. 5.].

Слід згадати дисертаційне дослідження В. Липинського, присвячене становленню й розвитку системи освіти в Радянській Україні у 1920-х рр. [26]. В. Борисов розглядає місце загальноосвітньої школи в системі народної освіти Української СРР, доводить значення загальної освіти при підготовці кваліфікованих фахівців у період відновлення народного господарства УСРР [7]. Певні особливості розвитку освіти в східноукраїнському регіоні подає у своїй монографії В. Курило [25]. Над питанням розвитку освітньої системи в Україні у 1920 – 1930-х рр. працює й Т. Антонюк [3].

Щодо позашкільної освіти маємо не так вже й багато наукових досліджень. Проблемі ліквідації неписьменності й малописьменності присвячене дослідження В. Гололобова [11]. Він дослідив проблему формування системи ліквідації неписьменності, показав створення структури лікнепу, типи лікнепів і форми навчання неписьменних, розвиток процесу ліквідації неписьменності, відзначив недоліки, що спостерігалися в цій справі. У той же час у роботі В. Гололобова спостерігаються невідповідності стосовно початку всенародної освітньої кампанії серед дорослого населення,

форм і типів навчальних закладів, що готували педагогів на початку 1920-х років, кількості неписьменних дітей тощо.

Частково питання розвитку освіти в селі у 1929 – 1938 рр. порушується в науковій праці Я. Мандрика [29], а Л. Вовк розкриває громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні й особливості розвитку освіти дорослих [9].

Розгляду українського книжкового руху як історичного явища присвячена монографія Т. Ківшар [20]. У ній значна увага приділяється особливостям книжкового руху доби визвольних змагань і до 1923 р., зокрема видавництву й розповсюдженню підручників. Певний інтерес має й праця О. Удода, у якій автор звертається до підручників з історії й розглядає їх з ціннісного підходу [44].

До третьої групи наукових досліджень належать праці які присвячені проблемі формування націй. У випадку наукового дослідження освітньої діяльності української інтелігенції в контексті процесів націотворення принципово важливим питанням є ознайомлення із науковими працями іноземних та діаспорних дослідників, які присвячені теорії нації та націоналізму.

Здобутки світової історичної думки останніх десятиріч засвідчують увагу науковців до проблем націотворення. Загальнопізнавальне значення в дослідженні процесу націотворення мають праці, які дають загальне уявлення про сучасні теорії нації й націоналізму. Важливе значення має третя частина монографії Г. Касьянова “Український проект”. Тут автор пропонує на зміну терміна“національне відродження” альтернативний – націотворення, оскільки за змістом і за формою українське “національне відродження” було саме творенням нації, а інтелектуальна еліта, як суб’єктивний чинник, мала вирішальне значення для цього процесу [19].

Стислий і зрозумілий вступ до основних понять та різновидів націоналістичної ідеології, а також чіткий аналіз основних конкурентних систем понять і концепцій націй та націоналізму – примордіалізму, переніалізму, модернізму та етносимволізму – подає у своїй праці провідний фахівець з питань виникнення й розвитку сучасних націй, професор Лондонської школи економіки Ентоні Сміт. При цьому він наголошує на етнічному підґрунті націй [39; 40].

Досить цінною при дослідження теми є концепція Б. Андерсона, який дотримується думки, що “нація – це уявлена спільнота” й при цьому наголошує, що одним із чинників, які підготували культурно-духовний ґрунт для появи націй, був так званий “друкарський капіталізм”. Тобто друкарство й книгопоширення як фактори розповсюдження інформації відіграли значну роль у процесі формування націй [2].

Одним із найвпливовіших варіантів наукового осмислення феномена нації та націоналізму є теорія Е. Ґелнера. Виникнення націоналізму і націй Е. Ґелнер пов’язує з глибинними потребами суспільного розвитку, шукаючи

причину глобальних зрушень у соціально-економічних умовах, він наголошував на тому, що об'єктивність націоналізму реалізується в діяльності людей. Концепція Е. Ґелнера має значну наукову цінність. Як один із провідних фахівців серед дослідників феномена нації і націотворення, він у своїх працях особливу увагу приділяє ідеї освітньої системи й "високої культури" як головних важелів модернізації [10].

Про зростання інтересу українських науковців до проблеми націотворення свідчать наукові дослідження останніх років. Такі праці розглядають цей процес у різних аспектах, оскільки він є дуже різноплановим і багатоаспектним. Для розуміння загальних тенденцій, пов'язаних із розгортанням націотворчих процесів в Україні, важливе значення мають праці Я. Грицака [12].

Суттєво змінюють наші уявлення про дійсність і показують їх в іншій перспективі, дозволяють переосмислити процеси формування модерної України наукові дослідження Р. Шпорлюка [48;49;50;51] .

Дослідження Л. Нагорної присвячене формуванню національної ідентичності в Україні [32]. Про важливі аспекти формування національної ідентичності в містах Радянської України у 20-х роках ХХ ст. опубліковано статтю професора одного із американських університетів Ю. Лібера, який уважає, що завдяки україномовній системі освіти й україномовним засобам інформації селяни ставали українцями [27].

Отже, усі названі дослідження порушують ті чи інші аспекти, однак на сьогодні немає праці спеціально присвяченої аналізу освітньої діяльності інтелігенції в контексті процесів націотворення. Перспективним напрямом подальшого дослідження може стати комплексне вивчення освітньої діяльності інтелігенції й особливостей впливу освіти на формування української модерної нації в тих українських етнічних землях, які перебували під владою різних держав.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Автушенко І. Б. Тоталітаризація культурної сфери суспільного життя в УРСР (20 – 30-ті рр. ХХ ст.). – Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – К., 2001. – 20 с.

2. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування про походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 271 с.

3. Антонюк Т. Розвиток освітньої системи в УСРР (20-ті – початок 30-х років) // Історичний журнал. – 2004. – № 6 – 7. – С. 90 – 96.

4. Бачинський Д. В. Інтелігенція Української СРР в українізаційних процесах 20-х – початку 30-х років ХХ ст.: Автореф. дис...канд. іст. наук: 07.00.01. – Чернівці, 2004. – 20 с.

5. Беднаржова Т. Степан Сірополко – подвижник українського шкільництва. – Львів: Вільна Україна, 1998. – 317 с.

6. Безотосний М. Україна в добу сталінщини: історія опору. – К., 2002. – 128 с.

7. Борисов В. Л. Становлення та розвиток загальноосвітньої школи в Україні 1920 – 1933 рр.: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.

8. Віднянський С. В. Міжвоєнна українська еміграція в Чехословаччині: культурно-громадське і науково-освітнє життя // XII з'їзд славістів. Історія, джерелознавство, культурологія та етнологія слов'янських народів. Доповіді. – К., 1998. – С. 40 – 72.

9. Вовк Л. П. Громадсько-педагогічне сподвижництво в Україні (етапи і особливості). – К.: Пошуково-видавниче агентство, Видавничий центр "Просвіта", 1998. – 179 с.

10. Ґелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с.

11. Гололобов В. М. Ліквідація неписьменності серед дорослого населення України у 20-х роках: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Запоріжжя, 1998. – 19 с.

12. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.

13. Даниленко В. М., Касьянов Г. В., Кульчицький С. В. Сталінізм на Україні: 20 – 30 – ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 344 с.

14. Даниленко В. М., Кравченко А. А. Володимир Дурдуківський – педагог, критик, громадський діяч (1874 – 1938). – К.: Ніка-Центр, 2000. – 72 с.

15. Єфіменко Г.Г. Національно-культурна політика керівництва ВКП(б) в Україні 1932-38рр. (Освіта і наука). – К., 2000. – 72 с.

16. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція 1920-х-1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.: Глобус, Вік; Едмонтон: Канадський ін-т Укр. Студій Альберт. Ун-ту, 1992. – 176 с.

17. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі XIX – XX ст.: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – 176 с.

18. Касьянов Г. В., Даниленко В. М. Сталінізм і українська інтелігенція (20 – 30-ті роки). – К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.

19. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія. – К.: Либідь, 1999. – С. 295.

20. Ківшар Т. Український книжковий рух як історичне явище (1917 – 1923). – К.: Логос, 1996. – 344 с.

21. Кліцаков І .О. Педагогічні кадри України (1917 – 1937 рр.). – Донецьк, 1997. – 310 с.

22. Коцур В. П. Висовень О. І. Інтелігенція в культурно-освітньому розвитку УСРР (1920-ті – початок 1930-х рр.): історіографія. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – 170 с.

23. Коцур В. П. Історичні дослідження: упереджені факти та об'єктивні оцінки (соціальні зміни та політичні процеси в Україні 1920-х – 30-х рр.: історіографія). – К.: Наукова думка, 1998. – 506 с.

24. Кузьменко М. М. Науково-педагогічна інтелігенція в УСРР 20-х – 30-х років: соціально-професійний статус та освітньо-культурний рівень. – Донецьк: НОРД-ПРЕСС, 2004. – 455 с.

25. Курило В. С. Освіта та педагогічна думка східноукраїнського регіону у XX столітті. – Луганськ: ЛДПУ, 2000. – 460 с.

26. Липинський В. В. Становлення і розвиток нової системи освіти в УСРР у 20-ті роки: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 – Х., 2001. – 39 с.

27. Лібер Ю. Питання національної ідентичності в містах Радянської України в 20-х роках XX ст. // Україна модерна. – Львів, 1999. – Ч. 2 – 3. – С. 216.

28. Ляхоцький В. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К.: Видавництво ім.Олени Теліги, 2000. – 528 с.

29. Мандрик Я. Культура українського села в період сталінізму 1929 – 1938 рр. – Івано-Франківськ, 1998. – 254 с.

30. Марочко В. Хілліг Г. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929 – 1941). – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.

31. Масненко В. В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921 – 1928 рр.: Дис. канд. іст. наук: 07.00.02 – К., 1992. – 239 с.

32. Нагорна Л. Національна ідентичність в Україні. – К.: ІПіЕНД, 2002. – 272 с.

33. Нариси історії української інтелігенції (перша половина XX ст.): У 3-х книгах / Білокінь С. І., Бойко Е. Д. та ін. – К., 1994. – Кн. 2. – 171 с.

34. Очеретянко В. І. Обмеження інтелектуальної свободи як один із засобів формування і функціонування тоталітарної системи в Україні (20 – 30-ті рр. XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 – Х., 1999. – 19 с.

35. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ – НКВД. Трагічне десятиліття: 1924 – 1934. – К.: Україна, 1996. – 335 с.

36. Рубльов О. С. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914 – 1939). – К., 2004. – 632 с.

37. Рубльов О. С. Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції. – К.: Наукова думка, 1994. – С. 6.

38. Ситніков О. П. Освіта в Українській СРР (1920-і роки): історіографія: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 – К., 2003. – 15 с.

39. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. / Пер. з англ. – К.: ”К.І.С.”, 2004. – 170 с.

40. Сміт Е. Національна ідентичність. – К.: Основи, 1994. – 223 с.

41. Солдатенко В. Ф. Незламний. Життя і смерть Миколи Скрипника. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга Пам’яті України”, 2002. – 352 с.

42. Ткачова Л. І. Соціальне обличчя української інтелігенції 20-30-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Вип. 2. – К., 1992.– С. 68 – 74.

43. Ткачова Л.І. Учительські організації України (поч. XX ст.) // Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – С. 21 – 36.

44. Удод О. Історія: осягнення духовності. – К.: Генеза, 2001. – 192 с.

45. Українізація” 1920 – 30-х років: передумови, здобутки, уроки. Колективна монографія / За ред. В. А. Смолія. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 392 с.

46. Ульяновська С., Ульяновський В. Українська наукова і культурна еміграція у Чехо-Словаччині між двома світовими війнами // Українська культура. – К.: Либідь, 1993. – С. 477 – 498.

47. Шаповал Ю. Україна 20 – 50-х років: сторінки ненаписаної історії. – К., 1993. – 351 с.

48. Шпорлюк Р. Етнос і соціум. Вступ // Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К.: Генеза, Довіра, 1996. – С. 15 – 20.

49. Шпорлюк Р. Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі / Г. Касьянов (пер. з англ., передм.). – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.

50. Шпорлюк Р. Комунізм і націоналізм; Карл Маркс проти Фрідріха Ліста /Пер. з англ. Г. Касьянов. – К.: Основи, 1998. – 479 с.

51. Шпорлюк Р. Творення модерної України: західний вимір // Критика. – 2004. – Ч. 7 – 8. – С. 16 – 26.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Телегуз Ірина Олександрівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова.

Наукові інтереси: культурно-освітня діяльність української інтелігенції в першій чверті XX століття й формування української модерної нації.

РОЗДІЛ V

ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО

УДК 908(477.73)

ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА МИКОЛАЇВЩИНИ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Галина БАБІЙЧУК (Миколаїв)

У статті розкрито проблему розвитку історичного краєзнавства на Миколаївщині в перше повоєнне десятиліття (1945-1953 рр.). Досліджені численні аспекти й проблеми історіографії повоєнного голоду та репресій, які були найбільш сфальсифікованими й не до кінця дослідженими.

Ключові слова: історичне краєзнавство Миколаївщини, історіографія проблеми.

В статье раскрыто проблему развития исторического краеведения на Николаевщине в первое послевоенное десятилетие (1945-1953 гг.) Исследованы многочисленные аспекты и проблемы историографии послевоенного голода и репрессий, которые были наиболее сфальсифицированными и не до конца исследованы.

Ключевые слова: историческое краеведение Николаевщины, историография проблемы.

The article deals with the issue of Local History in the Mykolaiv region in the first postwar decade (1945-1953 biennium). Study the many aspects and problems of postwar historiography of hunger and repression that were the most fraudulent and not fully investigated.

Key words: Historical Study of Mykolayiv, historiography of the problem.

Сучасні реалії життя вимагають переосмислення ролі історіографії науково-краєзнавчих доробків розвитку Миколаївщини в накресленні орієнтирів власного майбутнього. Перед науковцями відкриті широкі можливості для розробки концептуальних підходів та поглибленого неупередженого аналізу минулого. Уперше на краєзнавчих матеріалах Миколаївщини під новим кутом зору робиться спроба проаналізувати малодосліджені проблеми історіографії перших повоєнних десятиліть. До цього спонукає методологічний плюралізм, відкриття недоступних раніше архівних фондів та “спецархівів”, відкриття науково-освітнього

інформаційного середовища для дискусій із зарубіжними колегами. Однак звернення до повоєнного періоду історії України не є випадковим, оскільки зростання політичної свідомості й громадянської активності наштовхувалися на той же довоєнний тоталітарний стиль державного керівництва. Хоча й відбулася подальша консервація сталінського режиму, проте повністю паралізувати паростки лібералізму не вдалося.

Актуальність статті полягає в дослідженні численних аспектів і проблем історіографії Великої Вітчизняної війни післявоєнного періоду, повоєнного голоду й репресій, які були найбільш сфальсифікованими та не до кінця дослідженими. Протягом десятиріч в історичній літературі вивчалася лише позитивна діяльність партійних органів, спрямована на боротьбу проти фашистських загарбників, оскільки вона суворо редагувалася під наглядом відповідних контролюючих органів. Якщо й обумовлювалися невдачі та прорахунки, то мимохідь і в таких інтерпретаціях, з яких не можна було зробити правильних висновків.

Метою статті є формування ціннісних орієнтацій та громадських якостей майбутніх поколінь через історичні чинники, що сприяли розвитку історичного краєзнавства на Миколаївщині в повоєнне десятиліття й аналіз історіографії науково-краєзнавчих доробок про перші повоєнні десятиліття цього краю .

Уже в 1943 – 1944 рр. було прийнято ряд постанов про відродження краєзнавства: утворення нових музеїв різних профілів та видів, забезпечення відбудови художніх промислів та ремесел [3].

Після закінчення Великої Вітчизняної війни на порядку денному серед інших питань постала проблема відродження краєзнавства. Ініціатором позитивних зрушень серед наукових установ виступала Академія наук. Завдання було не з легких: на хвилях репресій та вирі війни втрачено було золотий фонд – загинула основна частина науковців. Країна лежала в руїнах.

Краєзнавець І.В.Гаврилова в публіцистичній статті "З історії краєзнавства Миколаївщини (1944 – 1960)" акцентує увагу на тому, що в перші повоєнні десятиліття в краєзнавстві Миколаївщини домінували проблеми вивчення вирішальних етапів побудови соціалістичного суспільства. Патріотичні звершення народу вивчалися не тільки дорослими, але й школярами. Велика увага приділялася вивченню природних ресурсів нашого краю. Були епізодичні спроби продовження етнографічних досліджень, які обмежувалися сучасним фольклором.

Відомий український історик, краєзнавець і педагог В.І. Стрєльський ще в довоєнний період виявив в архівних фондах міста й області багато документів з історії Миколаєва і приступив до складання першої в житті великої археографічної роботи – фундаментального збірника документів "З історії міста корабелів". Однак збірник не побачив світ**.** За неповні шість років перебування в Миколаєві опублікував понад 50 статей з історії

корабельного краю. Матеріали дисертації були вже закінчені до початку війни, однак під час окупації 1941 року вчений закопав текст дисертації разом з іншими документами в металевій скриньці у дворі архіву. Через три з половиною роки скриньку відкопали. У березні 1945 р. вийшла стаття В.І.Стрєльського "Великі традиції революційної боротьби" (революційні події 1903 – 1905 рр. на Миколаївських суднобудівних заводах), а в квітні того ж року – стаття "Моя праця над історією Миколаєва". Цього ж року він захистив першу кандидатську дисертацію під назвою "Історія міста Миколаєва" про історію нашого міста. Це дало поштовх молодим науковцям для вивчення історії Миколаївщини.

Доктор історичних наук, професор, видатний фахівець в галузі джерелознавства вітчизняної історії, теоретико-методологічних проблем та методики джерелознавчого аналізу В.І.Стрєльський написав понад 300 наукових праць. З кінця 50-х років він разом з викладачами його кафедри займався створенням документальної історії Чорноморського суднобудівного заводу в Миколаєві [4].

Краєзнавчі дослідження були під контролем влади, у її полі зору. Політика в цей час порівняно з довоєнними роками зовсім не змінилася. Про це свідчать матеріали звіту про роботу Академії наук Української РСР 1946 р. Там зазначалося: "Буржуазно-націоналістичні концепції української культури, створені Грушевським і його так званою школою, прямо або безпосередньо просочувалися в роботу літературознавців, фольклористів, істориків Академії і праці їх ставали об'єктивно шкідливими" [6].

Першочергова увага державних органів приділялася відновленню роботи видавництв, преси, радіомовлення. З відбудовою поліграфічної бази збільшуються кількість назв і тиражі газет та журналів. Почали виходити обласні газети "Південна правда", а 1 лютого 1945 вийшов перший номер газети обкому і міськкому КПУ "Бузька зоря".

Розгорнули свою діяльність краєзнавчі товариства. Одним з перших виникло товариство вивчення Миколаївського краю. Підготовча робота велася з березня 1946 р., коли в газеті "Бугская заря" з'явилася стаття В.П.Горбова (співробітника природо-краєзнавчого музею) "Организуем краеведческое общество". У ній автор зазначав, що виникла нагальна потреба в залученні різних верств населення до краєзнавчих досліджень: "В работе этого общества могут принять деятельное участие профессора, учителя и преподаватели институтов, работники хозяйственных организаций и колхозники, работники музеев и юные натуралисты" [2, с. 38].

1 серпня 1946 р. була прийнята постанова про створення Миколаївського обласного товариства краєзнавства, яке отримало статут і необхідну літературу з Московського науково-дослідного інституту музейно-краєзнавчої роботи. Були накреслені основні напрями досліджень: історичне

минуле, економіка, корисні копалини, тварино-рослинний світ нашої області [10].

До складу ініціативної групи увійшли працівники Миколаївського історичного та природо-краєзнавчого музеїв, які на загальних зборах затвердили склад бюро: М.Л.Блохін – заступник голови облвиконкому, В.Захваткін – професор, завідуючий кафедрою зоології педінституту, С.Яковлєв – директор природо-краєзнавчого музею, С.Ластовка – старший науковий співробітник історичного музею, В.Горбов – науковий працівник природо-краєзнавчого музею, І.Д.Ратнер – науковий працівник історичного музею, Г.Голдін – інженер-геолог [9].

Під керівництвом Л.М.Славіна досліджувалася Ольвія. 1946 р. співробітниками Ольвійської експедиції Інституту археології АН УРСР оновилися розкопки. Вони мали науковий характер, де чітко фіксувалося точне місцезнаходження пам`яток, їхня площа, потужність культурного шару, збирався підйомний матеріал тощо, а заповідник виділено в окрему структурну одиницю відділення суспільних наук Академії наук УРСР. Проводили перші гідро-археологічні дослідження кандидат історичних наук А.В. Бураков, Б.В. Борисов (наприкінці 60-х був директором заповідника), М.Я. Красняк, які консервували архітектурні залишки. Функціонування заповідника було нерозривно пов'язано з розвитком історичного краєзнавства.

Музей у Вознесенському районі на той час мав три відділи: зоологічний, еволюційний, геолого-мінералогічний. Однак у газеті “Південна правда” на той час писалося: “Відвідувач музею може подивитись на хороші колекції метеликів, майстерно зроблені фігури тварин і птахів, але марно шукати тут подиху нового життя нашої країни” [2].

Миколаївський обласний краєзнавчій музей під час Великої Вітчизняної війни працював, і при ньому діяла антифашистська підпільна організація. У повоєнні часи співробітниками музею проведено реекспозицію та реставрування експонатів. Інтерес до історії та природи рідного краю зростав [7].

У листопаді 1950 року відбулося об'єднання історичного та природничого музеїв у Миколаївський обласний краєзнавчий музей. Для природничої колекції було створено так звану “шкільну кімнату”, де експонувалися предмети із відомої колекції Е.П. Францова: мінерали, корали, опудала тварин, птахів, риб, навіть декілька аномалій. Це було поштовхом для розвитку краєзнавства на Миколаївщині [4].

Поряд з цим миколаївські поети, письменники, гумористи, не зупиняючись продовжували свою літературну діяльність в умовах тогочасного тоталітарно-партійного ідеологічного диктату, проходячи через ретельну цензуру.

Наш земляк прозаїк П.С.Ходченко**,** член Спілки письменників СРСР видав збірки оповідань, нарисів, зокрема: п’єси “Партизани”, “Грозові ночі”

(1941), “П’єси” (1944), повісті “Сорочинська трагедія” (1940), “На визволеній землі” (1950). Обласному літературному об’єднанню у зв’язку з 30- річчям його заснування надано ім’я Павла Ходченка (1976).

Прозаїк О.О.Сизоненко після війни працював робітником на Чорноморському суднобудівному заводі в Миколаєві, у відділі пропаганди й агітації обкому партії, у редакції “Блокнота агітатора”. Друкуватися почав з 1949 року – в журналі “Вітчизна” надрукував оповідання “Весна”, а 1951 року вийшла перша збірка оповідань “Рідні вогні”.

Після звільнення області від німецьких загарбників почалося відродження *радіовузлів.* За станом на 1 квітня 1947 року на Миколаївщині діяло майже 15 тисяч радіоточок, а в самому Миколаєві – 8639 [11].

Із уведенням першої черги трипрограмного мовлення абоненти Миколаївського регіону мали змогу слухати по спеціальних гучномовцях, крім першої всесоюзної програми "Промінь", і третю всесоюзну програму "Маяк". Проте роль місцевого радіомовлення як одного з найбільш дієвих засобів з мобілізації сил народу на відбудову народного господарства, не знайшла чільногорозкриття в історичній літературі.

У перші повоєнні роки радіокомітет очолював Л.З.Ланін. Потім ним опікувалися О.П.Персіянов, В. М. Колісніченко. На радіо прийшов працювати й Михайло Іванович Божаткін – член Спілки письменників СРСР, якого змінила 1953 року В.К.Божаткіна.

Близько тридцяти років письменник займався дослідженням дій десантного загону під командуванням старшого лейтенанта К.Ф.Ольшанського та пошуками десантників. Наслідок цих досліджень – книга “Десант принимает бой”(1998).

Із обласним радіо співпрацювало багато громадських кореспондентів, журналістів. Серед них: завідувач громадської редакції університету “Якість: проблеми, пошуки, ініціатива” О.С.Романов та автор популярних програм “Бійці ленінської гвардії” П.Д.Мущинський**,** воєнний історик, дослідник воєнної історії Південноукраїнського краю, журналіст, член та голова ради воєнно-наукового товариства в місті Миколаєві, ветеран війни. Йому присвоєно почесне звання Заслуженого працівника культури України, за активну участь у написанні “Історії міст і сіл Української РСР”.

Доктор історичних наук, професор В.П.Шкварець у книзі “Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого” акцентував увагу: “в умовах тогочасного тоталітарно-партійного ідеологічного диктату, всеосяжної цензури не просто було писати і публікувати П.Д.Мущинському…” У грудні 1962 року в газеті “Південна правда” з’явився перший нарис П.Д. Мущинського з військової тематики, згодом в обласній пресі друкувалися цілі серії його нарисів (за останні 22 роки надруковано 1137 нарисів, статей, повідомлень). Багаті матеріали з історії Миколаївщини 1941 – 1945 рр. зберігаються у фонді П.Д.Мущинського в державному архіві

Миколаївської області. Там же зберігається рукопис його дипломної роботи "Бойові дії танкового корпусу 3-го Українського фронту в Березнегувато-Снігурівській операції". Підсумками вивчення історії оборони й визволення Миколаївщини 1941 – 1945 р. стали також його книги "На воєнному посту", "На честь подвигу на Інгулі" (1975), "Непідкорений Буг" (1980) [8].

Однак науковий співробітник Миколаївського обласного краєзнавчого музею Г.І.Марунич згадувала про нього в статті "Словом публіциста": "Він віддавався справі сповна, без оглядки, був непримиренним до найменшої фальші, найдрібнішої неточності, наскільки це було можливо в умовах неототалітарного режиму і підцензурного диктату. Критикував псевдо дослідників, незважаючи на особистості, аж до Інституту воєнної історії та інших. Зате люди поважали його, рахувалися з його думками, а редакції часто звіряли з ним різні матеріали з воєнної тематики"[9].

Науковець А.А.Погорєлов у своїй праці "Південь України в початковий період Великої вітчизняної війни. Червень 1941 – листопад 1942 рр." пояснює, що у повоєнне десятиліття радянські дослідники підготували перші узагальнені роботи з історії Великої Вітчизняної війни, які мали в основному пропагандистський характер, популяризувався лише той мінімум фактів, про які повинен "знати" кожний громадянин. Здебільшого висвітлювалася керівна роль комуністичної партії в часи мобілізації трудящих на боротьбу проти ворога та організаційні процеси з переведення країни в режим воєнної економіки.

Зміст історичної літератури цього періоду в основному характеризувався надмірною героїзацією трагічних подій на фронтах війни, викриттям жахливих фактів злодіянь фашистів на окупованих територіях, не розкриваючи всього спектра проблем, з якими зіштовхнулося населення України. Тоталітарний режим не давав можливості об'єктивно висвітлити прорахунки початкового повоєнного періоду, подавав події у вигідному для себе ракурсі.

Упродовж десятиліть влада закарбовувала у свідомості населення СРСР думку про те, що тільки завдяки комуністичній партії та її ідеології, яку начебто підтримувала переважна більшість громадян, вдалося перемогти у війні проти фашистської Німеччини [10].

З 1946 р. проходила нова хвиля репресій – знову загальна підозрілість, пошуки ворогів, арешти, тюрми, заслання та розстріли, "перетрушували" всіх колишніх окупованих.

Після арештів, слідств і судів у 1948 – 1949 рр. учений-історик М.Є.Слабченко працював інспектором Первомайського міського відділу народної освіти. Однак на серпневій учительській конференції секретар міськкому партії Ємець у своєму виступі назвав вітчизняного історика "фашистом і політичним трупом". Після цього його звільнили з роботи й залишили без будь-яких засобів існування, що й остаточно підірвало здоров'я

історика та привело до смерті. Серед багатої і різноманітної спадщини вченого-історика основною є його чотиритомна "Історія господарства України від Хмельниччини до світової війни", десятки інших наукових праць. Про відомого історика відроджується правда й пам'ять у сучасних виданнях нашого земляка доктора історичних наук, професора В.Н.Станка "Історія Одеси". Також цілий розділ своєї книги "Миколаївці: визначні історики і краєзнавці минулого" присвятив цій талановитій людині дійсний член Української академії історичних наук, професор історії В.П. Шкварець [11].

Валентин Павлович пояснював, що влада агресивно, безпорадно й беззаконно ізолювала, а потім нищила, витруювала найменшу пам'ять про краєзнавців, науковців, істориків, які ставали ніби примарою на очах "всезнаючої та вседозволяючої" влади. У його книзі також описана доля краєзнавця Ф.Т.Камінського, який після звільнення з концтаборів у повоєнні часи здійснював краєзнавчі пошуки. Опублікував у центральних та місцевих виданнях десятки цікавих краєзнавчих розвідок. У Миколаївському обласному краєзнавчому музеї створено його фонд. Незважаючи на суворі роки "тріумфальної ходи" радянської влади, краєзнавці займалися дослідженнями минулого народів України, захищали від знищення цінні експонати й пам'ятки історії і культури [11].

Наявна історіографія засвідчує антигуманну політичну систему, яка склалася в країні в повоєнні десятиліття, при якій репресії стали постійним методом державного управління та перебували під цілковитим контролем вищого компартійно-радянського керівництва СРСР.

А потім, після скасування карткової системи, почався **голод**, який особливо страшним став у 1946 – 1947 рр. поруч з міфічними "ворогами народу". Проте на Заході виходили праці, які захищали радянський тоталітарний устрій. 1947 р. побачила світ книга за авторством Майка та Кана Сайерсів, де вихвалялася "пильність" Й. Сталіна.

Перші матеріали досліджуваних десятиліть повоєнного періоду, що розповідали про становище в аграрній галузі, побачили світ у 1946-1949 рр. Вони містили лише статистичні дані, що характеризували становище в сільському господарстві як у цілому по СРСР, так і УРСР. Це праці українських дослідників О.П.Каневського, Т.М.Окладного, Є.С.Дягілєвої [3].

Варто зазначити, що радянська історіографія завжди оминала народну трагедію 1946 – 1947рр., жодним словом не говорячи й не називаючи слово "голод" з цензурних та ідеологічних міркувань. Однак у книгах деяких істориків все ж таки траплялися лише глухі згадки про тяжкі наслідки повоєнної розрухи в сільському господарстві, яку посилила незвичайна посуха 1946 року в південних областях України [1].

Разом з цим усі статистичні дані, зібрані істориками та економістами, дали змогу сучасникам подивитися на ці факти під новим кутом зору,

неупереджено проаналізувати, установити причинно-наслідкові зв'язки та зробити правдиві висновки.

1950 року світ побачив книгу про містобудування й архітектуру раннього Миколаєва авторів Н.Белехова, А.Петрова "Иван Старов. Материалы по изучению творчества", які повідомляли, що під впливом І.Є Старова формувалося місто й створювалися адміністративно-суспільні будівлі своєрідного "молдавсько-класичного" стилю.

У ці часи в нашому місті займався краєзнавчою та джерелознавчою діяльністю **І.О.Корнєв** (1879-1962 рр.), педагог, який з 1920 року викладав географію в Миколаївському педагогічному інституті, був членом географічного товариства при Академії наук України та членом Миколаївського обласного відділення поширення політичних та наукових знань [9]. 1956 р. в методичному збірнику "Краєзнавство в школі" було надруковано дослідження І.О.Корнєва стосовно природних умов Миколаївщини, рельєфу, річок, лиману, клімату, рослинності й тваринного світу [10].

В кінці 1950-тих з'явилися нові свідчення про географічне положення, територію, рельєф, корисні копалини, ґрунти тощо. Крім географічного нарису, вийшла стаття І.О.Корнєва "З історії області", а також він активно друкувався на сторінках місцевих газет [11].

Шкільне краєзнавство, відроджуючись, і надалі ґрунтувалося на постанові партії від 25 серпня 1932 р., яка орієнтувала його на потреби розвитку соціалістичного суспільства [6].

Краєзнавець І.В.Гаврилова писала, що не можна було обійти тему героїчного подвигу нашого народу у Великій Вітчизняній війні, до якої звернулися вчителі зі своїми вихованцями. Учні Лисогірської школи розробляли тему "Народні месники" (про лисогірських партизанів), учні Жовтневої середньої школи зібрали місцевий фольклор, що оспівував велич і славу Радянської армії; Миколаївська школа № 25 вивчала життя й подвиги колишніх учнів цієї школи, школа № 5 зберегла пам'ять про юного патріота В.Хоменко [7].

1951 р. в Терновській школі було створено краєзнавчий гурток, яким керував учитель географії Божков І.Г. У процесі вивчення рідного краю юні краєзнавці провели 98 одноденних і багатоденних походів, у селі Березані школярі виявили більше 20 стародавніх поселень людей. Щоб збагатити музейну кімнату, І.Г.Божков запропонував своїм вихованцям зібрати в старожилів Тернівки речі, які дали б уявлення про культуру й побут болгарських селян.

Краєзнавчі організації були націлені на збір експонатів, що розповідали про події 1918 – 1920 рр. у зв'язку з сороковими роковинами Жовтня, до яких країна почала готуватися ще із середини 1950-х рр. А Миколаївський обласний краєзнавчий музей звернувся з проханням до мешканців міста й

області допомагати їм у цій справі: "Присилати в музей свої спогади, фотографії, копії документів і речі, зв'язані з героями громадянської війни".

1956 р. під Тернівкою, у районі Капустяної Балки, розпочала свою роботу Причорноморська експедиція Київського державного університету, якою керував академік Л.М.Славін Школярі-краєзнавці теж взяли участь у розкопках. Знайдені під час розкопок речі та зібраний етнографічний матеріал стали основою селищного краєзнавчого музею.

Отже, у статті розкрито картину досягнень історичної науки через конкретних носіїв інформації в усіх напрямах розвитку краєзнавства та вирішальні етапи побудови соціалістичного суспільства перших повоєнних десятиліть. На основі аналізу історичної літератури й іншої джерельної бази можемо дійти висновку: радянська історіографія творилася кон'юнктурно, насичена ідеологічними штампами, які десятиліттями стримували пошук історичної правди. Більшість з них не витримали перевірку часом.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Гаврилова І.В. З історії краєзнавства Миколаївщини (1944 – 1960 рр.) // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: VI Миколаївська обласна конференція; Миколаїв,2006 ст.38 – 40.

2. Постанова про створення Миколаївського обласного товариства краєзнавства. //Державний архів Миколаївської області – ФР – 992. – Оп. 2. – Спр. 751.

3.Буржуазно-націоналістичні концепції української культури. //Вісник Академії Наук Української РСР. – К., 1947. № 4. – С. 40.

4.Засідання Всесоюзної наради Працівників музеїв. //Сборник информационно – методических материалов по вопросам музейного дела и краеведения. – М., 1949. – С. 3.

5.Хлопинська Л. Д. 90 – річчя Миколаївського обласного краєзнавчого музею // Музейний часопис. Миколаїв: "Атол". 2003. С.168

6.Ласунська М.Ю.Історична творчість і наукова спадщина миколаївських істориків-краєзнавців першої половини XX ст.//Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: VII Миколаївська обласна конференція – Миколаїв, 2004. С. 41 – 44.

7.Крючков Ю.С. Историография Николаева как города. – Николаев, 2004. с.31 – 33.

8.Ляхоцька В.П. Матеріали радіомовлення як джерело вивчення історії відбудови народного господарства України в 1943 – 1945 рр. – К., 2003. – 123 с..

9.Шкварець В.П. Про відомих краєзнавців – миколаївців минулого.// Гуманітарно-економічні дослідження. Збірник наукових праць. – Миколаїв; Одеса, 2005. Том 1. ст. 20 – 28.

10. Бревда Л. Воздавая должное труду: відкрито монумент "На честь доблесної праці корабелів у м. Миколаєві // Южная правда. – 1989. – 25 марта.

11. Колесник А. Слава труду корабелов.// Южная правда. – 1989. – 17 сентября

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Бабійчук Галина Валеріївна – аспірантка навчально-наукового Інституту історії та права Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського, кафедри історії України.

Наукові інтереси: проблеми та розвиток історичного краєзнавства.

УДК 94(477.65) “1905”

ОБРАЗ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ “ГОЛОС ЮГА” 1905 РОКУ

Віталій КРИЖАНІВСЬКИЙ (Київ)

В статті автор реконструює образ Єлисаветградського міського громадського самоврядування, який був створений кадетською газетою “Голос Юга”.

Ключові слова: образ, міське громадське самоврядування, кадетська газета.

В статье автор реконструирует образ Елисаветградского городского общественного самоуправления на страницах кадетской газеты “Голос Юга”.

Ключевые слова: образ, городское общественное управление, кадетская газета.

In the article the author reconstructs the image of Elysavetgrad’s city civil government which was created by cadet’s newspaper “Golos Yuga” in 1905.

Key words: the image, city civil government, cadet's newspaper.

В останній третині XIX ст. Україна загалом, а її Південь зокрема зазнали якісної трансформації, яка охопила економічну, соціальну, культурну сфери. У результаті цього формуються потужні урбанізаційні центри (Одеса з населенням 404 тис., Харків 173 – тис., Катеринослав − 112 тис., Миколаїв – 92тис., Херсон – 69 тис., Єлисавтеград – 62 тис. та ін.) із сучасною, як на ті часи, соціальною (трамвай, водопровід), економічною (торговельні біржі, фабрики), освітньою (університети, класичні та реальні гімназії) інфраструктурою [1, с. 327; 2, с. 5; 3, с. 51]. Це все сприяло формуванню освічених категорій населення, які намагалися висловлювати власну позицію про подальші шляхи розвитку міста. Міська реформа 1892 р. можливість цих груп впливати на прийняття рішень у міських установах значно обмежувала, а тому як альтернатива створюються періодичні видання.

В Єлисаветграді на кінець 1904 р. їх виходило 4: 2 спеціалізовані журнали – “Волшебный фонарь” (питання методів наочного навчання) та “Известия Елисаветградского общества сельского хозяйства” (питання сільського господарства) й 2 газети – “Ведомости Елисаветградского городского общественного управления” (з 1892р.), “Елисаветградские новости” (1903-1908) [4, с. 126]. Нас цікавлять матеріали новоствореної газети “Голос Юга”, що почала виходити в період суспільного пожвавлення кінця 1904 р. Вона (газета) видавалася до січневої (1920 р.) постанови Єлисаветградського військово-революційного комітету [5, с. 3]. У цій розвідці зупинемося на матеріалах, котрі створювалися в період першої

російської революції (1905-1907 рр). Післяреволюційні газетні матеріали доцільно вивчати окремо.

Під час революції газета – через впровадження в Херсонській губернії військового стану – протягом року (з лютого 1906 до лютого 1907 рр.) не виходила, тому хронологічні рамки дослідження обмежимо лише 1905 р [6, с. 409] .

В історичній літературі є досвід використання матеріалів газети "Голос Юга" для написання праць з історії революційних подій в Єлисаветграді 1905 – 1907 рр., висвітлення освітніх, культурних процесів [7, с. 15 – 19; 8, с. 75 – 110; 9, с. 191 – 192]. Матеріали опрацьовувалися Державним архівом Кіровоградської області археографічно при складанні збірника документів з історії революційного руху на Єлисаветоградщині 1917 – 1920 рр. [5, с.351]. Проте газета спеціально не аналізувалася як історичне джерело, котре створювало певний "образ" міського громадського управління ліберально налаштованої громадськості. Тому в роботі виокремимо такі проблеми: з'ясування ідеології газети, "образ" Єлисаветградського міського самоврядування.

Започаткування газети "Голос Юга" уможливилося внаслідок тимчасової лібералізації суспільного життя після загибелі міністра внутрішніх справ В. фон Плеве. У царській Росії міністерство внутрішніх справ було визначальною інституцією внутрішнього та зовнішнього життя країни, тому ми підтримуємо думку відомого російського історика Р.Ш. Ганеліна, що затримка із призначенням наступника вбитого була пов'язана не стільки із зіткненням особистих інтересів, скільки з необхідністю вибору нового політичного курсу [10, с.9].

Новопризначений міністр П. Святополк-Мирський кардинально змінив внутрішньодержавний курс, уважаючи, що уряд та Росія (суспільство) перебувають у стані війни й необхідно змінити ситуацію, оскільки протистояння приведе до поділу населення на підозрюваних та наглядачів. Справжню революцію в суспільстві здійснила його вереснева програма, яка містила пункти про віротерпимість, розширення самоврядування, визнання політичними злочинцями лише терористів та про зміну політики щодо окраїн. Через "відлигу" багато земців поверталися із заслання й активно долучалися до громадської діяльності: наприклад, організовується "банкетна компанія" під приводом святкування сорокаріччя судової реформи. На 34 зібраннях, у яких узяло участь 50 тисяч осіб, критично оцінювалася урядова політика, лунали гасла про необхідність проведення негайних реформ, аж до введення конституції. Банкети проводилися в Одесі 20 листопада; у Харкові й Нижньому Новгороді – 5 грудня [10, с. 9]. Російський історик В.А. Нардова зазначає, що провінційні міста до кінця листопада зберігали спокій, проте матеріали періодики спростовують це твердження [11, с. 105 – 110]. Наприклад, Єлисаветградська міська дума на вересневий виступ нового

міністра внутрішніх справ надіслала вітальну телеграму [12, арк. 1зв.]. Крім того, серед питань, котрі мали вирішуватися на сесії міської думи 28, 29, 30 листопада, під № 22 міститься пропозиція 3 гласних (Г.Й.Волохіна, М.М. Плотнікова, І.Г.Дубровинського) щодо необхідності повернення до основ міського положення 1870 р [13, арк. 45 – 46]. Автори були людьми сформованими реаліями останньої третини XIX ст. (їм було 43, 36, 39 рр. відовідно), які здобули вищу та середню освіту [14, арк. 6]. У майбутньому 2 із них будуть прихильниками партії конституційних демократів, а О.Й. Волохін (брат Г.Й. Волохіна) буде обраний від кадетів у 3-ю Державну Думу [15, арк. 1 – 2; 16]. Про їхню підтримку в суспільстві засвідчать у подальшому вибори в Єлисаветградську міську думу 1914 р., коли Г.Й. Волохін та М.М. Плотніков наберуть понад 60% голосів виборців [17, арк. 62].

Однією з примітних ознак посилення діяльності ліберально настроєної громадськості є створення нового видання – газети “Голос Юга” Перший її номер вийшов 5 грудня (хоча сама редакція передбачала початок ходу з 1 січня 1905 р.), проте програма видання була затверджена міністерством внутрішніх справ ще у вересні. У міській думі 29 вересня 1904р. вже ставиться питання про участь її видавця дворянина А.І. Селевіна в аукціоні на отримання приміщення під редакцію нового періодичного видання на Нижньо-Донській вулиці [18, арк. 43; 19, арк. 55 зв.]. За тематикою щоденна новостворена газета була багатопрофільною: “політична, літературна та економічна” (такий тип газет стає особливо популярним на початку XX ст.) [20, с.328]. Програма від 1 січня 1905 р. повністю відбиває ліберальні погляди: необхідність “розвитку земського самоврядування”, “всесторонній і гармонійний розвиток особистості та свобод”, “інтереси праці” [21, арк. 1].

17 жовтня цього ж року виходить маніфест про вдосконалення державного порядку, що дозволяв свободу слова, друку, зібрань, передбачав створення законодавчого органу – Державної ради [22, с. 42]. Це сприяло оформленню прихильників лібералів у партії: кадетів, октябристів. У грудневій програмі газети “Голос Юга” офіційно було відмічено, що редакція прийняла програму партії кадетів і буде пропагувати її ідеї для формування суспільної самосвідомості [23, арк. 13]. Протягом 1904 – 1920 рр. у цьому періодичному органі працювали 5 редакторів (А.І. Селевін з № 1 від 5 грудня 1904 р., з №279 наступного року – Д.С.Горшков, після нього з № 39 1910 р. – М.Н. Курдюмов, двічі Г.Я. Бернандінер: з № 174 1910 по № 40 1911р. і з № 178 1911 по № 169 1913р., у цьому проміжку редактором був Е.Я. Розенштейн, опісля редактором до лютневої революції 1917 р. залишався І.Я. Рохович). За винятком першого року, видавцем з грудня 1905 р. був Д.С. Горшков (його сестра Єв. С. Горшкова була дружиною М. М. Плотнікова) [6, с. 409; 24, арк. 86]. Це відомий політичний, громадський діяч, котрий народився в м. Єлисаветграді 1870 р., закінчив один із найкращих місцевих

навчальних закладів – Єлисаветградську гімназію, після чого навчався в Новоросійському університеті. Був гласним Єлисаветградського повітового земства, Єлисаветградської міської думи (1910 – 1917 рр.), депутатом Державної думи від кадетів першого скликання (1906р.). Під час першої світової війни був представником від м. Єлисаветграда в Міському Союзі (сильні позиції кадетів). На засіданнях Єлисаветградської міської думи систематично висловлював погляди партії кадетів щодо усунення обмежень у розвитку міського та земського самоврядування [25, с. 68; 26, с. 290; 27, арк. 48, 53]. Так за сприятливих суспільних умов в м.Єлисаветграді на противагу муніципальній пресі створюється ліберальна (кадетська) газета, що відображала особливе ставлення до місцевих, регіональних процесів.

У радянському джерелознавстві загалом склалася тенденція до виокремлення так званої "об'єктивної" інформації, котра вважалася більш цінною, ніж "суб'єктивна" [20, с. 8; 28, с. 19; 29, с. 19 – 20; 30, с. 19]. У діловодстві матеріали організовуються за принципом найбільш раціональної передачі інформації, оцінка ж її займає другорядні позиції. У той же час мемуари, щоденники, матеріали періодики важливі не стільки відомостями про події, скільки його оцінкою.

При аналізі матеріалів преси ми використаємо теорію "суспільної думки" відомого американського есеїста, журналіста, політичного оглядача Уолтера Ліппмана (1889 – 1974). Він відзначає: пізнавальні можливості особи обмежені; люди не можуть знати все, бути абсолютно поінформованими, оскільки навколишнє середовище занадто складне та мінливе. Прагнучи подолати цю багатогранність світу, людина зазвичай систематизує знання в певні категорії, стереотипи, які, у свою чергу, об'єднуючись, утворюють системи стереотипів (учення, вірування та ін.) [31]. Тому в статті нас цікавить не стільки реальність, а той її образ, котрий творять автори статей на основі сформованих стереотипів.

Газета "Голос Юга" подавала широкий спектр інформації: дії уряду, "руководящая" стаття щодо внутрішньо- та зовнішньодержавних проблем, телеграми, кореспонденція, хроніка місцевого життя, белетристика, фельєтони, питання культури (театр, музика), вміщувала малюнки та оголошення. Серед них важливе місце належало проблемам розвитку міського самоврядування. Тому редакція вела кілька рубрик з цього питання. Наприклад, рубрика "місцеве життя" подавала тільки фактологічні матеріали без їхнього осмислення. Але більший науковий інтерес викликають рубрики "муніципальні питання", "бризки пера", "потреби міста" та "міські справи", які містять аналітичні розвідки. Загалом матеріали формують "образи" з таких питань: 1) ветеринарно-санітарна та санітарна ситуації в місті як результат діяльності муніципалітету; 2) міська дума та управа як органи управління. Ветеринарно-санітарний та санітарний образ міста в статтях в основному негативний. Автори акцентують увагу читачів на поганій

організації роботи міського управління в цій сфері Виявляється цим питанням займається лише 1 ветеринарний лікар (п. Зерцалов), хоч украй необхідно мати посаду санітарного лікаря. Як наслідок цієї недбалості – допущення епізоотії собачого сказу, яка набула масового характеру 1904 р. Управа "навздогін" виділяє кошти на боротьбу з епідемією. Порушується й проблема утилізації решток тварин на міських бійнях, недосконаліть якої може призвести до епідемій. Як вихід, пропонується реалізувати проект міського ветеринара п.Зерцалова, що пропонує встановити біологічний спосіб очистки місць забою тварин. Невтішна ветеринарно-санітарна ситуація доповнюється приміткою про критично низький рівень культури населення: люди самочинно скидають падаль на околицях міста [32, арк. 8; 33, арк. 13; 34, арк. 20]. Не кращою постає санітарна ситуація: влітку степове місто покриває курява. Як вихід автори пропонують систематично насаджувати зелень, здійснювати полив вулиць, але побудований водопровід цього не передбачає [35, арк. 13; 36, арк. 20 – 21]. Загальне формування "образу" проблеми, способи її розв'язання загалом відповідають працям В.Я. Канеля та С.А.Приклонського, які відмічають відсутність профілактичних дій у боротьбі з епідеміями (кошти виділяються тільки під час епідемій): недогляд за бійнями, вивезенням нечистот (вони виливаються в річки, за містом), муніципалітети допускають існування боліт у містах; і все доповнюється низьким рівнем культури населення [37, с. 156 – 262; 38, с. 105 – 200]. При аналізі діяльності Єлисаветградської міської думи та управи автори повідомлень використовують епітети "суспільна індиферентність обранців", "вузький шовінізм", "мертвяцький канцеляризм", "видатна нерухомість", "суспільне дармоїдство", "феноменальна безтурботність". Такий стан речей, на їхню думку, склався через законодавство 1892 р. У результаті його реалізації в міські органи пройшли переважно купці та домовласники, які мали низький культурний рівень, що виявився в ігноруванні питань санітарії, медицини. Якраз ці прошарки населення, на думку місцевих лібералів, активно підтримувала ідею "тиші та спокою", що, у свою чергу, не сприяло розвитку ініціативи серед населення; ідею "опіки" над населенням (часто використовується термін "батьки міста"). Для характеристики процедури вирішення питань муніципалами використовують поняття "канцеляризм", "бюрократизм". Серед недоліків міського положення 1892 р. автори приміток виділяють такі: вузькість бази виборців, надзвичайна опіка держави, заборона міжміських нарад [32, арк. 8; 35, арк. 13; 36, арк. 20 – 21; 39, арк. 2 – 3; 40, арк. 12; 41, арк.34].У статтях Г.І.Шрейтеля ми знаходимо подібну семантику при описі міських діячів Російської імперії загалом: "паразитичний", "індиферентний", "байдужий". Пояснення цього автор бачить у тому, що можновладці виходили переважно з торговельних та домовласницьких сімей. Недоліки міського управління зазначені Г.І. Шрейтелем такі ж, на які вказують дописувачі газети "Голос Юга". Правда, винятковою є його позиція

про складність розподілу бюджетних коштів муніципалітетами [42, с. 1 – 29; 43, с. 181 – 228]. Отже, на початок ХХ ст. у великих містах Російської імперії формується ліберально зорієнтована інтелігенція. Одним із легальних засобів пропаганди своїх ідей вона обирає періодичні видання. В Єлисаветграді в кінці 1904 р. створюється газета "Голос Юга", котра віддзеркалювала погляди конституційних демократів на розвиток держави. Створені авторами статей образи якості міського управління, санітарного стану міста цілком відповідають загальнопоширеним образам, що були відомі в Російській імперії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.История УССР: В 10-ти Т./ Гл. редкол.: Ю.Ю. Кондуфор. – К.: Наук. думка, 1983. – Т.4. – 696с.

2.Статистико-экономический обзор Херсонской губернии за 1896 год. – Херсон: Типография О.Д. Ходушкиной, 1897. – 164 – 105с.

3.Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIXст.). – историко-социолог. очерк. – К.: Наук. думка,1991. – 169с.

4.Беляева Л.Н., Зиновьева М.К., Никифоров М.М. Библиографические периодические издания России 1901 – 1916./ общ. ред. В.М. Барашникова, О.Д. Голубевой. – Л.: ГПБ:,1961. – Т.4. – 396с.

5.Боротьба робітників та селян за встановлення й зміцнення радянської влади на Єлтсаветградщині (1917 – 1920рр.). Збірник документів і матеріалів. – Кіровоград: Кіровоградське обласне видавництво, 1957. – 351с.

6.Беляева Л.Н., Зиновьева М.К., Никифоров М.М. Библиографические периодические издания России 1901 – 1916./общ. ред. В.М. Барашникова, О.Д. Голубевой. – Л.: ГПБ.,1958. – Т.1. – 661с.

7.Богульский А.А. Героическая борьба пролетариата Елисаветградщины в период Первой Российской революции.// Тезисы докладов и сообщений областной научно – теоретической конференции "Революция 1905 – 1907гг. в России – Первая народная революция эпохи имперализма". – Кировоград, 1985. – 88с.

8.Печериця Г.В. Визначний українознавець П.З. Рябков (1848-1926). До 155 річчя з дня народження. – Кіровоград: Видавництво Імена ЛДТ, 2003. – 117с.

9.Шевченко С.І. Alma mater Єлисаветградських гімназисток. – Кіровоград: ВО "Акорд" 2007. – 196с.

10. Ганелин Р.Ш. Российское самодержавие в 1905 г.: Реформы и революция. – СПб.: "Наука", Ленингр. отд-ние, 1991. – 221с.

11. Нардова В.А. Городское самоуправление в России в 60-х – нач.90-х годов XIX века. Правительственная политика. – Л.: "Наука", Ленингр. отд.-ние, 1984. – 260с.

12. Ведомости городского управления // Ведомости Елисаветградского городского общественного управления (далі ВЕГОУ). – 1904. – 3 октября.

13. Там же. – 1904. – 23 ноября.

14. Державний архів Кіровоградської області (далі ДАКО). – Ф.78. – Оп.10. – Спр.77. – 110 арк.

15. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф.353. – Оп.1. – Спр.4. – 2 арк.

16. Депутаты Государственной думы Российской империи // http://ru.wikipedia.org/wiki

17. ДАКО. – Ф.78. – Оп.10. – Спр.29. – 300 арк.
18. ВЕГОУ. – 1904. – 21 ноября.
19. Там же. – 1904. – 5 декабря.
20. Источниковедение истории СССР./ Под. ред. И.Д. Ковальченко. – М.: Высш.шк.,1981. – 496с.
21. Голос Юга (далі ГЮ). – 1905. – 1 января.
22. Історія України: Курс лекцій. Навчальний посібник./ Л.Г. Мельник, В.Ф.Верстюк. – К.: Либідь, 1992 – Кн.2. – 464с.
23. ГЮ. – 1905. – 9 декабря.
24. ДАКО. – Ф.78. – Оп.10. – Спр.24. – 82 арк.
25. Босько В. Визначні постаті Степової Єллади. – Кіровоград: Інформаційна мережа, 2004. – Ч.1. – 338с.
26. Государственная Дума. Стенографический отчет 1906г. – Сесия первая. Заседения 1 – 18 (с 27 апреля по 30 мая). – СПб.: Государственная типография, 1906. – Т.1. – 866с.
27. ДАКО. – Ф.78. – Оп.1. – Спр.575. – 139 арк.
28. Варшавчик М.А. Историко – партийное источниковедение. – К.: Вища шк.Изд.-во при Киев. ун.-те, 1984. – 319с.
29. Пронштейн А.П. Вопросы теории и методики исторического исследования. – М.: Высш.шк., 1986. – 209с.
30. Стрельский В.И. Теория и методика источниковедения истории СССР. – К.: “Вища школа”, Головное изд.-во, 1976. – 130с.
31. Уолтер Липпман // ru/wikipedia.org/wiki.
32. Старожил Муницыпальные вопросы X // ГЮ. – 1905. – 7 июля.
33. Он же Муницыпальные вопросы II // Там же. – 8 мая.
34. Л.Л-ский Нужды города XI // Там же. – 12 февраля.
35. Он же Нужды города XVI// Там же. – 8 мая.
36. Летние мотивы // Там же. – 8 июля.
37. Канель В.Я. Общественная медицына в связи с условиями жизни народа.// История России в XX в. – Б.м..: Изд. Т.-Бр. А.И. Гранат и К., Б.г-Вып.30, 31. – Б.с.
38. Приклонский С.А. Очерки самоуправления земского, городского и сельского . – Спб., 1886. – 360с.
39. Л.Л-ский Брызги пера// ГЮ. – 1905. – 1 июня.
40. Старожил Муницыпальные вопросы XV // Там же. – 9 августа.
41. Он же Муницыпальные вопросы XII // Там же. – 17 июля.
42. Шрейдер Г.И. Город и городское положение 1870г.// История Россиии в XIX в. – Б.м.: Изд.Т.-Бр. А.И. Гранат и К.- Б.г. – Т.4. – С.1 – 29.
43. Он же. Городская контрреформа 1892г// История Россиии в XIX в. – Б.м.: Изд.Т.-Бр. А.И. Гранат и К.-Б.г. – Т.5. – С.181 – 228.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Крижанівський Віталій Михайлович – аспірант Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського.

Наукові інтереси: джерела з історії міського самоврядування 1871 – 1917 рр.; штемпеля та філіграні 1860 – 1920-х років.

УДК 94 (477.65) "1870/1900"

ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ГУБЕРНСЬКОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ В 1870 – 1900-Х РОКАХ (НА ПРИКЛАДІ МІСТА ЄЛИСАВЕТГРАДА)

Олег МАРЧЕНКО (Кіровоград)

Розкриваються особливості взаємовідносин органів міського самоврядування, які функціонували на основі реформ 1870 і 1892 років, з губернською адміністрацією, з використанням прикладів по місту Єлисаветграду.

Ключові слова: міське самоврядування, міська дума, міська управа, губернатор, губернське правління.

Раскрываются особенности взаимоотношений органов городского самоуправления, которые функционировали на основании реформ 1870 и 1892 годов, с губернской администрацией, с использованием примеров по городу Елисаветграду.

Ключевые слова: городское самоуправление, городская дума, городская управа, губернатор, губернское управление.

Features of the relationship local government that functioned on the basis of reforms in 1870 and 1892, with provincial administration, using examples of the city Yelysavethgrad.

Key words: city government, city duma, city board, governor, provincial administration.

Уся наука про самоврядування веде свій початок від спроби розв'язати проблему: чи має громада окрему, відмінну від держави владу, чи є вона незалежною від держави публічно-правовою корпорацією або міцно вплетеною в державний організм і виконує тільки функції органу держави. Уже у XVIII – XIX ст. сформувалося декілька наукових теорій місцевого самоврядування, які по-різному тлумачили сутність цього інституту, особливості його взаємовідносин з державою.

На становлення теорій місцевого самоврядування вплинули праці представників утопічного соціалізму та комунізму (Т.Мора, Т.Кампанелли, Ш.Фур'є, Р.Оуена, А.Сен-Сімона, Ж.Ж.Руссо). Значного поширення набули погляди Т.Джефферсона на самоврядування невеликих громад як на ідеальну форму державності, які він називав "республіками в мініатюрі". Муніципалітети визнавалися четвертою владою, що контролюються лише законом та судом, не підпорядковуються урядові та його органам у центрі і на місцях.

Одним з перших, хто звернув увагу на ці проблеми, був А.Токвіль, який писав, що "громада є тим єдиним об'єднанням, яке так добре відповідає самій природі людини, тому що, де не збиралися б разом люди, громада виникає сама собою" [19, с.65]. Ідеалом для нього було суспільство, яке функціонує як сукупність багатьох вільних та самоврядних асоціацій і громад. У системах

врядування, заснованих на принципах децентралізації та самоврядування, він убачав реальну альтернативу державній автократії.

Перша з відомих теорій організації місцевої влади – **теорія природних прав вільної громади** – виникла на початку XIX ст. (розроблена французьким юристом Гійомом Туре, представники: Г.Аренс, Н.Гербер, О.Гірке, А.Токвіль, О.Лабанд, Г.Мауренбрехер, Е.Мейєр, О.Ресслер, А.Шеффлє, Б.Чичерін) як реакція на чиновницьке управління з усіма негативними сторонами, коли центр уваги теоретиків філософії держави та права перемістився з конституційної монархії на представницьку демократію як більш прогресивне втілення ідей правової держави. Згідно з цією теорією, поряд з трьома конституційними владами (законодавчою, виконавчою та судовою) слід визнати й четверту – ***громадівську (комунальну або муніципальну) владу***. Громада має право на самостійне та незалежне від центральної влади існування за своєю природою (це елемент природного права), причому держава не утворює, а лише визнає громаду. Громадські справи є відмінними від державних; громада є суб'єктом із спеціальними правами, що унеможливлює втручання держави в її справи; громада сформувалася раніше за державу і є інституцією рівною державі; посадові особи місцевого самоврядування не є представниками держави й представляють суспільство, а не державу та обираються лише членами громади [17, с.57].

На зміну цієї теорії прийшла **господарська (громадсько-господарська) теорія** місцевого самоврядування, яка намагалась обґрунтувати статус самоврядної громади як відмінного від держави суб'єкта права та акцентувалася на змісті комунальної діяльності [1, с.236]. Фундатори Р.Моль, А.Васильчиков, В.Лешков. Тут міститься запозичене з теорії природних прав вільної громади положення про те, що територіальний колектив – це елемент, насамперед, громадянського суспільства. Місцеве самоврядування – недержавне за своєю природою й має власну компетенцію у сфері неполітичних відносин, до яких держава байдужа, а саме – у місцевих громадських та господарських справах. У ці місцеві справи держава не втручається, і вони вирішуються самими територіальними громадами. Питання ж політичні належать до компетенції державної влади.

Обидві теорії набули свого розвитку у **громадській (громадівській) теорії** місцевого самоврядування. Представники В.Лешков, А.Васильчиков. Сутність теорії полягала в наданні місцевій спільноті права самостійно реалізовувати свої громадські інтереси та зберігати за урядовими органами право управляти тільки державними справами, тобто вона виходить з протиставлення територіальної громади державі, громадських інтересів – політичним, вимагаючи, щоб суспільство та держава реалізовували свої власні інтереси. У протиставленні громадських та державних інтересів нібито полягає підстава для повної самостійності органів місцевого самоврядування [17, с.58].

На її місце заступила **державна (державницька) теорія** місцевого самоврядування. Представники – німці Лоренц Штейн, Рудолдьф Гнейст, у Росії В.Безобразов, А.Градовський, М.Лазаревський, М.Коркунов, А.Михайловський, І.Бєляєв, І.Євтіхієв, Б.Нольде. Пік популярності цієї теорії припадає на 70-ті роки XIX ст. На відміну від громадської, ця теорія вбачала в місцевому самоврядуванні частину держави – одну з форм організації місцевого державного управління. Будь-яке управління публічного характеру з цього погляду є справою державною. За цією теорією вибір предметів діяльності не залежить від самоврядних органів, а визначається державою. Усі повноваження в галузі місцевого самоврядування своїм джерелом мають державну владу. Все ґрунтується на тому, що держава визнає за необхідне передачу справ на місця, і, по суті, діяльність місцевого самоврядування та держави залишається однорідною. Розподіл справ між самоврядними органами й держави регулюється доцільністю. Однак, на відміну від центрального державного управління, місцеве самоврядування здійснюється не урядовими чиновниками, а за допомогою місцевих спільнот, місцевих жителів, які зацікавлені в результатах місцевого управління. Органи місцевого самоврядування при цьому діють за принципом: “дозволено лише те, що передбачено законом“ [17, с.59 – 60].

У рамках цих теорій ми й спробуємо розглянути особливості взаємовідносин між органами міського самоврядування, які були сформовані на основі міських Положень 1870 р. і 1892 р., і губернською адміністрацією на прикладі міста Єлисаветграда. Важливим для розуміння вище згаданих питань є погляди сучасних українських дослідників теоретичних і практичних проблем місцевого самоврядування, зокрема, праці В.В.Кравченка, М.В.Пітцика [14], С.М. Крючкова, А.М.Зельницького [15], Г.К.Швидького, В.Є.Романова [20], а також доробки російських істориків і правознавців Л.А.Велихова [1], В.А.Нардової [18], В.Г.Ігнатова [13] та інші.

Державне місцеве управління Російської імперії в XIX – на початку XX ст. будувалося відповідно до адміністративного поділу й було представлено царською адміністрацією в губерніях, областях, повітах, містах, станах, дільницях, волостях. Основною ланкою виступало губернаторство, яке було істотно укріплене як інститут абсолютної влади й управління. ***Губернатор***, що призначався царем, мав статус основного володаря губернії, був главою всієї його царської адміністрації, відповідав персонально перед імператором за стан та ефективність влади, управління, за порядок і спокій усієї губернії. Будучи високопосадовцем, чиновником міністерства внутрішніх справ, він уходив у вищу бюрократичну еліту, забезпечував єдність вищого, центрального і місцевого управління.

У пореформений час влада губернатора посилилася. Губернаторство перетворилося у всесильний провінційний інститут самовладдя, вирішувало долю всіх установ і людей губернії. 1866 року він отримав право ревізії всіх цивільних установ незалежно від відомства, 1876 р. – право видавати обов’язкові для всіх постанови для “правильного виконання узаконень про

благочиння і безпеки“, міг забороняти збори, органи друку та інше, визначати заходи покарання за порушення цих постанов. У 80-ті роки XIX ст. губернатору надано право впливати на суд, обрання мирових суддів, присяжних засідателів [22, с.344]. Влада губернатора була поширена й на нові дорадчі установи, численні присутності, комітети, комісії, склад яких формувався з призначених губернських чиновників, неодмінних членів з числа міністерських посадовців, представників земського та міського громадського управління.

Розросталася структура губернського управління. До дореформених рекрутського, статистичного, цензурного комітетів були додані розпорядчий, лісоохоронний, губернська із селянських справ присутність (1861–1917 рр.); губернська з міських справ присутність (1870–1892 рр.); губернська з земських та міських справ присутність (1892–1917 рр.); губернська з військових справ присутність (1874–1917 рр.) та інші [21, с.88]. Головування в півтора десятках присутностей дозволяло губернатору здійснювати постійний контроль та забезпечувати єдність їхньої діяльності.

Характерною особливістю пореформеного місцевого управління стало розширення й зміцнення відомчої вертикалі. Міністерства створили свої нові губернські структури, впорядкували відомче галузеве управління. Посилився вплив на губернське управління поліцейського, жандармського відомств. Окремі жандармські органи функціонували у великих містах і на залізницях губерній. Державне управління повітом здійснювала царська адміністрація, представлена дореформеним нижнім земським судом, “***капітан-ісправником***“, який призначався міністерством внутрішніх справ за поданням губернатора з дворян. Функціонували у повітах різні розпорядчо-виконавчі органи центральних, губернських відомств. Губернські казенні палати міністерства фінансів мали повітові казначейства на чолі зі ***скарбником***. Формувалися й дорадчі установи у вигляді присутності, комітетів, котрі діяли як розпорядчі органи й складалися з повітових чиновників [22, с.345].

Таким чином, державне управління пореформеного повіту було централізоване, мало дворянський склад і залишалося в руках поміщиків.

Міську адміністрацію пореформеного повітового міста представляв ***городничий*** з канцелярією, який підпорядковувався губернському правлінню. На чолі адміністративних частин, ділянок, на які поділялося місто, стояли поліцейські приватні ***пристави*** з дворян, ***дільничні, околодочні, квартальні наглядачі***. Функціонували управи благочиння, у губернських містах – міські поліцейські управління, різні судові органи. До кінця XIX ст. управи благочиння були скасовані. Їх замінили канцелярії ***обер-поліцмейстерів, поліцмейстерів, градоначальства***, які мали структурні, розпорядчі, виконавчі, інспекційні та інші відділення, а також з’явилися в містах розшукові, секретно-розшукові (охоронні) відділення. Були утворені також спеціалізовані управління поліцейським телеграфом, медичні поліцейські управління, адресні столи й бюро, управління фабричної, річкової,

залізничної та іншої поліції. Державне управління містами, повітами, губерніями набувало яскраво виражений поліцейський характер [22, с.348].

Взаємостосунки міського самоврядування з адміністративною владою мали великий вплив на суспільно-політичну роль міських дум. Самодержавна бюрократія була міцною реакційною силою й фактично керувала Російською державою. У цих умовах усяка участь громадських інститутів в управлінні містами допускалася лише настільки, наскільки вона не порушувала всевладдя царської бюрократії. Тому міське самоврядування охоплювало далеко не всі сторони життя міста. Йому відводилися тільки питання муніципальної економіки та благоустрою: водопостачання, каналізація, вуличне освітлення, озеленення, спорудження будинків, тротуарів, переправ тощо. Міські думи були зобов'язані піклуватися про загальний і громадський добробут городян: організовувати забезпечення населення продуктами через мережу базарів, крамниць та інше, уживати заходів у разі пожеж та стихійного лиха, сприяти охороні "народного здоров'я" (влаштовувати лікарні, допомагати поліції у проведенні санітарно-гігієнічних заходів: очищенні вулиць, площ, дворів, убиралень), допомагати бідним та безробітним, сприяти поширенню народної освіти (засновувати школи, музеї та інше) [5, с.821]. Крім того, міське самоврядування вимушено було утримувати урядову адміністрацію (чинів міської поліції, пожежну команду, в'язниці) забезпечувати військовий постій. У середньому ці витрати становили 25% міського бюджету й мали тенденцію до постійного зростання, що слугувало приводом до нескінченних суперечок між містом і відповідними відомствами [16, с.49].

Закон 1870 р. визнавав самостійність міського громадського управління в межах наданих йому Положенням прав [5, с.821]. Згідно з нормативними актами уряд мав здійснювати контроль тільки за законністю діяльності громадського управління [5, с.838].

Офіційно міські самоврядні установи не належали до загальної системи державних органів. Хоч органам міського самоврядування й були обіцяні самостійність і незалежність від адміністрації, але на практиці самоврядні органи не мали реальної влади, яка дозволяла б їм суворо стежити за виконанням прийнятих постанов. Фактично вони являли собою установи системи міністерства внутрішніх справ. Міністр особисто контролював діяльність органів міського самоврядування в масштабах країни, у губернії реалізація цієї функції покладалася на губернатора. Останній затверджував на посаді міського голову, кошторис міста, відсторонював від посад членів міської управи чи іншу особу, обрану думою, міг опротестувати будь-яке рішення думи як незаконне. [11, с.108].

Обов'язкові для мешканців міста постанови, крім дум, міг видавати й губернатор. Зміст постанов дум та губернатора частково сходилися, але інколи трактувалися по-різному. Зрозуміло, що в таких випадках думські постанови не мали ніякої юридичної сили [12, с.416]. Крім того, на проект обов'язкових для городян постанов дум, пов'язаних з міським благоустроєм,

міська управа повинна була отримати висновок начальника місцевого поліцейського управління [5, с.834]. До того ж губернатор щотижня повинен надсилати міністру внутрішніх справ "конфіденційні записки" з викладенням найважливіших подій у громадському управлінні. Циркуляром Головного управління із справ преси від 29 травня 1881 р. заборонялося публікувати без попереднього розгляду статті, які містили відомості про думські постанови та ухвали [12, с.417]. Вищий нагляд за діями міського самоврядування здійснював Сенат.

У 80–90-х роках XIX ст. в умовах розгулу політичної реакції в Росії було запроваджено Положення від 14 серпня 1881 р. "Про заходи з охорони державної безпеки та громадського спокою", яке з нових позицій визначало управління Російською імперією в адміністративно-поліцейському плані [12, с.153]. Прикриваючись Положенням, чиновництво допускало свавілля та численні порушення законів. Це не зустрічало у вищих інстанціях протидії, що сприяло ще більшій брутальності чиновництва. Навіть у межах господарсько-технічних питань, ініціатива міського самоврядування була зведена нінащо втручанням губернської адміністрації й особисто губернатора. Це стосувалося всіх сфер думської діяльності.

Таким чином, обмеження міського самоврядування жорсткими рамками другорядних місцевих адміністративних і господарських потреб при повсякденному контролі адміністрації, максимальному збереженні монополії дворянства правлячої бюрократії на політичну владу – такою була суть урядової політики стосовно органів міського громадського управління.

Обмеживши діяльність дум сферою міського господарства та благоустрою, самодержавний уряд намагався додатково вжити запобіжних заходів проти можливого перевищення думами своїх повноважень. Найбільші побоювання викликала загроза використання думської трибуни для виступів опозиційного характеру.

Так, у ході доопрацювання проекту реформи в консервативному напрямку було скасовано пункт, який передбачав призначення окремих голів для розпорядчого й виконавчого органів. Державна рада прийшла до висновку, що в інтересах уряду необхідно об'єднати ці дві посади. Посилення влади й авторитету єдиного міського голови вважалося найкращою запорукою проти можливості прийняття опозиційних постанов в думі та управі [18, с. 226]. З цією ж метою міському голові надавалися досить широкі повноваження. Він віддавав розпорядження про скликання думи й визначав порядок денний для засідань. Під його особисту відповідальність друкувалися доповіді зі справ, які призначалися для розгляду в думі. Тільки через посередництво голови дума могла запросити на свої засідання сторонніх людей [5, с. 827].

Міський голова мав право оскаржити постанову думи, якщо вважав її незаконною. У надзвичайних випадках він міг розпоряджатися одноосібно, інформуючи про це згодом членів управи. Міських голів, а також осіб, які тимчасово їх заступали, затверджував губернатор, а у двох столицях

(Петербурзі та Москві) і в Одесі – міністр внутрішніх справ. На посаду міського голови не могли обиратися священики, представники судового відомства, чиновники фінансових установ, а також особи єврейської національності. Обмеження для цих категорій осіб мало на меті запобігти використанню ними посади керівника міського товариства у власних корисних цілях. Але вирішальне значення надавалося їхнім політичним поглядам. Період служби міських голів і членів управи становив чотири роки. Через кожні два роки половина членів управи по черзі вибувала й заміщалася заново обраними [5, 827–833].

Розгляд скарг населення на рішення думи, а також суперечок між міським громадським управлінням та урядовими, земськими й становими установами доручалося спеціальному колегіальному органу в губерніях – губернській для міських справ присутності на чолі з губернатором, яка була основним посередником між думами, приватними особами, громадськими й становими установами й розглядала лише законність постанов і розпоряджень дум і не втручалася в їхню господарську діяльність. Членами цієї інституції були: віце-губернатор, керуючий казенною палатою, прокурор окружного суду, представник губернської земської управи, міський голова, члени міської думи [2, с. 10]. Від її швидкого та неупередженого вирішення питань залежав успіх міських справ.

З початку 80-х років XIX ст. ряд законодавчих дій спрямовувалися на те, щоб частково обмежити функціонування принципів самоврядування, які були проголошені в пореформеному законодавстві. У кінці 80-х – на початку 90-х років XIX ст. царизм проводить ряд реформ, які ознаменували перехід до нового урядового курсу стосовно міського громадського управління. Завдання вдосконалення цієї сфери управління правлячі кола намагалися розв’язати введенням земства й міських дум у загальну систему державних установ, але вже не на основі розвитку принципів самоврядування, а максимально посиливши їхнє підпорядкування бюрократичному апарату, істотно послабивши принцип виборності.

Разом з тим планувалося розширити представництво дворянства в місцевому управлінні, оскільки з подальшим розвитком буржуазних відносин виникала загроза політичному пануванню дворянства, яке поступово розшаровувалося й ослаблялося. Буржуазія все активніше витісняла із земських і міських установ представників панівного класу. Усе більший вплив і поширення отримували ідеї земського лібералізму, зростало значення земської та міської демократичної інтелігенції. Нова реформа міського самоврядування, яка була прийнята 11 червня 1892 р., повинна була загальмувати ці процеси.

За міською реформою 1892 р. коло проблем, якими думи займалися раніше, було за ними збережено. У цілому залишалася незайманою й колишня структура громадського управління. Але внаслідок реформи змінювався сам характер відносин між думами й адміністративною владою, посилювалася опіка над ними, різко скорочувалася межа самостійних дій

органів громадського управління. Порушуючи основний принцип всякого самоврядування, а саме – виборність громадських установ, було узаконено право адміністрації призначати керівних посадових осіб [6, с.450] і гласних дум [6, с.435].

Були зроблені й інші кроки, спрямовані на бюрократизацію органів міського самоврядування. Міський голова, його заступник і ті особи, які їх заміщали, а також члени міської управи вважалися такими, що перебувають на державній службі [6, с.451], призначалися й звільнялися з посади адміністрацією, підлягали стягненням по адміністративній лінії тощо [6, с.455]. Це багато в чому ставило їхній особистий добробут у залежність від службових успіхів, які оцінювалися не виборцями, а вищими чиновниками.

Значно розширявся перелік питань, які підлягали затвердженню адміністрацією [6, с.436]. Тільки незначні постанови думи не підлягали затвердженню, але й ті могли вводитися в дію при умові, якщо губернатор у двотижневий строк не зупинить їхнє виконання [6, с.437]. Процедура попереднього ознайомлення звичайно мала характер цензурний, але це дозволяло також представнику губернських органів вносити свої пропозиції на розгляд думи.

Часто постанови міської думи не підписувалися губернатором через порушення процедури їхнього прийняття. Наприклад, 1909 року проект Єлисаветградської міської думи щодо відпочинку службовців був не підтриманий, бо при його розробці не була скликана змішана комісія з представників торговців і прикажчиків (відповідно до ст. 10 закону від 15 листопада 1906 р.) [4, с.25].

Практика повітових міст показала, що постанова не могла бути приведена в дію раніше, ніж через чотири – п’ять тижнів, а іноді затягувалася до двох місяців. Були сотні думських постанов, які роками чекали затвердження губернатором. Інколи траплялося, що постанова думи отримувала законну силу лише тоді, коли вона втрачала всяке значення [22, с.39–40].

Місяцями залишалися вакантними міські посади через те, що затримувалося затвердження обраних думою осіб. Не виконували своїх обов’язків з цих же причин виконавчі комісії. Часто на два–три місяці запізнювався дозвіл на використання річних кошторисів, що врешті–решт паралізувало міське управління.

Якщо раніше основою для зупинки дії постанови думи був висновок про її “незаконність“ [5, с.835], то зараз – і її “недоцільність“ [6, с.431]. Нове формулювання відкривало широкі можливості для втручання губернського начальства у справи міських установ. Якщо за законом 1870 р. думі надавалося право звертатися з проханнями від імені міста до вищих урядових органів “про місцеві корисності та потреби“ [5, с.849], то в положенні 1892 р. говорилося, що дума робить “подання через губернатора вищому керівництву з приводу про місцеві корисності й потреби“ [6, с.446]. Отже, прохання й звернення дум підлягали попередньому перегляду губернатором, що

обмежувало їхнє право безпосередньо звертатися у вищі інстанції й ставило міське самоврядування в залежність від губернського керівництва.

Так, Херсонський губернатор часто звертався з різноманітними пропозиціями до Єлисаветградської міської думи. Вони мали різний характер: від призначення пенсій, матеріальної допомоги закладам освіти (комерційному училищу), поліпшення медичного обслуговування, дотримання трудового законодавства до побудови казарм для військ, унесення змін до бюджету [4, с.16, 25, 60, 61, 74, 81, 87, 162].

Потрібно відзначити, що пропозиції губернатора одразу приймалися, інколи суперечки розв'язувалися в результаті звернення до Сенату. Наприклад, пропозиція губернатора про залучення додаткових медичних кадрів для боротьби з холерою була відхилена думою. Своє рішення дума обґрунтувала тим, що в місті є два відділення (тифозне та холерне), чого, на її думку, має вистачити для збереження ситуації під контролем. Для захисту своєї постанови була послана скарга в Сенат [4, с.61].

Не отримала підтримки пропозиція губернатора щодо виділення додаткових коштів у розмірі 6780 крб. для утримання нижчих чинів міської поліції. На засіданні думи від 12 травня 1909 р. було відмічено, що по-перше, на їхнє утримання необхідно не 6780 крб., а 4,5 тис. крб., по-друге, – службовці були прийняті на роботу у другій половині року й по-третє, – проект про виплату утримання скоро буде прийнятий Державною радою й отримає силу закону, тому потреби в такому зверненні в міську думу немає [4, с.81]. Така ж доля спіткала пропозицію губернатора щодо виділення коштів для утримання Єлисаветградського комерційного училища [4, с. 111].

За положенням 1892 р. номінально дума залишалася розпорядчим і контролюючим органом. Але її воля вже не була для управи законом тому, що потребувала попереднього затвердження губернатором. А отримавши таку санкцію, вона ставала для управи волею адміністрації, а не думи.

В органів громадського управління не було головного – примусової влади. Хоча вони й мали право видавати обов'язкові для городян постанови, [6, с.439] – право, яке при нагоді могло зробити їх громадською владою, але воно поширювалося не на всі його предмети відання, а вичерпувалося відносно небагатьма випадками, котрі були точно перераховані в статтях 103 та 108 обох Положень. Публікуючи обов'язкові постанови, громадське управління на той час не мало ні юридичної, ні фактичної можливості добитися їхнього виконання. Не було примусової влади. Громадські органи не могли притягнути до суду порушників постанов. Вони мали лише право порушити справу, а вирішували її поліція та губернатор [6, с.440].

Кількість думських засідань обмежувалася мінімум у чотири, максимум – двадцять чотири на рік. Розклад засідань необхідно було подавати в грудні на весь наступний рік [6, с.432]. Передбачалася можливість скликати надзвичайні засідання. Відомі випадки скликання управами самостійно або за розпорядженням адміністрації таких засідань для вирішення питань інколи зовсім не надзвичайних [22, с.72].

Реформа суворо регламентувала обов'язки гласних. У статті 61 відзначалося, що ніхто з гласних без поважних причин не повинен ухилятися від засідань у думі, інакше застосовувалися стягнення, передбачені статтею 1440. Уложення про покарання [6, с.428]. У положенні 1870 р. ці пункти були відсутні.

За законом 1892 р. міська управа ставала більш незалежною від думи, забезпечувалася набагато більшою, ніж раніше, самостійністю і поступово центр тяжіння міського громадського управління переносився з думи в управу. Остання ставала вже не стільки виконавчим, скільки керівним, спрямувальним органом міського самоврядування. Так, незалежно від думи, без її відома й контролю управа могла займатися питанням виборів. Визначення порядку публікацій виборчих списків і часу виборів, розгляд скарг на неправильне складання списків і таке інше – усе це тепер надавалося тільки управі, дії якої в цьому випадку контролювалися й санкціонувалися адміністрацією [6, с.422].

Стаття 89 передбачала випадки здійснення доповідей управою з дозволу адміністрації без попереднього розгляду й прийняття їх думою, фактично без її відома [6, с.433]. І дійсно міська управа ставала не стільки виконавчим органом думи, скільки підлеглим органом губернської адміністрації.

Міський голова й члени управи, як уже зазначалося, уважалися на державній, а не на громадській службі. І хоча вони обиралися думою, проте потім часто про це забували й нерідко ігнорували своїх виборців, ставали від думи незалежними, входили в смак ролі цілковитих господарів міста. Нерідко один голова безконтрольно відав міськими справами, здійснював усе своєю владою, а дума опинялася в становищі сліпого знаряддя в його руках. Адже голова мав змогу не допустити обговорення в думі делікатних для нього питань, і остання не мала права розглядати стосовно правильності таких дій [16, с.48].

Подібні ситуації найчастіше виникали в невеликих містах. "У великому місті міським головою бути погано, писала 1885 року газета "Елисаветградский вестник", – там майже всі гласні письменні й добре розуміють свою справу, а преса пильно стежить за розвитком міського самоврядування. А в провінції справа інша: умів би тільки викручуватися. Голова у своїй управі що хоче, те й робить, тому він усіма силами намагається бути знову обраним" [10, с.3].

Часто до міського самоврядування входили люди, які належали до тісного кола знайомих і родичів. Між ними та іншими мешканцями міст зникала всяка спільність інтересів, ширшали зловживання. Найбільші зловживання відбувалися при розпорядженні міським майном. Так, членам громадського управління здавалася в оренду земля на довгі роки за фіктивну платню. Самі гласні й члени управи робили й свавільні захоплення землі [9, с.49].

Про ступінь дотримання законності самоврядними інститутами свідчить циркуляр від 1908 р., котрий був складений на основі даних, зібраних у Херсонській губернії. Знайдені порушення можна поділити на дві частини. До першої можна віднести порушення, що охоплюють сферу організації діяльності органів міського самоврядування: прагнення виконавчих органів відтягнути реалізацію рішення з метою продовження своїх повноважень; запис у виборчі списки осіб, котрим не виповнилося 25 років, осіб, які перебували під судом чи слідством; списки виборців були в поганому стані, протоколи не підписуються, часто рішення не затверджуються губернатором; особи, котрі порушують законодавство, продовжують виконувати свою роботу; часті випадки дії управи без санкції думи чи підтвердження дій виконавчого органу заднім числом; ревізійна комісія не проводить періодичних перевірок діяльності міської управи. Друга частина становила порушення в економічній сфері: при оцінці нерухомого майна не дотримується навіть формальна сторона (не вказується розмір майна, причини зміни оцінки в бік збільшення чи зменшення); не вносяться відповідні витрати на утримання поліції та навчальних закладів [3, с.15–16].

Незважаючи на численні зловживання, члени міського громадського управління інколи притягувались і до відповідальності. Так, Ольвіопольський міський голова Михайлів і члени управи були віддані до суду за крадіжки та махінації міського майна [7, с.49]. 1885 року за численні порушення Бобринецький міський голова Масалітін та гласний Земелевич тимчасово були звільнені з посад [8, с.49].

Посилення адміністративного контролю певною мірою могло перешкодити зловживанням посадових осіб громадського управління, нераціональному використанню міських коштів і таке інше. Але загалом це, ймовірно, мало негативні наслідки: обмежувало ініціативу дум, викликало невиправдоване втручання адміністрації в їхні справи, що спричиняло тим самим нескінченні конфліктні ситуації.

Багато недоліків у діяльності органів міського самоврядування пояснювалося відсутністю традиційного досвіду громадської муніципальної практики, байдужістю основної маси гласних до міських справ, некомпетентністю у вирішенні господарчих питань. Але головне полягало в тому, що міське положення 1870 р., а особливо реформа 1892 р., які надали новим громадським установам широке коло обов’язків і поклали на них велику відповідальність, не створили необхідних умов для їхньої роботи. Виявлялися й обмеження бюджетних прав, відсутність в органів самоврядування примусової влади, постійна опіка й контроль з боку губернської адміністрації, що призводило у свою чергу до тяганини, приписок, келійності у веденні справ.

Водночас, серед представників міського самоврядування були й талановиті, самовіддані особистості, які витрачали свої знання, енергію, а інколи й власні кошти на поліпшення життя городян, благоустрій міста. Серед них можна назвати міського голову О.М.Пашутіна, гласних –

М.М.Асотського, Я.Л.Когана, Л.Ф.Долинського, Е.О.Богдановича, О.В.Бернова, М.В.Корецького, М.М.Шполянського; членів управи – С.С.Рутковського, О.О.Шамотульського; городян – І.М.Горського, Д.Р.Дембровського, О.О.Куцина та багатьох інших.

Незважаючи на те, що міські положення 1870 і 1892 років реально не забезпечували умов, необхідних для ефективного функціонування органів міського самоврядування, останні спромоглася добитися відчутних результатів з деяких напрямків своєї діяльності. Із досягненням думою тих чи інших успіхів зростав її громадський авторитет, усе більше утверджувалося переконання в перспективності міського самоврядування, його перевазі над бюрократичним. Міське громадське управління на практиці довело, що ідеї самоврядування пустили міцне коріння у свідомості людей, відмовитися від яких у подальшому ставало вже неможливим.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Велихов Л. А. Основы городского хозяйства: Общее учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйства. – М.: Наука, 1996. – 480 с.

2. Державний архів Кіровоградської області (далі – ДАКО) – Ф 78. – Оп.3. – Од.зб. 23.

3. ДАКО. – Ф.78. – Оп. 10. – Од.зб. 48.

4. ДАКО. – Ф.18. – Оп.1. – Од.зб. 574.

5. Городовое положение 16 июня 1870 г.// Полное собрание законов Российской империи. – СПб., тип.II отд. Е и В канцелярии, 1873. – Собр.2. – Т.45. – отд.1. – №48498. – С.820 – 839.

6. Городовое положение 11 июня 1892 г.// Полное собрание законов Российской империи. – Спб., 1895. – Собр.3. Т.12. – №8708. – С.430 – 456.

7. Елисаветградский вестник. – 1885. – 11 января.

8. Елисаветградский вестник. – 1885. – 30 января.

9. Елисаветградский вестник. – 1885. – 26 апреля.

10. Елисаветградский вестник. – 1885. – 14 июля.

11. Зайончковский П.А. Кризис самодержавия на рубеже 1870-1880 годов. – М.: МГУ, 1964. – 511 с.

12. Зайончковский П.А. Российское самодержавие в конце XIX столетия (Политическая реакция 80-х – начала 90-х годов). – М.:Мысль,1970. – 444 с.

13. История государственного управления России. Учебник /Отв. ред. В.Г. Игнатов. – Ростов на Дону: Феникс, 2002. – 608 с.

14. Кравченко В.В., Пітцик М.В. Місцеве самоврядування в Україні: історія, сучасність, перспективи розвитку. – К., 2001. – 345 с.

15. Крючков С. М., Зельницький А. М., Удовенко П. І. та ін. Історико-правові аспекти становлення і розвитку місцевого самоврядування (світовий та український досвід). – К., 1998. – 424 с.

16. Марченко О.М. Деякі аспекти функціонування органів міського самоврядування Єлисаветграда у другій половині XIX – на початку XX століття // Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції "Актуальні аспекти дослідження історії міста". – Ч.1. – Кіровоград,2005. – С.45 – 51.

17. Муніципальне право України: Підручник /За ред.В.Ф.Погорілка – К., 2001. – 352 с.

18. Нардова В.А. Городское самоуправление в России после реформы 1870 г. // Великие реформы в России 1856-1874 гг.: Сборник. /Под ред. Л.Г.Захаровой, Б.Эклофа, Дж.Бушнелла. – М.: изд. МГУ, 1992. – С.221-238.

19. Токвіль А. Демократия в Америке. – М,1992. – 456 с.

20. Швидько Г К. Романов В Є Державне управління і самоврядування в Україні: Історичний нарис. – К.,1997. – 378 с.

21. Шепелев Л.Е. Чиновный мир России XVIII – начало XX в. – СПб, 1999. – 389 с.

22. Шрейдер Г.И. Наше городское общественное управление. Этюды, очерки и заметки. – СПб.:Восток, 1902. – 337 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Марченко Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В.Винниченка.

Наукові інтереси: місцеве самоврядування України в другій половині XIX – на початку XX ст., етнографія народів світу.

УДК 94-005.22

ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ МЕТОДУ УСНОЇ ІСТОРІЇ

Світлана ПРОСКУРОВА (Кіровоград)

Стаття присвячена проблемам теоретико-методичного забезпечення етнографічної практики студентів історичних факультетів (на досвіді організації польових етнографічних практик на факультеті історії та права Кіровоградського державного педагогічного університету ім. Володимира Винниченка в 2006 - 2010 рр.).

Ключові слова: усна історія, мікроісторія, політична історія, постмодернізм, соціально-виховна практика, зона "відчуження", екстрім.

Статья посвящена проблемам теоретико-методического обеспечения этнографической практики студентов исторических факультетов (из опыта организации полевых этнографических практик на факультете истории и права Кировоградского государственного педагогического университета им. В.Винниченка в 2006 – 2010 гг.)

Ключевые слова: устная история, микроистория, политическая история, постмодернизм, социально-воспитательная практика, зона "отчуждения", экстрим.

The article deals with the problems of theoretico-methodolodigical support for the ethnographic practice of the students of historical departments (bassed on the experience of conducting field ethnographic practice at the historical department of Kirovograd State Pedagogical University named after V. Vynnychenko in 2006 - 2010).

Key words: verbal history, mikroistoriya, political history, postmodernizm, socialeducate practice, area of alienation, ekstrim.

Починаючи з 2006 року, факультетом історії та права КДПУ ім. В.Винниченка було організовано п'ять польових експедицій, у ході яких збиралися джерела усної історії XX сторіччя на Кіровоградщині як у рамках реалізації науково-дослідних проектів під егідою Українського інституту національної пам'яті, так і більш вузьких регіональних проектів,

удосконалювався методичний інструментарій, набувався досвід польової роботи.

Результати студентських експедицій спонукають до роздумів про потенціал дослідницьких можливостей методу усної історії. На цю тему нами вже було опубліковано статті про особливості теоретико-методичного забезпечення етнографічної практики студентів історичних факультетів [1] та про роль практики в процесі формування національної ідентичності в студентської молоді[2]. З того часу інтерес до усної історії лише посилився, а разом з цим зросло й усвідомлення проблем дослідницького характеру, з якими доводиться стикатися при підготовці та проведенні польових досліджень.

На разі сучасна історична наука в Україні перебуває в мейнстримі світової, наслідком чого є пошук альтернативних локальних культурно-орієнтованих історичних форм, які доповнювали б або уточнювали глобальні національно-державні схеми. Яскравими представниками модерної української історичної науки, які розробляють і втілюють у своїх працях новітні методики (усної історії, мікроісторії, локальної історії тощо), є Наталя Яковенко, Ярослава Верменич, Ярослав Грицак, Андрій Портнов, Юрій Мицик. На нашу думку, формування їхніх історичних світоглядів відбулося під потужним впливом постмодернізму. За визначенням В.Павліва, "…це епоха. Це архітвір. Це незафіксована мить. Це твоя власна рефлексія на цю мить. Рефлексія над основними складовими і базовими поняттями" [3; с.81]. Постмодерн привніс в українську історіографію недовіру до глобальних історико-теоретичних побудов, фрагментацію історичного знання, рефлексію історика, пошук нових інтерпретацій історичних джерел. Так, Я. Грицак, рефлексуючи у своїх есеях на теми історичного шляху та призначення України, влучно використовує методи інтерв'ю, соцопитування. Часопис "Україна модерна" (редактор-засновник Я. Грицак, редактор А.Портнов) регулярно публікує на своїх шпальтах усноісторичні джерела, які через призму мікроісторії відкривають нам цілі культурні світи.

Н.Яковенко (до речі, наша землячка) також активно застосовує мікроісторичний підхід, акцентуючи на тому, що мікроісторія переміщує історика від зовнішнього подієвого світу в прихований світ думок, намірів, світосприймань. Мікроісторія дає змогу наблизитися до одного з "проклятих питань" історичної науки – подолання бар'єру "мовчання джерел" [5, с.213-215].

В одному з інтерв'ю газеті "День" дослідник, розмірковуючи над тим, у якому напрямку рухається українська історична наука, зауважила, що ми відстали в плані методології історії: "У нашому знанні про минуле виявляється дірка на дірці, маса невивчених речей з того, що досі називали "дрібницями", хоча це і є реальним життям реальних людей якогось там N-ного століття. Ми знаємо подієву, політичну історію, але майже не уявляємо, чим керувались її творці". Н.Яковенко закликає нове покоління істориків заповнити лакуни, змусити джерела "заговорити про те, про що вони досі мовчали". Проте зауважує, що для цього "бракує сил, рук, фахової підготовки"[6].

Цю проблему частково намагається подолати Я.Верменич, яка на шпальтах "Українського історичного журналу" надає стислий виклад особливостей застосування новітніх історичних методів. Вона дає фахове визначення мікроісторії як "впливового напряму сучасної історіографії, зосередженого на прискіпливому інтересі до неординарного у людських долях і відносинах на побутовому рівні. Застосовуваний у його рамках особистісно-психологічного підхід дає змогу фокусувати свою увагу на особливостях духовного розвитку особи і поведінці людей в екстремальних ситуаціях …виводячи персональну історію на рівень широких соціальних узагальнень" [7; с.156]. Будучи знавцем і прихильницею методики мікроісторичного аналізу, Я. Верменич констатує, що в українській історіографії домінує поки що подієва, насамперед політична історія [7; с.161].

На переконливу думку Н.Яковенко, час ставить перед українською історією нові виклики. Передусім це інтерес до людини: "Хоч би що ми реконструювали, чи конструювали в цій історії, хоч би як ми пояснювали ті, чи інші зміни, – повинні відштовхнутись від цілком предметних, конкретних речей. Важко дослідити емпірично, але можемо знайти джерела і спробувати це відтворити на прикладі окремої людини, того, що вона робила, думала, що її штовхало до дій... Відбувається повна зміна методик, типів джерел, способів бачення, пояснень"[8; с.9].

Ми не повинні стояти осторонь цих змін. Інструментарій усної історії уможливлює суттєво розширити діапазон дослідницьких можливостей у рамках мікроісторії. Тематика досліджень може охоплювати такі напрями, як історія повсякденності, міська історія, зокрема, історія провінції, біографістика, локальна історія спільнот, об'єднаних спільною долею, історія українського екстріму.

Усні свідчення апріорі суб'єктивні. В цьому полягає їхня головна перевага над офіційними, дає змогу історику збагнути особливості осмислення людьми своєї історії, повсякденного життя в умовах екстріму. Джерела, що виходять з-під пера чиновника, пишуться з позицій державної ідеології, а людина в них – лише об'єкт прикладення владних повноважень. Методика усної історії вимагає максимально повної фіксації усього життєвого шляху тої чи іншої людини, а не лише окремого періоду її життєдіяльності, навіть якщо він становить найбільший інтерес з погляду дослідника. Це спонукає не лише вписувати оповідь у ширший контекст, але й установити, наскільки весь життєвий досвід опитуваної особи впливає на характер її спогадів про той чи інший період.

У дослідницькому "полі" роль інтерв'юєра (в нашому випадку це студенти) визначальна. Молоді дослідники почасти самостійно приймають рішення про проведення інтерв'ю. Отримана ними інформація значною мірою залежить від їхнього вміння зорієнтуватись у програмі-запитальнику, ефективно його застосувати. Психолого-комунікативний характер досліджень у галузі усної історії ставить студентів перед необхідністю брати до уваги етичний аспект проведення опитування, спонукає їх розвивати в собі емпатію

до респондентів. Студенти мають безпрецедентну можливість стати учасниками захопливого процесу творення чи, ймовірніше, віднайдення нового усного джерела. Виховна функція усної історії стосується не тільки студентів, які в ході практики виступають у ролі першовідкривачів, усвідомлюючи суспільну цінність дослідження, а й респондентів, котрі в процесі діалогу з молоддю мають можливість озирнутися назад, переосмислити життєвий шлях.

Основоположник методу усної історії Пол Томпсон високо оцінював виховний потенціал усно-історичних досліджень, які є сплавом "дослідження й викладання, у результаті чого підвищується якість і того й іншого"[9, с.71 – 84.].

В ході інтерв'ю відбувається діалог між двома поколіннями. Представникам старших поколінь дивно й приємно водночас спостерігати інтерес молодого покоління до їхнього життєвого досвіду. Повага до їхніх біографій сприяє утвердженню почуття власної гідності, підвищенню самооцінки, вони впевнюються в добрих перспективах для України, запорукою якого є така молодь. Таким чином відбувається обмін інформацією між поколіннями - минуле слугує утвердженню майбутнього.

Обмеженість, або й повна відсутність усноісторичних джерел у радянську добу, мали б спонукати істориків надолужити втрачене і почати формувати важливу джерелознавчу основу для сучасних і майбутніх досліджень. Адже зібрані на теренах Кіровоградщини упродовж 2006 - 2009 років усні джерела про Голодомор 1932 – 1933 рр., репресії тоталітарної влади, Другу світову війну, зокрема про період нацистської окупації України та обставини мобілізації українського населення на визволених територіях, голод 1946 - 1947 рр., спорудження великих радянських новобудов, техногенні аварії тощо містять унікальну інформацію, яка відсутня в інших видах джерел. Сучасний історик, етнолог, краєзнавець, музейний працівник може з їхньою допомогою реконструювати радянську повсякденну історію, ментальність, етнічну картину світу, духовний світ, орієнтації та мотивації людини XX ст.

Кіровоградщина як мультикультурний регіон має свої історичні та ментальні особливості. Усна історія Кіровоградщини XX ст. цікава з погляду виявлення культурної спадковості й крайової ідентичності. Актуальність історичної проблематики XX ст. на території краю спонукає до пошуку й застосування новітніх методів для вивчення соціальних аспектів людської діяльності, серед яких першість належить методу усної історії.

Наближається 25-а річниця найбільшої техногенної та гуманітарної катастрофи XX сторіччя – аварії на Чорнобильській АЕС. "Завдяки" їй в українській етнології з'явився новий напрям досліджень – екстремальне українознавство. Воно полягає у вивченні зони "відчуження" – території площею 4000 кв. км. у самому серці слов'янського світу, ареалу етнічної культури поліщуків. Мешканці понад 20 відселених сіл Полісся (Поліського, Народницького, Овруцького, Рівненського, Коростенського районів) знайшли собі нові домівки в багатьох регіонах України. З'явились переселенці з Чорнобильської зони й на Кіровоградщині. Пропонуємо шановному читачеві

інтерв'ю з Галиною Мельник, яке відкриває в наших наукових записках рубрику усної історії. Це інтерв'ю проводилося в рамках науково-дослідного проекту "Усна історія Світловодщини XX сторіччя". Тема Чорнобильської катастрофи розглядається на "мікрорівні" – на прикладі життя сім'ї Мельників, переселенців із села Вашківці Народинського району Житомирської обл.

Критерієм вибору респондента був факт проживання її протягом 1986 - 1990 р. у Чорнобильській зоні й безпосередня участь у подіях, пов'язаних із аварією на ЧАЕС, її ліквідацією та переселенням постраждалих із зони відчуження. У с. Григорівка інтерв'юерами були Світлана Томашевська та Віталій Бондар – студенти факультету історії та права. Вони провели одне інтерв'ю.

Програма інтерв'ювання охоплювала такі теми і сюжети:

Ім'я, дата й місце народження оповідача.

Родина оповідача: Чоловік, діти; соціально-економічний статус родини в зазначений період.

Загальний опис життя до аварії в с. Вашківці Народинського р-ну Житомирської обл.

26 квітня 1986 р.: Чорнобильська аварія та перші спроби ліквідації її наслідків; заходи радянської адміністрації із запобігання радіоактивному зараженню; евакуація дітей; настрої членів сім'ї.

Квітень 1986 р. – серпень 1990 р.: загальний настрій людей та суспільна атмосфера в Чорнобильській зоні; зміни в щоденному житті родини; рішення родини про виїзд з рідного села; проводи односельців.

Серпень 1990 р. – до моменту інтерв'ю: приїзд на Світловодщину; перші враження; ставлення місцевих жителів до переселенців; критерії вибору нового місця проживання; зміни в житті родини; адаптація до нової домівки в с. Григорівка Світловодського району Кіровоградської обл..

Щодо кожного зі згаданих у переліку тем і сюжетів, то перед інтерв'юером ставилося завдання дізнатися в опитуваної особи якомога більше деталей, зокрема імена та конкретні події і факти – чим більше й різноманітніше, тим краще. Окрім простого згадування фактів, оповідач неминуче "забарвлює" їх своїми оцінками, грунтованими на його особистій системі вартостей. Це суб'єктивізує усне джерело, надзвичайно збагачуючи його цінність, оскільки надає нам змогу відчути "дух" часу, "побачити" екстремальні події очима їх сучасника.

Інтерв'ю з Галиною Володимирівною тривало понад дві години. Студенти-інтерв'юери були не зовсім готові до теми Чорнобиля. Запитання формулювалися спонтанно, у вільній формі. Матеріал записали, бо не могли не зацікавитися новою темою. Історії життя переселенців із зони відчуження, а також історії життя ліквідаторів аварії на ЧАЕС поки що не стали об'єктом наукових досліджень і чекають на своїх дослідників. На часі розробка такої програми-запитальника, яка охопила б основні аспекти усної історії свідків Чорнобильської трагедії, що цікавлять історика, етнолога, психолога. Тема

Чорнобиля не повинна обмежуватися фіксацією фізичних і моральних страждань людей. Ми часто драматизуємо історію, ігноруючи культуру повсякдення в умовах екстріму.

З цього погляду інтерв'ю з Галиною Володимирівною Мельник є особливо багатим і цікавим. Відповідно до вимог жанру, розшифрований текст її спогадів подається без будь-якої мовної редакції.

"Усна історія Світловодщини XX сторіччя"

Оповідач: ***Галина Мельник,*** 1936 р.н.

Інтерв'юер: Світлана Томашевська, магістрант кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Дата інтерв'ю: 5 липня 2009 року.

Місце проведення інтерв'ю: с. Григорівка Світловодського р-ну Кіровоградської обл.

Присутні особи: донька, студент факультету історії та права КДПУ ім. В. Винниченка Віталій Бондар.

Мова інтерв'ю: українська.

Розшифрування інтерв'ю: Світлана Проскурова.

Редагування інтерв'ю: Світлана Проскурова.

Запитання: Прошу Вас назвати своє прізвище, ім'я і по батькові.

Відповідь: Мельник Галина Володимирівна.

Запитання: А коли й де Ви народилися?

Відповідь: Уродженка с. Малі Міньки Базарського району Житомирської обл., 1936 року народження, а проживала усе життя у с. Вашківці Народинського району Житомирської обл.

Запитання: У Вас велике село?

Відповідь: Село наше невеличке, коло 400 жителів. 72 двори.

Запитання: Ким Ви працювали?

Відповідь: Працювала я там на різних роботах. Спочатку у торгівлі. Зарплата була низенька. Вийшла заміж. Почали родиться дітки. Треба було строїтися. І я перейшла до колгоспу.

Запитання: Ким Ви працювали в колгоспі?

Відповідь: У колгоспі робила дояркою, завфермою, а більше 20 років проробила бригадиром комплексної бригади. Без отпуску. Один раз пішла у декретну відпустку за п'ятою дитиною.

Запитання: А скільки у вас дітей?

Відповідь: Маю п'ятеро дітей. Всі з вищою освітою. Онуки теж з вищою освітою. Вже тут кінчали школу з золотими медалями.

Запитання: А коли Ви переїхали сюди?

Відповідь: Переїхали ми в 1990 році. Чотири роки жили у тому страшному аду. У нас бувала Шевченко, секретар ЦК [1]. Був… уже позабувала.

Запитання: Ну нічого. Ви краще розкажіть нам про аварію в Чорнобилі.

Відповідь: Все життя я була депутатом сільської ради. А хазяїн мій робив шофером. А потім захворів і робив конюхом…26 квітня рано, у 3 часа ночі ішов поратися, і там на Чорнобиль бачу – така заграва, горить щось[2]. Та до сторожа: "Микола Іванович, ти бачиш яка заграва?" А той йому: "А ти що не чув вибуху? Щось у Чорнобилі зробилося".Од нас це 45 км напряму. Ну приходить додому. Я звоню до голови сільради Дудка Василя Івановича

– Що таке зробилося в Чорнобилі?

– Та дзвонив до секретаря райкому. Каже, нічого страшного. Там якийсь пожар".

– Ну пожар, значить пожар.

Сутки проходять. Ноччю чую – гудуть автобуси – і в сторону Чорнобиля. А ми недалеко від дороги жили. Вибігла я на дорогу – порожні автобуси їдуть у сторону Чорнобиля, один водій і все. Кажу до чоловіка, вставай. Щось таке зробилося. Чи війна, чи щось таке. Знову дзвоню до Дудка. Каже : "Щось там зробилося невероятне у Чорнобилі. Нам кажуть не сіять паніки, ну щось там є".

Запитання: А Вам нічого не пояснювали?

Відповідь Абсолютно нічого. На другий день після обіду визивають нас всіх керівників середньої ланки і кажуть: "Готуйте квартири, щоб розмістити не менше 7 чоловік, забезпечити постіллю тощо днів на 4 - 5. На днях будуть евакуірувать із Чорнобиля".

Я одразу пробігла по селі. А у нас люди добрі, це ж Полісся. Та, каже, я не 7, а й 27 возьму. Але привезли тільки дітей начальника пожежної охорони. Розмістили їх у порядних людей.

Запитання: А дорослі що, всі лишилися?

Відповідь: А дорослі самі виїздили. Даже було так, що конячкою дід з бабою їдуть до Києва дня через 3.Через тиждень приказ – всіх дітей забирать. У нас 8-річна школа. Куди? Нічого не кажуть. Приїхав автобус, попереду міліція, санітарна машина, лікарі. Коло школи зібрались. Грузять дітей. Галас, крик, плач. А ви теж збирайтесь. Будьте у чемоданному настроєнії. Будемо вивозить. А куди, самі не знаємо. Дітей забирають. Моя найменша дочечка Надя тоді ходила у 4-й клас – не можемо одірвать. Садимо в автобус, а вони назад ті діти. Забрали. Так як я депутат – до голови колгоспу. Каже, наші діти у Івано-Франківській області. Дали адресу, можете переписуватися. Мобілок тоді не було. Пише моя доця, щоб приїжджали. Мене не відпустили, а хазяїн туди поїхав. А там у дітей воші позаводилися, ужас. Їх і мили там. А вони занудьгували. Кормили дітей дуже добре. У малої коса до пояса була. Батько не дав одрізати. Перевозить він її до брата у Світловодськ. Під розписку. І там вони були до 1 жовтня. Аж до початку навчання.

Запитання: А після канікулів дітей що, знову повернули додому?

Відповідь: До школи приїхали додому. А тоді був такий порядок: до школи ідуть в одній одежі і обуві, там перезуваються і переодягаються. Мокра тряпка, витирають ноги.

А нам твердять: усе хорошо, живіть, їжте все. Правда, лабораторія приїжджала кожен тиждень у наше село. Найбільше радіації було в меду, грибах, ягодах – чорниці (у нас же ліси кругом) і самогонці (її в лісі гнали).

Солдат нагнали – землі важко. Їде пожежна машина з солдатами і знадвору, з криш змивають хати. А там, де змивають радіація така, що не хватає покажчика. Радіація така сильна. Мили, мили, а потім приїхала комісія, ну, як у нас все робиться. Нічого не помагає, давай перекривать хати. Нові криші зривають, перекривають шифером. Це ж такі убитки у держави!.

Запитання: А звідки брали питну воду?

Відповідь: Потім за воду. Давай проводить воду. А у нас вода дуже близько, бо місцевість болотиста. Так спочатку зробили дорогу, а потім давай вести воду. У нас піщана земля, зробили капітальну дорогу з твердим покриттям, а тоді давай колупать асфальт, воду проводить До нас главний начальник по Чорнобилю Готовчиць приїжджав. Дуже толковий начальник. Хто так робить – спочатку дорогу, потім воду. Потім на центральній садибі почали строїть із блоків доміки – цілу вулицю. "А вас переселять не будемо". Зробили будинок побуту, силосні ями.

Запитання: А коли вирішили вас переселити?

Відповідь: Через чотири роки. Приїхали німці і кажуть, люди добрі тут жити неможна. А наші будують хати, солдати дуже помагали – убирати жнива, картоплю… Хати зносили старі. А німці приїхали, наші колишні враги, і кажуть – жити нізя…

Запитання: А як ви приймали рішення, куди переїздити?

Відповідь: Приїхали з ЦК. Секретар райкому – право вибирати місце проживання в Україні за нами. Куди хочете, тільки в Україні. Житло надається безкоштовно.

Запитання: Як Ви переїздили на нове місце проживання?

Відповідь: Перед цим приїхала комісія забирать корови. Бабочки не дають. Моя свекруха перша – взяла в руки топор і каже: "Хто перший зайде у хлів, одрубаю голову". Давай я їх уговарювать… Позабирали. Сказали, що на м'ясо. Позабирали свині догодовані, кролі, кури – все… А потім і нам пора їхати. Я приїхала до брата в Світловодськ. Зайшли до першого секретаря райкому. Діти зі мною, зяті. Вибираємо із списку колгоспів району. Каже, можете в місті селитися. Ми все життя в селі прожили. В місті не зможемо. Вирішили шукати хату в селі. "Ну оце по цьому напряму їдьте".

Поїхали ми. А так до нас грубо відносяться. Тут і так тяжко на душі. А тоді такий період був, що понаїздило звідусюди у колгоспи різного наброду, непутьових людей. Перекотиполе…А ми ж з горя їдемо шукать нового життя. Їдем далі. Змучені обоє. Приїхали у Глинськ. А там якийсь начальник: "Мнє таких работніков не надо". Спочатку спитайте, чого ми їдемо, яка причина. А мій хазяїн каже, не останемось тут, бо як з такими людьми жить, якщо з самого початку не ладиться. Зупинилися перекусити у сусідньому селі Григорівці. Коли це бобіком під'їжджає голова колгоспу. Познайомились.

Куліш Пантелеймон Петрович. Розпитав нас. Домовилися, що за два тижні він дасть команду підготувати нам житло і машиною нас забере. Согласились.

Запитання: Як Ви прощалися з односельцями?

Відповідь: Я до останньої хвилини працюю вдома. Ще картоплю копаємо. А мої бабочки як почули, що ми виїжджаємо, ви б побачили, яке то було прощання. А хто у нас в селі жив? Солдатські вдови…Вони ще на околиці ставали, цілували мені руки: "Куди ж ти їдеш, наша спасительниця"… Я в колгоспі проробила дуже довго. Ніколи не спорила з людьми, не визивала міліції, розбиралась сама. Старалась всім угодить. У нас городи є і болотисті, і донизу, і вгорі. Ніхто ніколи не спорив за землю. Городи садили кіньми. В бригаді були корови, коні, свині…

Запитання: А держава допомогла Вам з облаштуванням на новому місці?

Відповідь: Приїхали ми в Григорівку і зразу поселились у двоповерховому садику (приміщенні дитсадка). А самі шукаємо хату. Вибрали. А всередині безлад…Все здирали, мили, ремонтували. І в дворі все переробили і залишились тут.

Запитання: А Вас працевлаштували на новому місці?

Відповідь: Спочатку мене поставили в городну бригаду чорнорабочою. Забирають на жнива. А голова побачив, як я працюю, і призначив мене на голову ревізійної комісії. Там я проробила до розпаду колгоспу. Гарний хазяїн був наш голова. А молодий все пропив, прогуляв.

Запитання: Ви привезли із собою якесь майно зі старої хати, чи купували все нове?

Відповідь: Корову тут купляли за гроші. З собою привезли речі машиною. Собачку заховали між подушок, курей десять заховали, а кролів, решту курей випустили.

Запитання: Яку допомогу Вам надавали?

Відповідь: Года два німці присилали ліки. Ми сильно хворіли на печінку. Зубну пасту, тощо. Потім відмовили. А платили на початку 70 крб. "гробових", потім 130.

Запитання: Сучасна влада про Вас дбає?

Відповідь: На річниці щось згадують, а так ні. З людьми ми прижилися нормально. Одна моя дочка працює в магазині, інша завскладом у вірменина. Живемо.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Проскурова С. Щодо особливостей теоретико-методичного забезпечення етнографічної практики студентів історичних факультетів. //Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – Т. XIII. – К., 2007. – 562 с. – С. 515 – 521.

2. Проскурова С. Проблеми формування національної ідентичності у вищій школі. //Наукові записки. – Випуск 11. Серія: Історичні науки. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В.Винниченка. – 2008. – 292 с. - С. 220 – 225.

3. Кривенко О., Павлів В. Енциклопедія нашого українознавства. – К.: Дух і літера, 2003. – 140 с.

4. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с.

5. Яковенко Н. Вступ до історії. – К., 2007. – 265 с.

6. Яковенко Н. Щоб рухатися вперед, треба заговорити мовою кінця ХХ століття // День. – 2000. – № 9. – П'ятниця, 21 січня.

7. Верменич Я. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень.// Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 156 – 8.

8. Яковенко Н. Історик є невільником джерела // Дзеркало тижня. – 2004. – № 42 (517). – Субота, 16 – жовтня.

9. Томпсон П. Голос прошлого: устная история. – М.: Весь Мир, 2003. – 368 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Проскурова Світлана Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: етнологія; усна історія, етнопсихологія, зокрема проблеми етнокультурної ідентичності українців.

УДК 394+364.46:94(477.65)

ВАСИЛЬ НІКІТІН – ОРГАНІЗАТОР УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ В ЄЛИСАВЕТГРАДІ

Сергій ШЕВЧЕНКО (Кіровоград)

Аналізуються основні етапи життєвого шляху, подвижницької діяльності на ниві національно-культурного відродження в Єлисаветграді в перші десятиріччя ХХ ст. юриста й педагога, першого голови місцевої "Просвіти" Василя Нікітіна. Окреслюється коло його однодумців, соратників – представників української інтелігенції (громадських діячів, корифеїв театру, педагогів та ін.).

Ключові слова: Василь Нікітін, українська культура, громадська діяльність.

Анализируются основные этапы жизненного пути, подвижнической деятельности в сфере национально-культурного возрождения в Елисаветграде в первые десятилетия ХХ в. юриста и педагога, первого главы местной "Просвиты" Василия Никитина. Намечается круг его единомышленников, соратников – представителей украинской интеллигенции (общественных деятелей, корифеев театра, педагогов и др.).

Ключевые слова: Василий Никитин, украинская культура, общественная деятельность.

The basic stages of a vital way, selfless activity on a field of national-cultural revival in Elisavetgrad in first decades XX century of the lawyer and the teacher, the first chairman local "Prosvitas" Vasiliy Nikitin are analyzed. The circle of its adherents, colleagues – representatives of the Ukrainian intelligency (public figures, coryphaeuses of theatre, teachers, etc.) is defined.

Key Words: Vasiliy Nikitin, the Ukrainian culture, public work.

У радянську добу було піддано забуттю життєвий шлях, внесок у процеси національно-культурного відродження Центральної України низки

активних громадських діячів минулих століть. Не всім із них присвячено наукові дослідження, краєзнавчі публікації і на 20-му році незалежності України. До маловідомих поки що сьогодні широкому загалу постатей українського руху відносимо Василя Нікітіна. Сто років тому він уходив до кола відомих краян, котрі, маючи престижну посаду, належне матеріальне забезпечення, велику працездатність, могли в дорадянський час робити успішну кар'єру, піднімаючись щаблями чиновницької еліти. Але свою енергію, ентузіазм, вільний час, нерідко й кошти, вони спрямовували на подвижницькі зусилля у сфері національно-культурного пробудження корінного населення, ризикуючи при цьому тією ж кар'єрою, посадою, матеріальним благополуччям, потрапляючи під поліцейсько-жандармський нагляд, часом утрачаючи й свободу. Маючи блискучу університетську освіту, нагромаджений досвід юридичної роботи, В. Нікітін, прибувши на поч. XX ст. до Єлисаветграда (тепер – Кіровоград) не обмежився роботою в окружному суді, увійшовши до кола українських подвижників, гуртуючи навколо себе місцеву інтелігенцію, зробивши вагомий внесок у громадсько-політичні процеси в місті, зокрема в організацію Шевченківських вечорів, створення та діяльність "Просвіти". При цьому добре сімейне виховання отримали його діти, які змогли себе реалізувати в різних галузях. У сталінську добу Василя Олександровича було репресовано, його ім'я піддали забуттю. У період "хрущовської відлиги" в збірнику творів фундатора українського театру М. Кропивницького публікується кілька його листів до В. Нікітіна в Єлисаветград 1910 р. [1 – 3]. На поч. 1970-х рр. кіровоградський театрознавець М. Смоленчук згадує єлисаветградця в книзі про М. Кропивницького [4], листується з його сином, колишнім політзасланцем Ф. Нікітіним, потрапляє і сам у "неблагонадійні", відчисляється з КПРС із звільненням з педінституту ім. О. Пушкіна. Реабілітаційна справа В. Нікітіна [5] на сьогодні частково опублікована [6], листи його сина до згаданого письменника в Кіровоград [7 – 8] зберігаються в Держархіві Кіровоградської області, Кіровоградському обласному краєзнавчому музеї. Ф. Нікітін надсилав листи [9] і спогади [10 – 11], які частково оприлюднила місцева "Вечірня газета" [12]. Деякі матеріали надала Кіровоградському міському літературно-меморіальному музею І. Карпенка-Карого донька Василя Олександровича Тетяна Нікітіна (Станіславська) [13 – 16]. Інтерес являють публікації в Єлисаветградському "Голосе Юга" [17 – 18]. Інформацію про окремі сторінки біографії В. Нікітіна та його сина Фауста [19] оприлюднено в добу незалежності практично лише в кількох краєзнавчих статтях. У цій публікації ми робимо першу спробу проаналізувати головні етапи життєвого шляху знаного свого часу громадського діяча, охарактеризувати його внесок у процеси національно-культурного відродження, окреслити коло зв'язків з відомими діячами вітчизняної та регіональної історії.

В. Нікітін народився 1868 р. у Полтаві в сім'ї росіянина, помічника земського бухгалтера, який, за спогадами сина, отримавши за 35 років служби орден Володимира 4 ст., набув права дворянства. Мати була українкою,

донька службовця, рано померла, після чого Нікітіни перебралися до Вязьми на Смоленщину. Василь закінчив місцеву гімназію, юридичний факультет Московського університету. У столиці захопився музикою, на слух грав на фортепіано українські та російські пісні, уривки з опер, співав у студентському хорі. Працював кандидатом на судову посаду, доки дістав призначення міським суддею до Гжатська. У цей час вийшли його брошури з історії Дорогобужа та Гжатська. Василь Олександрович захоплювався Т. Шевченком, любив природу України, де проводив літні відпустки [7, арк. 2].

Заарештований у сталінську добу, В. Нікітін у Зінов'євському (тепер – Кіровоград) ДПУ повідомив, що в травні 1903 р. "виїхав до м. Єлисаветграда на Україну, оскільки дуже скучав за рідним краєм. Тут служив членом окружного суду по цивільному відділенню до 1911 р. … Ще в Гжатську і Полтаві я сильно захопився українською літературою, читав багато про український народ і його культуру, так що через кілька років я став конкретно шукати собі однодумців, разом з котрими мені хотілося боротися за відродження українського народу проти царизму" [5]. Невдовзі юрист познайомився з українськими діячами: фундатором артільної справи М. Левитським та колишнім членом старокиївської Громади (там найближче зійшовся з В. Антоновичем, О. Русовим, Ф. Вовком, М. Драгомановим) і політзасланцем П. Михалевичем та іншими городянами, з якими, за спогадами Василя Олександровича, влаштовували нелегальні бесіди й читання, направляли агітаторів на село, збирали гімназистів, які цікавилися національним питанням. Більшість зазначених заходів відбувалася вдома в їхнього організатора В. Нікітіна на Олександрівській (тепер – Володарського) вулиці. "Це було приблизно 1904 р. Пізніше з'явилося багато української революційної літератури, котру цензура не перевіряла, і я цією літературою тоді посилено цікавився. Читав я журнали, газети, а часом доводилось бувати і на нелегальному зібранні. Так що… я брав деяку участь в революції 1905 р.", – повідомляв слідчому ДПУ арештант [5].

Суддя познайомився з корифеям національної сцени Саксаганським, Садовським, актором Сусловим, які майже щорічно приїжджали до Єлисаветграда на гастролі. Кілька разів бував у В. Нікітіна фундатор українського професійного реалістичного театру М. Кропивницький, обговорюючи з ним проблеми українського культурного руху в умовах царату. Востаннє він завітав до єлисаветградця 1910 р. під час Шевченківського вечора [7, арк. 7]. Тоді цей публічний захід проводився другий рік поспіль. Отримані кошти мали передаватися до фонду спорудження пам'ятника Кобзареві в Києві. Організатор заходів В. Нікітін як держслужбовець не міг офіційно засвідчити свою роль у цьому. Тож відповідальним розпорядником лекції-концерту став лікар П. Михалевич [20]. Для оформлення театру в національному стилі Василь Олександрович організував придбання в Полтавському губернському земстві виставки ткацьких і гончарних експонатів, де їх можна було придбати. Він запросив до

участі в заході М. Кропивницького, який у відповідь сповіщав про намір після виступів у Саратові й Києві на Шевченківських вечорах приїхати до Єлисаветграда (прохаючи не зустрічати його, оскільки не любив "помпи"), передавав щире вітання дружині В. Нікітіна ("Що московка – байдуже, аби щира душа") [1 – 3]. 16 березня Шевченківський вечір відкрився лекцією Василя Олександровича про життя і творчість Кобзаря, після чого хор Островського за участі всіх охочих, які вийшли на сцену, виконав "Заповіт", котрий зала слухала стоячи (крім поліції) [7, арк. 6]. Окрасою вечора стала декламація М. Кропивницьким творів "Думи" і "Чернець". Другий рік на Шевченківському вечорі декламувала киянка Н. Дорошенко. Акторка Київської опери Лозинська виконала романс "Айстри" на музику Лисенка, успіх мали Фурдецький (тенор), а також Задорожний, пролунала італійська арія [21]. Виставку ж українських гончарних і ткацьких виробів розпродали охочим, кошти від чого також пішли до фонду побудови пам'ятника Т. Шевченку. Додамо, що попереднього року в такому вечорі брали участь Старицька-Черняхівська, з якою організатор тоді й познайомився, та Стешенко [5]. Ці заходи стали фактично публічним виявом українського руху, ілюстрацією прагнення інтелігенції до пробудження історичної пам'яті народу, зразком концентрації національних культурницьких сил, громадськості навколо імені Кобзаря.

Тож надалі губернатор заборонив проведення вечорів. А фактичного їхнього організатора Нікітіна поставили перед вибором – залишити громадську діяльність або державну службу. Юрист вибрав друге, ставши нотаріусом, який не перебував під таким жорстким контролем, як працівник суду. У держархіві області зберігається 44 справи фонду нотаріуса В. Нікітіна за 1911 – 1919 рр., у яких містяться документи про нотаріальні дії, алфавітні реєстри, річні звіти контори [22]. Українофільську діяльність Василь Олександрович проводить удома, організовуючи четвергові літературно-музичні зустрічі (журфікси), на яких бували актори П. Саксаганський, М. Заньковецька, Л. Ліницька, І. Мар'яненко, Суслов, майбутній соліст Петербурзького театру муздрами Д. Журавленко, М. Левитський, учитель гімназії С. Маклецов, викладачі комерційного училища А. Шафонський та К. Шило (з дружиною – донькою композитора М. Лисенка Галиною), який гарним басом виконував романси, українські пісні. На зібраннях за участі гімназистів-старшокласників та робітників найбільшого заводу Ельворті критикувалися дії царського уряду, обговорювалися легальні заходи боротьби проти утисків української культури [7]. 1913 р. В. Нікітін уходить до ініціативної групи з організації українського літературно-музично-драматичного товариства імені М. Кропивницького "Рідна хата" [23]. Губернатор не дозволить його створення, хоча ще й на поч. 1917 р. керівник згаданої групи М. Левитський знову порушував це питання [24]. Нотаріус був членом [25], заступником і головою батьківського комітету громадської

жіночої гімназії. Він у своїй нотаріальній конторі 1916 р., зокрема, приймав пожертви для підтримки бідних учениць.

Події 1917 р. дали можливість еліті корінного населення вести просвітницьку, культурно-освітню, політичну діяльність уже на легальних засадах. В. Нікітін (у списках відкритого місцевого жандармського архіву значився політично неблагонадійним українським соціалістом [7]) згадував, що з цього року вчителював, викладав, головним чином, українську мову. У нього на квартирі збиралися зацікавлені національним рухом (культурною і революційною складовою) М. Левитський, П. Михалевич, К. Шило, М. Панасевич, Л. Свердловський, В. Бульба, Романчук, актори української трупи Мар'яненко, Ліницька, Петляшенко, Верховинець, кілька робітників і студентів. У листопаді Василь Олександрович став першим головою єлисаветградської "Просвіти", у якій активно працювали повітовий інструктор Центральної ради, редактор газети "Новий шлях" О. Семененко, син І. Карпенка-Карого Ю. Тобілевич, М. Панасевич, Н. Приходько, Журавський, Прищепенко Урсатьєв та ін. [5].

На поч. 1918 р. Василь Нікітін від імені "Просвіти" закликає через газету "Голосъ Юга" городян жертвувати гроші й книги, влаштовувати лекції, спектаклі, читання зі світловими картинками (діафільми) для розвитку національної свідомості українських військовиків, пояснення значення поточного моменту в житті УНР, її відносинах з Росією. Молода армія мала виховуватися в патріотичному дусі, знати ідеали, за які повинна боротися проти більшовиків після століть національного гніту. Пожертви приймалися в конторі нотаріуса Нікітіна й штабі Українського полку на Московській (тепер Дзержинського) вулиці напроти Думського провулку (тепер – майдан Кірова) [17]. "Просвіта" створила український хор, бібліотеку, читальню, організовувала курси вивчення рідної мови, постановку п'єс. У концертах активну участь брали К. та Г. Шило. Після того, коли "артільний батько", член Центральної ради, один з очільників українського відродження в Єлисаветграді М. Левитський перебрався до Києва, В. Нікітін зайняв його місце гласного в міській думі, як наступний у списку кандидатів за пропорційної системи виборів. Уперше в протоколі засідання думи він згадується 29 березня 1918 р. [26, арк. 86]. Зазначимо, що серед гласних цього скликання, обраних влітку 1917 р., значаться Ю. Тобілевич, учень О. Потебні, педагог В. Харцієв, Л. Панасюк (у 1918 р. – в. о. міського голови), колишній народоволець О. Тарковський (батько й дід майбутніх поета й кінорежисера Арсена та Андрія Тарковських). 29 квітня в залі "Просвіти" (будинок дворянства по вул. Петрівській, тепер – Шевченка) Василь Олександрович виступив з лекцією "Про українську культуру". Він зазначив факт існування українських культури, мови (поряд з італійською і французькою – наймелодійні у світі), творчості, науки та мистецтва, які жили, незважаючи на донедавні утиски з боку російського уряду. Починаючи з XVI ст., за твердженням "просвітянина", українське суспільство було значно

освіченішим російського, гетьмани за освітою стояли значно вище царів. На думку лектора, Шевченко є величнішим із світових геніїв, як поет він був вищим Пушкіна і Міцкевича за близькістю до народу, байкар Глібов переважає Крилова, Карпенко-Карий за талантом дорівнює Островському, поет Олесь нагадує Надсона, українські живописці (Пилипенко, Кричевський, Васильківський, Ге, Рєпін, Кульчицький, Шевченко) – одні з перших у Європі [18]. З приходом гетьмана Скоропадського до влади Василь Олександрович передає керівництво "Просвітою" Ю. Тобілевичу, продовжуючи активну участь у діяльності організації, зокрема, керує її хором.

За денікінців у Нікітіна зробили обшук з вилученням кращих українських видань. Із установленням радянської влади він викладає українську мову й суспільствознавство в кавалерійській і соціально-економічній школах. Голодного 1921 р. він улаштувався зав. Любомирською трудшколою Новоукраїнського району, викладав українську мову й правознавство в Добровеличківці, де поховав померлу від голоду дружину Наталію. Із січня 1923 р. викладає українську мову в Єлисаветградській сільгоспшколі. Робить спроби з 1927 р. налагодити краєзнавчу роботу в Зінов'євську через організацію гуртків при історичному музеї та 5-ій трудшколі, співробітництва з гуртками 4-ї трудшколи й педтехнікуму, створення наукового товариства за порадою академіка Єфремова. Став секретарем філії музичного товариства ім. Леонтовича [5].

В. Нікітін листується з працівником Академії наук, колишнім своїм колегою по суду в Єлисаветграді О. Тулубом з приводу видання власних спогадів про М. Кропивницького, які й побачили світ 1928 р. у збірнику "За сто літ", передає йому для друку свій переклад з російської українською мовою історії революційного руху в Зінов'євську, написаної О.Тарковським. Педагог відвіз до Києва професору Руліну свій рукопис з історії українського театру на Зінов'євщині, з яким ознайомилися С. Єфремов і вдова І. Карпенка-Карого С. Тобілевич. Там він бачив К. Шила, Старицьку-Черняхівську. У Зінов'євську зустрічався з М. Левитським, П. Саксаганським [5].

Коло спілкування, факти життя освітянина за останні десять років стали підставою для його затримання окружним ДПУ 01.10.1929 р., коли, зокрема, було вилучено, як йшлося в протоколі обшуку, складеному напівграмотним чекістом: "1) Оповідання з Української історії за редакцією Коваленка Гр. 2) Незабутні за редакцією С. Петлюри за 1918 р. 3) В защіту Укр. культури Відавніцтво одеської Української Національної Ради. 4) Книжка на німецькій мові "Трезуб" Україна. 5) Посланіє Євангелісту Демяну Бедному. 6) Грамота "до всього Українського народу". 7) Статут Української "Просвіти". 8) Загальний зшиток та 9) Історія Українського народу [… листи до гр-на Нікітіна]" [5, арк. 1]. Узявши пояснення в заарештованого, уже 4 жовтня відділ Зінов'євського ДПУ, "розглянувши матеріали про злочинну діяльність Нікітіна В.О., яка знайшла свій вираз у нелегальному зв'язку з українськими шовіністичними елементами і групуваннями їх з К. р. метою і вбачаючи у

вказаних діях наявність ознак злочинів … і що … є достатньо підстав для відкриття кримінальної справи, а тому… Постановив: Вказану справу взяти в своє провадження і розпочати попереднє слідство за ознаками злочинів…". Пішли допити і вже 4 січня 1930 р. в обвинувальному висновку згадувалися зв'язки підслідного з Шилом, Шарим, Прищепенком, Карпенком-Карим, Кропивницьким, Садовським, Черняхівською-Старицькою, Ю. Тобілевичем, Тележинським, Левитським, вчителями ("в минулому активними петлюрівцями") Скрипкою і Задиракою. Зауважувалося, що за політичними поглядами Нікітін відносився до УПСФ, очолював міську "Просвіту". Констатувалося, що в приватних розмовах із колегами він виправдовував професора УАН Єфремова (на якого здійснювалися гоніння з боку влади), критикував недостатність процесу українізації, виступав проти узурпації партією влади (для життя в розкоші за рахунок експлуатації інших), яка фактично без виборів нав'язувала кандидатури неграмотних і неосвічених людей, відмовився підписатися під вимогою закриття собору [5].

Звинувачений в українській діяльності, відбув заслання, не отримавши права жити в УРСР. Тому оселився неподалік у Білгороді. Василь Олександрович уважав, що дощі з Полтави й Харкова передавали йому привіт з рідної землі, коли доходили до Білгорода [13], де й помер 1942 р. Реабілітація прийшла лише через 52 роки.

Залишили свій слід в історії діти В. Нікітіна. Фауст Васильович (1894 – 1992) навчався в гімназії в одному класі з майбутніми лауреатом Нобелівської премії, Героєм Соціалістичної Праці, академіком Г. Таммом, членом-кореспондентом АН СРСР, лауреатом Держпремії СРСР, кавалером ордена Леніна М. Чеботарьовим, академіком ВАСГНІЛ, першим директором Державного біологічного музею ім. К. Тимирязєва Б. Завадовським, став кавалером ордена св. Анни 4 ст. за хоробрість у боях Першої світової війни [27], генетиком, зоологом-селекціонером, лауреатом Держпремії СРСР, автором низки наукових праць. Він згадував, що як музейний працівник наприкінці 1920-х рр. він виявив на зарослому Биківському цвинтарі (який за рішенням міськради мали знести для влаштування тут сільгоспвиставки) поховання матері й сестри Карпенка-Карого, які після цього були перенесені до хутора Надія [9]. Довелося зазнати Нікітіну-молодшому й арешту, тортур у Зінов'євській в'язниці, заслання за "антирадянську діяльність", реабілітований 1956 р. [11; 13].

Молодший син Юрій Нікітін, учень театрального режисера й педагога Л.Курбаса в театрі "Березіль", викладав у Київському театральному інституті ім. М. Лисенка, працював на кіностудії ім. О. Довженка, організував свій український драмтеатр у Харкові, 1938 р. репресований (третій у сім'ї), за "шпигунство" відправлений на п'ять років до Магадана, через два роки загинув [28]. Молодша донька В. Нікітіна Тетяна закінчила муздрамінститут, вийшла заміж за Юрієвого товариша К. Станіславського, який став заслуженим діячем мистецтв УРСР, працював у Маріїнському держтеатрі,

головним режисером муздрамтеатру – в Житомирі. Фах учительок мали доньки Василя Олександровича Ніна й Марія (остання мешкала в Добровеличківці) [5, арк. 24–25].

Василь Нікітін зробив вагомий внесок в організацію українського, просвітницького, краєзнавчого руху в місті на Інгулі. Понад 90 років тому серед умов функціонування національної армії називав її натхненність любов'ю до своєї батьківщини. Саме синівська любов до Вітчизни надихала Василя Олександровича на невтомну подвижницьку громадську діяльність. Сьогодні ім'я просвітянина, юриста, педагога, пошуковця, мемуариста повертається із забуття. Воно заслуговує на вдячність кіровоградців у незалежній Україні, увічнення пам'яті в назві вулиці, меморіальній дошці, музейній експозиції, премії для юристів. У перспективі більш детального вивчення вимагають іноєлисаветградські періоди життя сім'ї у 1913 (–?) та 1921 – 1922 рр., творчий шлях театрала Ю. Нікітіна.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1.Лист М. Кропивницького до В. Нікітіна, 30 січня 1910 р. (х. Затишок) // Кропивницький М. Твори в шести томах. – К.: Держвидав художньої літератури, 1960. – С. 569–570.

2.Лист М. Кропивницького до В. Нікітіна, 5 лютого 1910 (х. Затишок) // Кропивницький М. Твори ... – С. 571.

3.Лист М. Кропивницького до В. Нікітіна, 18 лютого 1910 (х. Затишок) // Кропивницький М. Твори ... – С. 571.

4.Смоленчук М.К. Марко Кропивницький і його рідний край. – К.: Мистецтво, 1971. – 76 с.

5.ДАКО (Державний архів Кіровоградської області). – Ф. П-5907. – Оп. 2 р. – Спр. 6044.

6.Шевченко С.І. Свідчення Василя Нікітіна // Кіровоградський краєзнавчий вісник. – Вип. 1. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2007. – С. 86–90; його ж. Зі слідчої справи В.О. Нікітіна // Краєзнавчий вісник Кіровоградщини. – Вип. 2. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2008. – С. 92–96.

7.ДАКО. – Ф. Р-6976. – Оп. 1. – Спр. 60.

8.ДАКО. – Ф. Р-6976. – Оп. 1. – Спр. 453.

9. КОКМ (Кіровоградський обласний краєзнавчий музей). – КОМ Інв. № АІ-6564.

10. КОКМ. – КОМ Інв. № АІ-9647.

11. КОКМ. – КОМ Інв. № АІ-9650.

12. Любарський Р. Ф. Нікітін. Спогади про Єлисаветград // Вечірня газета (Кіровоград). – 1991. – Січень – лютий. – № 1–5.

13. КМЛМ (Кіровоградський міський літературно-меморіальний музей) І.К. Карпенка-Карого. – Спогади Т. Нікітіної від 1997 р.

14. КМЛМ І.К. Карпенка-Карого. – КМЛМ – КН. 2716. – Фо-289.

15. КМЛМ І.К. Карпенка-Карого. – КМЛМ – КН. 2716. – Фо-290.

16. КМЛМ І.К. Карпенка-Карого. – КМЛМ – КН. 2719. – Фо-292.

17. Никитин В. Письмо в редакцию // Голосъ Юга. – 1918. – 14 января.

18. Н. П. Лекция В.А. Никитина "Об украинской культуре" // Голосъ Юга. – 1918. – 1(14) мая.

19. Бонфельд С. Фауст Нікітін. Шляхетно – впродовж довгого життя // Єлисаветградська гімназія. – Кн. 1. – Кіровоград, 1997. – С. 114–115; Босько В. Кролики

для диктатури пролетаріату, або єлисаветградський Фауст у місцевій катівні // Історичний календар Кіровоградщини на 2009 рік. – Кіровоград: Центрально-Українське видавництво, 2008. – С. 24–28; Михайлюкова Л. Тернистий шлях, щаслива доля // Народне слово. – 2004. – 20 липня. – С. 4; Степанов В.М. В. Нікітін – жертва сталінського терору // Кіровоградщина на зламі тисячоліть: стан, проблеми, перспективи. – Кіровоград, 1999. – С. 85–87; Шевченко С.І. Перший голова міської "Просвіти" // Лицарі українського степу: Збірка статей (1983 – 2008 рр.). – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2008. – С. 69–270.

20. Голосъ Юга. – 1910. – 14 марта.
21. Шевченковский вечер // Голосъ Юга. – 19101. – 18 марта.
22. ДАКО. – Ф. 224. – Оп. 1.
23. Голосъ Юга. – 1913. – 6 октября.
24. Голосъ Юга. – 1917. – 14 февраля.
25. Голосъ Юга. – 1906. – 20 сентября.
26. ДАКО. – Ф. 18. – Оп. 1. – Спр. 578. Див. також: Голосъ Юга. – 1918. – 23 марта.
27. Голосъ Юга. – 1915. – 27 ноября.
28. Тарковская М. Осколки зеркала. – 2-е изд., доп. – М.: Вагриус, 2006. – 416 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Шевченко Сергій Іванович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: проблеми історії Центральної України XIX – поч. XXI ст.

РОЗДІЛ VI

БІБЛІОГРАФІЯ

Гордуновський О.М. Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. – Черкаси: Брама Україна. 2010. – 320 с.

За останні 10 – 15 років, після деякого "затишшя" в історичній науці, помітно активізувалися та й актуалізувалися напрацювання вчених, пов'язані з проблемами розвитку торгівлі в Україні практично на території всіх регіонів і етапах. При цьому чітко простежується намагання дослідників концептуально й теоретично переосмислити більшість аспектів цієї проблеми.

Нещодавно в Черкасах побачила світ монографія "Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст." к. і. н., доцента О.С.Гордуновського.

У ній на основі значної документальної бази, українських та російських архівів, статистичних джерел уперше у вітчизняній історіографії досліджені історичні умови формування та розвитку хлібного ринку на території Південної України, а також особливості експорту збіжжя протягом XIX ст. Автором детально визначені напрямки та обсяги постачання зерна, значну увагу приділено урядовій політиці в цій галузі, реорганізації південноукраїнської митної системи, факторам та чинникам, що вплинули на ціноутворення збіжжя.

Дослідження О.М.Гордуновського має чітку, логічно продуману структуру. Монографія містить п'ять розділів.

У І розділі автор аналізує історіографію та джерельну базу проблеми, визначає алгоритм наукового пошуку, критично оцінюючи доробок своїх попередників.

ІІ розділ присвячений напрямкам, засобам та обсягам постачання зерна на південні ринки України, головну увагу автор зосереджує на специфіці використання "старих" і появи нових торгових шляхів у І половині XIX ст.

Наступний розділ монографії висвітлює державну політику, митну систему й організацію хлібної торгівлі на місцях. Проаналізовано заходи урядових кіл, акцизні збори, діяльність митниць у досліджуваний період.

Маловідомий, на нашу думку, матеріал подано в IV розділі. О.М.Гордуновський висвітлює кількісний та етнічний склад, майновий стан учасників хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. Визначена роль і місце поміщицтва, селянства, купецтва в торговому процесі, наголошується на домінуванні іноземного купецького капіталу над українськими.

В останньому розділі розглянуто процес, характерні фактори ціноутворення, зокрема висвітлюється регіональна специфіка цін на хліб на півдні України.

Матеріал монографії доповнюють 19 статистичних таблиць. У висновках автором узагальнено результати дослідження, проведено історико-порівняльний аналіз торгових процесів на території південних губерній з іншими українськими й частково центральними російськими регіонами.

Отже, на нашу думку, монографія О.М.Гордуновського є першим в історичній науці комплексним дослідженням стану торгівлі хлібом та її динаміки в межах чітко визначеної території – Новоросії та значного хронологічного періоду, який охоплює все XIX століття. Це дало можливість автору провести широкі "порівняльні паралелі" як у географічному, так і хронологічному аспектах. На особистий доробок науковця слід віднести: дослідження видів, форм, засобів, термінів, пов'язаних із транспортуванням збіжжя, проблем конкуренції на шляхах і місцях торгівлі, формування етнічного й національного складу купецтва, роль особистого фактору тощо.

Монографія "Організація, розвиток та напрямки хлібної торгівлі в Україні у XIX ст. " буде корисною для істориків, економістів, студентів, усіх, хто цікавиться минулим українського народу.

М.М.Шитюк, В.А.Пархоменко (м. Миколаїв)

Даценко В.В. Щоб пам'ятали. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945). Історико-публіцистичний нарис. – 2 вид., випр. та доповн. – Кіровоград: ТОВ "Імекс-ЛТД", 2010. – 304 с.

Нагромаджена в сер. XX – на поч. XXI ст. історіографічна база історії Центральної України першої половини 1940-х рр. стосувалася переважно проблем фашистського окупаційного режиму, піднесення партизанського руху, визволення краю Червоною армією, повоєнної відбудови та внеску вихідців з регіону у перемогу над фашизмом у Європі. Приблизно за такою ж структурою висвітлюється цей період у книзі Василя Даценка. Але усталену схему він намагається наповнити помітною мірою ще не оприлюдненим матеріалом, який мав можливість вивчати і в закритих фондосховищах. На сторінках видання постають фрагменти життєпису багатьох учасників найкровопролитнішої війни, її переможців і жертв, у т. ч. виявлені й відстежені дослідником у державних та приватних архівах, зафіксовані від очевидців, наведені в щоденниках сучасників трагічних подій. Інтерес викликають мемуарні чи художні свідчення учасників боїв на Кіровоградщині письменників Є. Долматовського, В. Бикова, О. Гончара, актора Ю. Панича. Помітне інформаційне значення мають зображувальні джерела, переважно фотографії військового часу, у т. ч. німецькі.

Автор не обмежується визначеними географічними рамками дослідження, наводячи окремі факти й від західного кордону УРСР до Криму,

іншої території Радянського Союзу чи й зарубіжжя, де воювали вихідці з Кіровоградщини. Те ж стосується хронологічного періоду – подаються деякі дані від кінця 1930-х рр. до повоєнних десятиріч і часів незалежності України. Найбільший розділ "Трагічне літо 1941-го" розпочинається за кілька років до Великої Вітчизняної війни, коли в області велася оборонно-масова робота серед громадян, насамперед серед молоді. Наводяться приклади участі вихідців з краю у радянсько-фінській війні. Автор доречно зазначає, що ті з них, хто не став героєм, потім пройшли фільтрацію й стали в'язнями ГУЛАГу (с. 16–18).

У книзі наводиться ще невідома широкому загалу інформація про кіровоградців, які прийняли перший бій на кордоні, загинули в боях, починаючи з 22 червня 1941 р. Наведені спогади показують хиби в ході евакуації та відступу, які в районі Дніпра очевидець В. Король назвав "бедламом, безнадією багатотисячної людської беззахисної маси", бомбардованої, розстрілюваної одночасно з кільканадцяти літаків (с. 30). Партійно-радянське керівництво, за даними начальника політуправління Південного фронту, виявляло бездіяльність, розгубленість, панічно евакуювало свої сім'ї й першим "втікало ще до того, як з'являвся ворог в їх районах" (с. 31). Часто самотужки мусили залишати прифронтову зону сім'ї офіцерів Червоної Армії, було вивезено не всіх вихованців дитбудинків (с. 36–37). Водночас відрегульовано діяв репресивний апарат НКВС – НКДБ, у терміновому порядку "розвантажуючи" в'язниці відправкою заарештованих на Схід чи розстрілами "ворогів народу", що ілюструється в книзі даними архіву СБУ (Київ).

Автор детально аналізує обставини оточення фашистами, героїчної оборони, загибелі, полону чи часткового прориву в урочищі Зелена Брама на Новоархангельщині 6-ї і 12-ї радянських армій, які після цього перестали існувати. Історик, спираючись на матеріали розтаємничених архівів, аргументовано полемізує з Є. Долматовським, який у добу радянської ідеології першим торкнувся проблеми загибелі цих армій. Уже в першу декаду область була окупована гітлерівцями та їхніми союзниками. У цих умовах, зазначає автор, українці організували діяльність "Просвіти", драмтеатру ім. І. Тобілевича, курсів вивчення рідної мови, вихід українських газет. Але невдовзі окупанти заборонили пропагувати в періодиці український націоналізм, з обігу вилучили книги В. Винниченка, П. Тичини, П. Панча, М. Рильського та ін. (с. 129–131).

На підставі щойно введених до наукового обігу архівних матеріалів автор називає історично неправдивими твердження радянської історіографії про тільки націоналістичний склад створеної німцями на окупованій території допоміжної поліції. Так, у звіті ОУН поч. 1943 р. йшлося, що серед поліцаїв Кіровограда майже не було українців. На 70 % із українців складався тут шуцманшафтбатальйон, до якого навмисно приймали злодійський елемент.

У третьому розділі наводяться численні приклади злочинів гітлерівців проти мирного населення, факти Холокосту в Новомиргороді, Новоукраїнці, Олександрівці, Голованівську, Кіровограді, Олександрії та ін., подаються прізвища земляків, померлих у концтаборах, на чужій землі, вивезених на примусові роботи до Німеччини "остарбайтерів". Селяни під загрозою екзекуції мусили працювати в перетворених на громадські двори колгоспах.

У книзі висвітлюються сторінки діяльності підпільно-партизанських груп і загонів у населених пунктах і лісах краю, їхній внесок у визволення регіону, понесені жертви, у т. ч. серед юних месників (підпільники-зв'язківці із с. Федвар Олександрівського району). Автор критично аналізує компартійну статистичну звітність про загальну кількість учасників боротьби в тилу ворога (с. 197–199).

Якщо фашисти пройшли шлях від західного кордону УРСР до Дніпра за перші півтора місяці війни, то лише Кіровоградщину радянські війська звільняли майже півроку. У книзі йдеться про дорогу ціну визволення. Тільки в боях за Кіровоград загинуло за офіційними даними понад 36 тис. радянських воїнів. Уперше наводяться факти використання штрафників на найбільш небезпечних напрямках в Компаніївському й Кіровоградському районах. До Червоної армії мобілізовувалися місцеві юнаки й чоловіки, багато з яких одразу ж загинули за своїми селами та містами. Учасник визволення області П. Рогозін згадував, що для формування трьох окремих штурмових стрілецьких полків прориву із місцевого населення воно саме ж, на думку комфронту, мало здобути зброю в бою. "Тисячі молодих хлопців і чоловіків похилого віку, що полягли у боях не обмундированими і неозброєними, навіть не визнано учасниками війни, бо вони не можуть підтвердити свою участь у боях… Хто ж після першого бою залишився живим, тому видавали зброю, обмундирування і воювали вони до перемоги. Та… короткий запис у червоноармійській книжці "був в окупації" залишався тавром на все життя", – пише В. Даценко (с. 248).

В останніх розділах книги йдеться про відбудову краю після визволення та внесок земляків у звільнення Європи від фашизму. Вперше опубліковано спогади про привселюдні страти німців і поліцаїв у Кіровограді. Інтерес викликають відомості про переселення в область на жовтень 1944 р. із Пермщини 918 поляків (депортованих туди в 1940 – 1941 рр.), які у зв'язку із злиденним життям тут почали клопотатися про виїзд до Польщі.

Із 189293 осіб, які пішли на війну з Кіровоградщини, не повернулися 92863, у т. ч. 44 тис. зникли без вісти. На території області в 1941 – 1944 рр. загинули понад півтори сотні тисяч воїнів, із яких відомі імена лише меншої третини. У дослідженні наводяться факти виявлення сучасними пошуковими організаціями "Пам'ять", "Зірка", "Автоветеран", "Зелена брама" праху загиблих, встановлення їхніх імен та перепоховання в роки незалежної України.

Гадаємо, що автор не повною мірою використав наведену ним в інших публікаціях інформацію про діяльність в області груп ОУН – УПА, що могло б помітно збагатити зміст книги. У праці в ряді випадків уточнюються дані серій книг Пам'яті та "Реабілітовані історією", поданих у списку використаних джерел та літератури, який містить 62 позиції. Очевидно, він міг би бути дещо розширеним. Але це не применшує результати багаторічної плідної роботи В. Даценка над потрібною для сучасника книгою про реальні події війни. Про її цінність й актуальність свідчить факт 2-го, доопрацьованого видання через рік після першого.

С.І. Шевченко (м. Кіровоград)

Марченко О.М. Загальна етнографія. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів: Навчальний посібник. – Друге видання, перероблене й доповнене. – Кіровоград, ПОЛІМЕД-Сервіс, 2010. – 302 с.

Система історичної освіти передбачає набуття студентами цілісних знань про історико-етнографічну сферу суспільного життя народів світу в минулому й на сучасному етапі. Ці знання необхідні для фахової підготовки майбутніх учителів історії, географії, українознавства, суспільствознавства, оскільки без загального уявлення про етногенез та етнічну історію народів світу, усвідомлення особливостей їхньої традиційно-побутової культури, специфіки громадського побуту, сімейно-шлюбних стосунків, календарної обрядовості стає неможливим системне усвідомлення прикладного характеру історико-етнографічних знань, їхнього застосування в повсякденній педагогічній практиці.

Запропонований навчальний посібник "Загальна етнографія. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів", видання друге, перероблене й доповнене є результатом багаторічної праці автора з викладання в Кіровоградському державному педагогічному університеті імені Володимира Винниченка народознавчих дисциплін. Головною метою праці О.М.Марченка є не тільки теоретичне викладення матеріалу, а й ознайомлення студентів з етнографічною спадщиною народів світу, розширення їхніх культурно-світоглядних горизонтів, залучення до найкращих зразків матеріальної та духовної культури населення Землі.

Шістнадцять тем лекцій за тематикою й змістом відповідають вимогам вишівської програми навчального курсу із "Загальної етнографії". У посібнику подається конспективний виклад матеріалу лекцій з цього курсу, які розкривають наступні етнологічні проблеми навчальної дисципліни: з'ясовується предмет, об'єкт, завдання, методи курсу; розкриваються основні терміни й поняття в етнографії; подається детальний аналіз розвитку етнографічної науки (автор характеризує зарубіжні школи й напрямки в етнографії, починаючи із середини XIX ст. й до сьогодення); розкриваються форми первісних вірувань; розглядаються типи етнічних процесів; на

прикладах показуються форми укладання шлюбів та визначаються основні типи сім'ї, які існували й зараз побутують у народів світу; аналізується поділ етносів за географічною, антропологічною, етнолінгвістичною та господарсько-культурною ознаками.

Разом з тим автор у посібнику детально подає етнографічну характеристику народів Європи, Азії, Кавказу та Закавказзя, Америки, Африки, Австралії та Океанії. Лекції етнографічного змісту побудовані за уніфікованою схемою. Спочатку з'ясовується етнічний та кількісний склад відповідного історико-географічного регіону Землі, визначається мовна та расова класифікація його населення, коротко окреслюються основні етапи етнічної історії народів від найдавніших часів і до сьогодення.

У другому питанні автор розкриває особливості занять населення певного регіону, детально подає їхню матеріальну культуру (особливості поселень, житла, господарських будівель, інтер'єру, екстер'єру осель, характеризує специфіку чоловічого, жіночого, дитячого повсякденного, обрядового одягу, прикрас, традиційного харчування тощо).

У третьому питанні характеризується громадський побут народів розглядуваних регіонів, який існував у минулому, робляться порівняння із сучасним їхнім соціальним становищем. Аналізуються також форми укладання шлюбів, типи сімей відповідних народів, змальовується становище жінки в сім'ї, з'ясовується вплив релігій, вірувань, традицій на сімейно-шлюбні стосунки певних етносів, характеризуються методи традиційного виховання дітей, розкриваються способи поховання людей у розглядуваних суспільствах.

Четверте питання дає загальне уявлення про усну народну творчість, релігії, вірування, народні звичаї, обряди, свята, танці, декоративно-ужиткове мистецтво, традиційну музику та музичні інструменти, світогляд, етикетну поведінку народів відповідного регіону.

Інформація в курсі лекцій подана з урахуванням специфіки факультету історії та права, розкриває єдність і різноманітність традиційних культур народів світу. У лекціях Олег Миколайович подає не тільки наукову інформацію, а й наводить численні приклади із життя народів світу, змальовує своєрідні обряди та звичаї, що робить "Загальну етнографію. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів" змістовним, цікавим, легким для сприйняття студентами.

Контрольні запитання й завдання в кінці кожної лекції, а також перелік рекомендованої літератури дасть змогу студентам, на нашу думку, повноцінно підготуватися до семінарських занять, виконати самостійну роботу.

Список етнографічних термінів і понять у кінці посібника є важливим підґрунтям для студентів, щоб краще засвоїти понятійно-категоріальний апарат дисципліни.

Практичне значення навчального посібника полягає в можливості використання його в процесі організації уроків з народознавства, всесвітньої історії, історії зарубіжної культури, у позаурочній роботі з учнями (пошуковій, гуртковій), у туристичних, ділових подорожах у різні країни, при зустрічах із побратимами, при утворенні спільних підприємств тощо.

Загалом навчальний посібник О.М. Марченка "Загальна етнографія. Курс лекцій для студентів вищих навчальних закладів" підготовлений на належному науковому та навчально-методичному рівні й відповідає вимогам, що висуваються до таких видів робіт.

С.С. Парсамов (м. Кіровоград)

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. АРХЕОЛОГІЯ, ЕТНОЛОГІЯ 7

БІЛЯЄВА Світлана. *СТАДІАЛЬНІ ТА РЕГІОНАЛЬНІ РИСИ ВЗАЄМОДІЇ ПІВДЕННОЇ РУСІ ТА ЗОЛОТОЇ ОРДИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIII – XIV СТ. (ДЕЯКІ АСПЕКТИ СУЧАСНОГО БАЧЕННЯ)* 7

МАХМУДОВА Вафа Азбар кызы. *МЕТАЛЛОПРОИЗВОДСТВО И МЕТАЛЛИЧЕСКИЕ ПРЕДМЕТЫ В ДРЕВНИХ ПАМЯТНИКАХ АЗЕРБАЙДЖАНА (VI – IV ТЫС. ДО Н.Э.)* 16

ПОЗИВАЙ Тетяна. *ПАМ'ЯТКИ ЗОЛОТООРДИНСЬКОГО ЧАСУ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ОДЕЩИНИ (МАТЕРІАЛИ ДО АРХЕОЛОГІЧНОЇ КАРТИ)* 24

ФІАЛКО Олена. *НОВІ ПОХОВАННЯ АМАЗОНОК ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ* 34

ЛОМАКА Олександр. *ПЕРЕДУМОВИ ПОЯВИ ШТУНДИЗМУ В ПІВДЕННО-УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У КІНЦІ XVIII – ПРОТЯГОМ XIX СТОЛІТТЯ* 46

РОЗДІЛ ІІ. ІСТОРІЯ УКРАЇНИ 55

БІДЕНКО Наталія. *ВИКОРИСТАННЯ ЛІНІЙНИХ МЕТОДІВ НАВЧАННЯ ПІД ЧАС ВИВЧЕННЯ КУРСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ* 55

БУНДЮЧЕНКО Тетяна. *ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНОГО СВІТОГЛЯДУ М.М.АРКАСА ПІД ВПЛИВОМ РОДИНИ* 64

ВІВСЯНА Інна. *ВИВЧЕННЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ В.К.ВИННИЧЕНКА У КУРСІ "ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ"* 70

ДЕРГАЧОВ Олександр, ЖИТКОВ Олександр. *УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1917 – 1920 РР. КРІЗЬ ПРИЗМУ ОЦІНОК В. ВИННИЧЕНКА* 77

МАЙСТРЕНКО Ольга. *АКТИВІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ГУБЕРНСЬКОГО ТА ПОВІТОВИХ ЗЕМСТВ ХЕРСОНЩИНИ З ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСТУПНОЇ НАСЕЛЕННЮ МЕДИЧНОЇ ДОПОМОГИ В 1900−1914 РР.* 85

МИТРОФАНЕНКО Юрій. *ОТАМАНЩИНА ЯК ІСТОРИЧНЕ ЯВИЩЕ: ПОГЛЯД ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА ТА СИМОНА ПЕТЛЮРИ* 94

ПАРХОМЕНКО Владислав. *ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ГЕТЬМАНАТУ П. СКОРОПАДСЬКОГО В МЕМУАРНІЙ ЛІТЕРАТУРІ* 100

СИНЕНКО Олег. *ДИРЕКТОРІЯ ТА ПРОФСПІЛКИ* 109

ТОКАР Наталія. *ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІ СТУДІЇ ВАСИЛЯ ДОМАНИЦЬКОГО* 113

РОЗДІЛ ІІІ. ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ 124

АЧКІНАЗІ Борис. *УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ В КОНТЕКСТІ МІЖНАРОДНИХ РЕАЛІЙ (1917-1920) (КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ)* 124

ГРІНЧЕНКО Віктор. *ПОЛІТИЧНИЙ КУРС РАДЯНСЬКОГО КЕРІВНИЦТВА ЩОДО СЕЛЯНСТВА В РОКИ "ВЕЛИКОГО ПЕРЕЛОМУ" В ДІЯЛЬНОСТІ І. Є. КЛИМЕНКА* 132

КОЛЄЧКІН Вадим. *АВІАЦІЯ В УМАНСЬКО-БОТОШАНСЬКІЙ ОПЕРАЦІЇ.* 143

НІКОЛАЄВ Ігор. *ФУНКЦІОНУВАННЯ ЄВРЕЙСЬКОЇ КОМУНІСТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ В КОНТЕКСТІ ЛІКВІДАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ*

БІЛЬШОВИКІВ СТОСОВНО НАЦІОНАЛ-КОМУНІСТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА РУХІВ У 20-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ..... 151

ПОЗДНЯКОВА Інна. *ІНФОРМАЦІЯ ЯК ОБ'ЄКТ КОНТРОЛЮ В МАТЕРІАЛАХ ДІЛОВОДСТВА ТА РОЗПОРЯДЧІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ ГОЛОВЛІТУ РФСРР..... 157*

ТАБОРАНСЬКИЙ Сергій. *ПРОБЛЕМА СОЦІОЛОГІЗАЦІЇ ІСТОРІЇ НА МІЖНАРОДНИХ КОНГРЕСАХ ІСТОРИЧНИХ НАУК У МОСКВІ (1970) ТА САН-ФРАНЦИСКО (1975)..... 165*

ТЕЛЕГУЗ АНДРІЙ. *БОРОТЬБА НСПС "СОЛІДАРНІСТЬ" ПРОТИ КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ В РОКИ РЕАКЦІЇ (1983 – 1988 РР.)..... 173*

ЧОРНИЙ Олександр. *ГЕРОЇЗМ І ТРАГЕДІЯ 5-Ї ГВАРДІЙСЬКОЇ АРМІЇ В БИТВІ ЗА ДНІПРО У ВЕРЕСНІ – ЖОВТНІ 1943 Р. 181*

РОЗДІЛ IV. ІСТОРІОГРАФІЯ..... 194

АНТОНЮК-КИСІЛЬ Павло. *"УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА" ПОЛЬСЬКИХ РОМАНТИКІВ В ІСТОРІОГРАФІЇ..... 194*

БОСЕНКО Наталія. *НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНТЕКСТ ДІЯЛЬНОСТІ "КИЇВСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ ШКОЛИ" ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ. В ІСТОРІОГРАФІЇ..... 206*

КІЯН Олександр. *ПОЛЕМІКА НАВКОЛО НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ВОЛОДИМИРА АНТОНОВИЧА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ..... 214*

КОВАЛЬКОВ Олександр. *СПРИЙНЯТТЯ ЧАСУ В СЛОВ'ЯНСЬКІЙ ТРАДИЦІЙНІЙ КУЛЬТУРІ (ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТОЛІТТЯ): ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ..... 225*

ЛЯЛІНА Тетяна. *ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ НА СТОРІНКАХ ЖУРНАЛУ "РУССКАЯ СТАРИНА" 233*

ПРИСЯЖНЮК Юрій. *ТЕОРІЯ МОДЕРНІЗМУ В КОНТЕКСТІ ОПТИМІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО ІСТОРІОПИСАННЯ..... 241*

ТЕЛЕГУЗ Ірина. *ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ В 1920 – 1930-Х РР.: СУЧАСНА ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ..... 249*

РОЗДІЛ V. ІСТОРИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО..... 257

БАБІЙЧУК Галина. *ПЕРШЕ ПОВОЄННЕ ДЕСЯТИЛІТТЯ РОЗВИТКУ КРАЄЗНАВСТВА МИКОЛАЇВЩИНИ В ІСТОРІОГРАФІЇ 257*

КРИЖАНІВСЬКИЙ Віталій. *ОБРАЗ ЄЛИСАВЕТГРАДСЬКОГО МІСЬКОГО ГРОМАДСЬКОГО УПРАВЛІННЯ НА СТОРІНКАХ ГАЗЕТИ "ГОЛОС ЮГА" 1905 РОКУ..... 266*

МАРЧЕНКО Олег. *ВЗАЄМОДІЯ ОРГАНІВ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ З ГУБЕРНСЬКОЮ АДМІНІСТРАЦІЄЮ В 1870 – 1900-Х РОКАХ (НА ПРИКЛАДІ МІСТА ЄЛИСАВЕТГРАДА) 273*

ПРОСКУРОВА Світлана. *ДОСЛІДНИЦЬКИЙ ПОТЕНЦІАЛ МЕТОДУ УСНОЇ ІСТОРІЇ..... 285*

ШЕВЧЕНКО Сергій. *ВАСИЛЬ НІКІТІН – ОРГАНІЗАТОР УКРАЇНСЬКОГО ЖИТТЯ В ЄЛИСАВЕТГРАДІ..... 294*

РОЗДІЛ VI. БІБЛІОГРАФІЯ..... 303

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 14

Серія:
ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
Серія КВ № 12099–970Р від 14.12.2006 р.
«Наукові записки. Серія: Історичні науки»

**СВІДОЦТВО ПРО ВНЕСЕННЯ СУБ'ЄКТА ВИДАВНИЧОЇ СПРАВИ
ДО ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ ВИДАВЦІВ, ВИГОТІВНИКІВ
І РОЗПОВСЮДЖУВАЧІВ ВИДАВНИЧОЇ ПРОДУКЦІЇ**

Серія ДК № 1537 від 22.10.2003 р.

Підп. до друку 22.04.2011 р. Формат $60\times84^{1}/_{16}$. Папір офсет. Друк різограф.
Ум. др. арк. 21,12. Тираж 300. Зам. № 6294.

РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧИЙ ВІДДІЛ
Кіровоградського державного педагогічного університету
імені Володимира Винниченка
25006, Кіровоград, вул. Шевченка, 1.
Тел.: (0522) 24 59 84.
Fax.: (0522) 24 85 44.
E-Mail: mails@kspu.kr.ua